

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ბ. ჟერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

ოთარ გივინეიშვილი

ნარკვევები ოსმალეთის ისტორიიდან

„გაგომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1982

9 (5)
63.3 (5 Ty)
9 (56)
3 474

ნაშრომში განხილულია ოსმალეთის საშინაო მდგომარეობისა და საგარეო პოლიტიკის საკითხები XVIII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში, აგრეთვე ოსმალეთის პოლიტიკა საქართველოს და კავკასიის მიმართ ოსმალეთის იმპერიის არსებობის უკანასკნელ წლებში.

წინასიტყვაობა

სამხედრო - ფეოდალური სისტემის კრიზისმა, რომელიც თურქეთში XVI საუკუნეში დაიწყო, XVIII საუკუნისათვის მოშალა ოსმალეთის სახელმწიფო მექანიზმი და შეასუსტა მისი სამხედრო ძლიერება. ის, რომ ოსმალეთი, რომელიც არც თუ ისე დიდი ხნის წინ თავზარს სცემდა თავის მეზობლებს, აღარ იყო უძლეველი, ევროპამ კარგად დაინახა XVIII-ს. ბოლოს. ძალთა თანაფარდობა ევროპის ქვეყნებსა და ოსმალეთს შორის სწრაფად იცვლებოდა ევროპის სასარგებლოდ. აქ ერთდროულად, ერთმანეთის პარალელურად ორი პროცესი მიმდინარეობდა. ერთის მხრივ ოსმალეთის დასუსტება, ხოლო მეორეს მხრივ კაპიტალისტურ ურთიერთობათა განვითარების შედეგად ევროპის ქვეყნების ეკონომიკური და სამხედრო ძლიერების ზრდა. ფეოდალური ოსმალეთი ბურჟუაზიული ევროპის პირისპირ აღმოჩნდა. სამხედრო დამარცხებებს და წაგებულ ომებს მტკივნეულად განიცდიდნენ ოსმალეთის მმართველი წრეები. ქვეყნის მძიმე მდგომარეობის შესახებ ბევრს წერენ ოსმალთა ავტორები უკვე XVIII საუკუნის დასაწყისში¹. მაგრამ კიდევ დიდხანს ოსმალეთში ვერაფერი იღონეს მდგომარეობის გამოსასწორებლად. ევროპის ქვეყნების განვითარების გზებში გარკვევა მიუწვდომელი აღმოჩნდა ოსმალეთის მმართველი წრეებისათვის. აქ მთელი სიმძლავრით იჩინა თავი თურქეთის ხანგრძლივმა კულტურულმა და იდეურმა იზოლირებამ ევროპიდან, მაგრამ ის მტკიცე და პირველი შეხედვით თითქოს საიმედო იდეოლოგიურ-ფსიქოლოგიური კედელი, რომელიც საუკუნეების მანძილზე თიშავდა ოსმალურ საზოგადოებას ევროპულიდან სინამდვილეში არ აღმოჩნდა დაუძლეველი და ოსმალეთმა მაინც განიცადა ბურჟუაზიული განვითარების გზაზე დამდგარი ევროპული საზოგადოების აზროვნების გავლენა. თურქეთში ეცნობიან ევროპას და რაც მთავარია იწყება ოსმალური საზოგადოების თანდათანობითი ფსიქოლოგიური დაახ-

¹ В. Д. Смирнов, Кучибей Гёмюрджинский и другие османские писатели ХII века о причинах упадка Турции. СПб, 1873, с. 3.

ლობა ევროპასთან. ევროპული კულტურის გავლენა საგრძნობი ზდება თურქული კულტურის ყველა დარგში. მართალია, ევროპის ბურჟუაზიული საზოგადოების იდეები ოსმალეებისათვის არა მარტო აკრძალული, არამედ ზშირად მიუწვდომელი და გაუგებარიც იყო, მაგრამ ეს იდეები ფეოდალური საზოგადოების პრიზმაში გადატეხილნი მაინც იკვლევდნენ გზას ოსმალეთის მმართველ წრეებისაკენ და ხელი შეუწყვეს, რომ თურქეთში წარსულთან შედარებით სწორად შეეფასებინათ შექმნილი მდგომარეობა და ახლებურად მიდგომოდნენ ღრმა კრიზისიდან თავის დაღწევის გზების ძიების საკითხს. ეს ყველაზე უფრო კარგად გამოჩნდა XVIII საუკუნის დასაწყისში ე. წ. „ტიტას ეპოქაში“², როდესაც ევროპის კულტურულმა გავლენამ პირველად შეძლო ფართო ფრონტით შექრა თურქეთში. „ტიტას ეპოქის“ შესახებ ცხადია შეიძლება კამათი, რა იყო კარგი და რა ცუდი, რამდენად უნდა მივესალმოთ იმას, რომ თურქულ ყაიდაზე გადაკეთებულმა ლუდოვიკო XV და ბაროკოს სტილმა დაიწყოს სინანისა და თურქული არქიტექტურის სხვა კლასიკოსების სტილის განდევნა³. მაგრამ მთავარი იყო ის, რომ თურქეთის მმართველმა წრეებმა შეცვალეს თავისი ტრადიციული დამოკიდებულება თურქეთის საშინაო და საგარეო მოვლენების მიმართ, ვინაიდან „ტიტას ეპოქა“ არ იყო მხოლოდ არქიტექტურული სტილის შეცვლის, დეკორატიული ბაღების გაშენების და რენესანსის ყაიდაზე ფრესკების ხატვის ეპოქა. ამ პერიოდში ოსმალეთი ატარებს მთელ რიგ ეკონომიკური ხასიათის ღონისძიებებს ევროპასთან ვაჭრობის გაცხოველების მიზნით, ცდილობს წინ აღუდგეს მისთვის საზიანო ევროპის ქვეყნების სავაჭრო პოლიტიკას⁴. ჩატარდა ცდები ჯარის სისტემის მოსაწესრიგებლად. „ტიტას ეპოქა“ XVIII საუკუნის დასასრულის სელიმ III რეფორმების წინამორბედს წარმოადგენდა. სელიმ III რეფორმები კი XVIII საუკუნის თურქეთის ისტორიის მთავარი მოვლენაა. ამიტომ ბუნებრივია რომ ეს მეტად მნიშვნელოვანი პერიოდი, რომელიც სელიმ III რეფორმებს და მის წინა ხანას მოიცავს ისტორიკოსების გულდასმითი ყურადღების საგანი გახდა, როგორც თურქეთში, ასევე მის ფარგლებს გარეთ. XVIII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ევროპაში სწრაფად გაიზარდა თურქეთი-

² „ტიტას ეპოქა“ (Lâle devri) ასე ეწოდება ოსმალეთის ისტორიის პერიოდს 1718—1730 წლებს შორის, ვინაიდან ევროპიდან თურქეთში ამ პერიოდში შემოკრულ სიახლეებს შორის იყო მოდა ტიტას ყვავილზეც.

³ А. Д. Н о в и ч е в, История Турции т. I, Эпоха феодализма (XI—XVIII века), Ленинград, 1963, с. 249.

⁴ Ahmet Refik. Lâle devri, Istanbul, s. 75.

სადმი ინტერესი. თუ ოსმალები აქამდე ყურადღებას იპყრობდნენ მხოლოდ ომებთან დაკავშირებით, ახლა ევროპა დაინტერესდა თურქეთის საშინაო ამბებითაც. იმ დროის ევროპაში ბევრს წერდნენ და ლაპარაკობდნენ რეფორმების შესახებ თურქეთში. სელიმ III, რეფორმების მოთავე, სხვა სულთნების მსგავსად აღარ იყო ევროპელთათვის მხოლოდ საფრთხობელა. ევროპის ქვეყნების დაინტერესებას თურქეთის საშინაო ამბებით ჰქონდა თავისი ღრმა მიზეზები.

მაშინდელ მსოფლიოში შექმნილ ახალ ვითარებაში თურქეთი იყო სტრატეგიული გზების კვანძი, ნედლეულის წყარო და ევროპის ქვეყნების მრეწველობის პროდუქციის გასაღების ბაზარი. თურქეთის ეკონომიკით დაინტერესდნენ ევროპის თითქმის ყველა სახელმწიფოები. შიშველი სამხედრო ძალით ყველა საკითხი უკვე ვეღარ გადაწყდებოდა, საჭირო იყო საქმიანი ლაპარაკი სულთანთანაც და მის ხელქვეითებთანაც. ამიტომ თურქების ყველა საშინაო ლონისძიება იწვევდა სწრაფ საპასუხო რეაქციას ევროპაში ვინაიდან უშუალოდ ეხებოდა ევროპის სასიცოცხლო ინტერესებს. არ არის გასაკვირი, რომ სელიმ III რეფორმებმა იმდენად დიდი დაინტერესება გამოიწვიეს ევროპაში, რომ ამ რეფორმების მომხრეები და მოწინააღმდეგეებიც კი გაჩნდნენ. ეს არ იყო პირადი სიმპათიებისა თუ ანტიპათიების გამოხატულება ოსმალთა მრმართ. ეს იყო დიდი პოლიტიკის ნაწილი, რომელიც ასახავდა ევროპის სახელმწიფოთა შორის ბრძოლას მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის.

XVIII საუკუნის ბოლო მონაკვეთში ბევრი დაიწერა თანამედროვეთა მიერ თურქეთის შესახებ. წერდნენ ისინი ვინც პოლიტიკური მისიით თუ ტექნიკური ან სამხედრო დახმარების აღმოსაჩენად ჩამოდიოდნენ ოსმალეთში თავისი მთავრობების მივლინებით ან და თურქეთის მოწვევით. ბევრი საინტერესო ცნობა დაგვიტოვეს მოგზაურებმა, პილიგრიმებმა, მისიონერებმა, კომივოაჟერებმა საფრანგეთის ბურჟუაზიული რევოლუციის დროს ოსმალეთში შეხიზნულმა ფრანგმა არისტოკრატებმა, რომლებიც მიუხედავად იმისა, რომ პოლიტიკური ემიგრანტები იყვნენ და საფრანგეთის ახალი რეჟიმის მტრები, მაინც ობიექტურად რესპუბლიკური საფრანგეთის საქმეს აკეთებდნენ. ოსმალეთის მმართველ წრეებთან დაახლოებულნი ისინი კარგად იყვნენ ინფორმირებულნი საკითხებში, რომლებიც ქვეყნის საგარეო თუ საშინაო პოლიტიკას ეხებოდა. განსაკუთრებით ძვირფასია და ისტორიული მნიშვნელობის მქონეა დიპლომატიური საბუთები. იმ დროისათვის ოსმალეთის იმპერიის

დედაქალაქში არსებობდა ევროპის ყველა მნიშვნელოვანი სახელ-
 მწიფოს მუდმივი დიპლომატიური წარმომადგენლობა, რომლებიც
 გულდასმით აღევნებდნენ თვალყურს ყველაფერს, რაც კი მათი აზ-
 რით მნიშვნელოვანი იყო ოსმალეთში, ისინი აღრიცხავდნენ, რო-
 გორც საგარეო პოლიტიკურ, ასევე საშინაო ამბებს, დიდ ყურად-
 ლებას აქცევდნენ ქვეყნის ეკონომიკას: მრეწველობასა და სოფლის
 მეურნეობას, პოლიტიკურ მოღვაწეებს და, საერთოდ, გავლენიან
 პირებს. ეს უნიკალური და, შეიძლება ითქვას ყველაზე უფრო სარ-
 წმუნო მასალა გაბნეულია ევროპის დედაქალაქების საგარეო პო-
 ლიტიკურ არქივებში. ჩვენთვის ამჟამად ამ არქივებიდან ყოველ-
 დღიურად პრაქტიკულად მისაწვდომია მხოლოდ საბჭოთა კავშირის
 არქივები, რომელთა შორის. უპარველეს ყოვლისა, უნდა დავსა-
 ხელოთ სსრ კავშირის საგარეო საქმეთა სამინისტროს რუსეთის სა-
 გარეო პოლიტიკის არქივი და სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს მთა-
 ვარი საარქივო სამმართველოს სამხედრო-ისტორიული არქივი. მაგ-
 რამ ყველაზე უფრო დიდი რაოდენობით ჩვენთვის საინტერესოა მა-
 სალები მოიპოვება თურქეთში, სადაც ისტორიული საბუთების ძი-
 რითადი ნაწილი კონცენტრირებულია თურქეთის მინისტრთა საბ-
 ჭოსთან არსებულ არქივში. არანაკლებად საინტერესო მასალები
 მოიპოვება თურქეთის სულთნების ყოფილი სასახლის, ამჟამად მუ-
 ზეუმის, თოფტაფის არქივში. მრავალი ისტორიული საბუთია და-
 ცული ბიბლიოთეკების ხელნაწერთა კოლექციებში. ამ უკანასკ-
 ნელი წლების განმავლობაში თურქი და უცხოელი ისტორიკოსები
 სულ უფრო და უფრო ფართოდ იყენებენ თავის ნაშრომებში თურ-
 ქეთის არქივებსა და ბიბლიოთეკების ხელნაწერთა კოლექციებში
 დაცულ საბუთებს. ოსმალეთის იმპერიის ცენტრალიზებულმა ხა-
 სიათმა ხელი შეუწყო სახელმწიფო საბუთების ძირითადი ნაწილის
 ქვეყნის დედაქალაქში თავმოყრას. პოლიტიკური და ეკონომიკური
 სისტემა, რომელზედაც დაფუძნებული იყო ოსმალეთის სახელმწი-
 ფო მოითხოვდა ცხოვრების ყოველივე წვრილმანის დოკუმენტა-
 ციას. ეს, მართალია იწვევდა ბიუროკრატიული აპარატის კატას-
 ტროფიულ ზრდას, მაგრამ დღეს უხვად გვაქვს მრავალი ის-
 ტორიული საბუთი, რაც საშუალებას გვაძლევს მრავალ-
 მხრივად და ზედმიწევნით ზუსტად შევისწავლოთ ოს-
 მალეების ცხოვრების ყველა მხარე, კერძოდ კი. თურქეთის სახელ-
 მწიფო არქივებში საბჭოთა მეცნიერები დღევანდელამდე არ არიან
 დაშვებულნი, ამიტომ საბჭოთა თურქოლოგებს თურქეთის არქივებ-
 ში თავის მიერ მოძიებული მასალები არა აქვთ. ეს ძდგომარეობა

აფერხებს თურქეთის ისტორიის ბევრი საკვანძო საკითხის შესწავლას.

საუკუნის დასასრულის თურქეთის შესახებ ძვირფას ცნობებს გვაწვდიან თურქი ისტორიკოსები. მათ შორის, უპირველეს ყოვლისა, აღვნიშნავთ XIX საუკუნის ისტორიკოსს აჰმედ ჯევედეთ ფაშას (1822—1895). აჰმედ ჯევედეთი არ არის მეცნიერი ისტორიკოსი თანამედროვე გაგებით, ის უფრო შუა საუკუნეების დროინდელ ჟამთააღმწერელსა ჰგავს. თვითონ აჰმედ ჯევედეთი იმ პერიოდის მომსწრე არ არის, რომელსაც აღწერს ამიტომ ის სარგებლობდა თავის წინამორბედთა მიერ დაწერილი თხზულებებით და აღრინდელი დროის საბუთებით. მიუხედავად ამისა, ჯევედეთის ნაწარმოების, რომელიც „ჯევედეთის ისტორიის“ სახელით არის ცნობილი, მნიშვნელობა, როგორც ისტორიული წყაროსი ძალიან დიდია. ამავე დროს ჯევედეთის შრომაში მოყვანილი ფაქტები სარწმუნოა. აღსანიშნავია, რომ ყველა ჩვენი თანამედროვე თურქი ისტორიკოსი XVIII საუკუნის ოსმალეთის ისტორიის საკითხების კვლევის დროს ძირითადად ჯევედეთის ისტორიას „ეყრდნობა. დიდი ადგილი უკავია XVIII საუკუნის დასასრულს თანამედროვე თურქ ისტორიკოსთა შრომებშიც. მათ შორის აღვნიშნავთ ისმაილ ჰაქი უზუნჩარშილის და ენვერ ზია კარალის კაპიტალურ ნაშრომს „ოსმალეთის ისტორიას“. XVIII საუკუნისადმი მიძღვნილია; ამ ნაშრომის IV ტომის I და II ნაწილები და V ტომი⁶. მდიდარია ფაქტიური მასალებით ილმაზ ოზთუნას „თურქეთის ისტორია დასაწყისიდან. დღევანდელამდე“ ამ შრომის მეორე გამოცემა მნიშვნელოვნად გაფართოებული და მასალებით გამდიდრებული ახლახან დაიბეჭდა თურქეთში. გამოცემა მთლიანად 12 ტომიანია. XVIII საუკუნეს ეძღვნება XI ტომი⁷. მდიდარ ფაქტიურ მასალას შეიცავს ავტორთა კოლექტივის მიერ შედგენილი „ოსმალეთის დაწვრილებითი ისტორია“⁷. კარგი საცნობარო მასალაა მოცემული ისტორიული პიროვნებების შესახებ ზეპური დანიშმანის „ოს-

⁶ I. H. Uzuncarsili. Osmanlı Tarihi, IX cilt, II kısım, Ankara, 1956; E. Z. Karal Osmanlı Tarihi, IV cilt, I kısım, Ankara, 1956 E. Z. Karal Osmanlı Tarihi. V cilt Ankara, 1970.

⁷ T. Yılmaz Öztuna. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye Tarihi. I—XII cc. 1963—1967. XVIII საუკუნეს ეძღვნება XI ტომი.

⁷ Osmanlı Mufassal Tarihi, I—VI cc. İstanbul, 1956—1963. XVIII საუკუნეს ეძღვნება V ტომი.

მალეთის იმპერიის ისტორიაში⁸. უკანასკნელი წლების მანძილზე განსაკუთრებული ადგილი დაიკავა თურქულ ისტორიულ ლიტერატურაში ისმაილ ჰამი დანიშმენდის მრავალტომეულმა „ოსმალეთის ისტორია განმარტებებით“⁹ ეს არის ოსმალეთის ისტორიის ცნობარი და გამოსვლისთანავე გახდა სამაგიდო წიგნად ყველა იმათთვის ვინც კვლევას აწარმოებს ოსმალეთის ისტორიის დარგში, ოსმალეთის ისტორიის XVIII საუკუნის დასასრულს. თურქმა ისტორიკოსებმა რამდენიმე სპეციალური მონოგრაფიაც მიუძღვნეს.

რაც შეეხება ევროპულ ენებზე გამოცემულ ლიტერატურას უნდა აღვნიშნოთ, რომ იმ მრავალრიცხოვან და მრავალფეროვან ლიტერატურაში, რომელიც ოსმალეთის ისტორიას, კერძოდ XVIII საუკუნის დასასრულს ეძღვნება განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია დიპლომატიური საბუთების კრებულები, კერძოდ, ფრანგულ დიპლომატიური საბუთების პუბლიკაცია საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივიდან¹⁰.

ოსმალეთის ისტორია ყოველთვის იპყრობდა საბჭოთა ისტორიოგრაფიის ყურადღებას. უყურადღებოდ არ დარჩენილა აგრეთვე XVIII საუკუნის დასასრულიც. ეს ბუნებრივია, ვინაიდან რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობაში XVIII საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედი ეს ის პერიოდია, რომელმაც განსაზღვრა მრავალი ათეული წლების მანძილზე რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობათა განვითარების შემდგომი გზა. ამ საინტერესო ეპოქას მიეძღვნა ა. მილერის ფუნდამენტური გამოკვლევა „მუსტაფა ფაშა ბაირაქტარი“¹¹, რომელიც საბჭოთა ისტორიკოსების მიერ თურქეთის ისტორიისადმი მიძღვნილი ერთერთი საუკეთესო გამოკვლევაა. ამ ეპოქას დაწვრილებით განიხილავს ა. ნოვიჩევი თურქეთის ისტორიის საერთო კურსში¹². XVIII საუკუნის დასასრულის თურქეთს ეხება აგრეთვე

⁸ Z. Danişman. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, XVIII საუკუნეებზე ეძღვნება VIII ტომი. Istanbul, 1965.

⁹ I. H. Danişmend. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I—VI cc., Istanbul, 1971. XVIII საუკუნეებზე ეძღვნება IV ტომი.

¹⁰ Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution Française publiés sans les secours de la Commission des Archives diplomatiques au Ministère des Affaires Étrangères. XXIX. Turquie. Par Pierre-Duparc, Paris, 1964.

¹¹ А. Ф. Миллер. Мустафа паша Байрактар, М.-Л., 1947.

¹² А. Д. Новичев. История Турции. т. II, ч. I, Л., 1947.

ო. მარკოვა თავის მონოგრაფიაში: „რუსეთი, ამიერკავკასია და საერთაშორისო ურთიერთობანი XVIII საუკუნეში“¹³ თუმცა ო. მარკოვას შრომა არ არის სპეციალურად თურქეთისადმი მიძღვნილი. უნდა აღვნიშნოთ აგრეთვე ე. დრუჟინინას ნაშრომი „ქუჩუქ კაინარჯის ზავი“, სადაც დაწვრილებით არის განხილული ზავის დადების ისტორია და ზავის პირობები.

ამ მოკლე შესავალში ჩვენ მოვიხსენიეთ მხოლოდ ის შრომები, რომლებიც ჩვენის აზრით, მთავარია იმ უამრავ შრომებს შორის, რომლებიც მიძღვნილია XVIII საუკუნის დასასრულის ოსმალეთისადმი.

¹³ О. П. Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. М., 1966.

I. ოსმალეთი XVIII ს. დასასრულს

1. თურქეთი კუჩუკ კაინარჯის ზავის შემდეგ

XVII საუკუნის დასასრული ოსმალეთისათვის ახალი სამხედრო დამარცხებათა წლები იყო. ავსტრიის, ვენეციის, პოლონეთის და რუსეთის კოალიციამ, რომელიც „სადვთო ლიგის“ სახელს ატარებდა, გაიმარჯვა ოსმალეთზე და ეს უკანასკნელი იძულებული გახდა კარლოვაცსა და კონსტანტინებოლში დადებული ზავების ძალით, გამარჯვებული სახელმწიფოებისათვის ევროპაში მღებარე თავისი სამფლობელოების ნაწილი დაეთმო. ეს იყო ოსმალეთის სამფლობელოების პირველი საერთაშორისო დანაწილება. ამ დროიდან დაწყებული ოსმალეთის იმპერიის ტერიტორიების ევროპის სახელმწიფოებს შორის დანაწილების საკითხი არ იხსნება საერთაშორისო დიპლომატიის დღის წესრიგიდან. ბევრად უფრო გვიან, XIX საუკუნის შუა წლებში, რუსეთის მეფე ნიკოლოზ I ლონდონში, ყოფნისას თურქეთის მიმართ ხმარობს გამოთქმას: „ავადმყოფი ადამიანი“ და სვამს საკითხს მომავლადი იმპერიის შემკვიდრების განაწილების შესახებ. ამ გამოთქმის ხმარება თურქეთის მიმართ შეიძლებოდა ჯერ კიდევ XVII საუკუნის დასასრულს და XVIII საუკუნის დასაწყისში, ვინაიდან ოსმალეთის იმპერიის სამფლობელოების საერთაშორისო დანაწილების პრობლემა უკვე კარლოვაცის ზავებმა შექმნეს.

XVII საუკუნის დასასრულის ფონზე XVIII საუკუნე თურქეთს კარგს არაფერს უქადდა. ომში დამარცხებებს თან ერთვოდა ქვეყნის მძიმე საშინაო მდგომარეობა, რომელიც ქრონიკულ სახეს იღებდა და განუწყვეტლივ უარესდებოდა. როდესაც ვლაპარაკობთ ოსმალეთის იმპერიაზე ჩვენ მხედველობაში გვაქვს არა მარტო იქ გაბატონებული სამხედრო-ფეოდალური სისტემა და მისთვის დამახასიათებელი მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის გარკვეული წესი, ამ წესის დამახასიათებელი სახელმწიფო ადმინისტრაციულ სტრუქტურითურთ, არამედ ისიც, რომ ოსმალეთი თავისი სამხედრო-ფეოდალური სისტემით წარმოადგენდა „შუა საუკუნეების ერ-

თადერთ ჰეშმარიტად სამხედრო სახელმწიფოს¹. ასეთ სახელმწიფოში წარმოების მთავარი იარაღი იყო ხმალი და არა გუთანა, სახელმწიფო სალაროს მთავარი შემოსავლის წყარო ომები. ამდენად, „შუა საუკუნეების ოსმალეთისათვის ომები მეურნეობის მთავარ დარგს წარმოადგენდა. ომებში დამარცხება ნიშნავდა მეურნეობის მთავარი დარგის მოშლას, მის დეფიციტურ დარგად გადაქცევას. ეს სამხედრო-ფეოდალური სისტემის კრიზისი იყო. ომების მნიშვნელობა მათი ქვეყნისათვის კარგად ესმოდათ XVIII საუკუნის ოსმალეთის სახელმწიფო მოღვაწეებსაც. იმპერიის ერთ-ერთმა უმაღლესმა თანამედებობის პირმა, დივან-ი ჰუმაუნის ანუ მთავრობის მთავარმა თარჯიმანმა 1756 წელს რუსეთის ელჩს ობრეზკოვს საუბრის დროს უთხრა: „თურქეთის შესახებ არ შეგვიძლია ვიმსჯელოთ ისე, როგორც ამას ვაქეთებთ ევროპის ქვეყნების მიმართ, რომლებიც, როგორც წესი, ომების დროს პარტახდებიან, ხოლო მშვიდობიანობის დროს მოკანთანდებიან და ძლიერდებიან. თურქებთან დიამეტრულად საწინააღმდეგო მოვლენას აქვს ადგილი: ომში ისინი გამოცოცხდებიან. მშვიდობიანობის დროს კი სუსტდებიან, ვინაიდან მათი საწყისი და საფუძველი არის იარაღი. როდესაც იარაღს ხელს შეუშვებენ, მათ არ იციან რას ჩაებლაუჟონ და იწყებენ ფართხალს, როგორც თევზები ხმელეთზე“². თურქეთის საშინაო და საგარეო მდგომარეობის მკვეთრი გაუარესების გამო, მის მმართველ წრეებში განგაში ატყდა ჯერ კიდევ XVII საუკუნის დასაწყისში. ოსმალეთში კარგად ხედავდნენ, რომ ქვეყნის გაპარტახებისა და დაცემის პროცესი შეუწინაღებლად ვითარდებოდა. ხედავდნენ იმასაც, რომ ეს პროცესი, თუ კი ის გაგრძელდებოდა, დალუპვამდე მიიყვანდა ქვეყანას. ამიტომ ეძებდნენ გამოსავალს მდგომარეობიდან, იძლეოდნენ რჩევებს თუ როგორ აღედგინათ სახელმწიფოს ყოფილი ძლიერება, ანდა უკიდურეს შემთხვევაში შეეჩერებინათ მაინც სახელმწიფოს დასუსტების ქრონიკული პროცესი. ამ საკითხს არა ერთმა იმდროინდელმა ოსმალთა მოღვაწემ მიუძღვნა საგანგებოდ დაწერილი თხზულება³. მაგრამ ბუნებრივია, რომ მათ არ შეეძლოთ მიეგნოთ ქვეყნის დეგრადაციის გამომწვევი ნამდვილი მიზეზებისათვის

¹ К. Маркс. Хронологические выписки. II. Архив ИМЭЛ, XI. М., 1939, с. 189.

² С. М. Соловьев. История России с древнейших времен. кн. XII, М., 1964, с. 376.

³ В. Д. Смирнов. დასახ. ნაშრომი, с. 3.

და ამიტომ ვერც დასახეს ქვეყნის გადარჩენისათვის აუცილებელი რეალური ღონისძიებანი.

კაპიტალისტური ელემენტების სისუსტის გამო, თურქეთში არ არსებობდა ძალა, რომელიც იქ არსებულ ფეოდალურ ურთიერთობებს ახლით, კაპიტალისტურით შესცვლიდა. ამიტომ თურქეთში არავინ ცდილობდა, რომ ბურჟუაზიული რეფორმების გზით ქვეყანას თავი დაეღწია მწვავე ეკონომიური და პოლიტიკური კრიზისისათვის. რამდენადაც ოსმალეთის იმპერიის მმართველ წრეებს ქვეყნის დეგრადაციისა და დასუსტების მიზეზად სამხედრო დამარცხებები მიაჩნდათ, ერთადერთი, რასაც იმდროინდელ თურქეთში ცდილობდნენ, ეს იყო თურქეთის სამხედრო ძლიერების აღდგენა იმდარღვევებთან და უკანონობასთან ბრძოლის გზით, რასაც, მათი აზრით, ადგილი ჰქონდა სამხედრო-ლენური მიწათმფლობელობის სისტემაში⁴.

ომებით გამოწვეული ზარალის ანაზღაურება თურქეთმა საკუთარი მოსახლეობის ექსპლოატაციის გაძლიერების ხარჯზე სცადა. ამ მოვლენას თან სდევდა იმ სოციალური ფენის მნიშვნელობისა და გავლენის დაცემა, რომელიც ომებს ემსახურებოდა და იმ პირთა ეკონომიკური ძლიერებისა და პოლიტიკური გავლენის ზრდა, ვინც საკუთარი ქვეყნის მოსახლეობის ექსპლოატაციის საქმეს განაგებდა. ოსმალეთის იმპერიის სახელმწიფო აპარატი, რომელიც მანამდე სამხედრო დარგს ემსახურებოდა, იცელის თავის ხასიათს და ქვეყნის შიგნით საგადასახადო საქმის გაძოლოა მის მთავარ დანიშნულებად იქცა. სამხედრო-სამოხელეო თანამდებობებს შეეცვალათ თავისი ხასიათი და ფუნქციები: ისინი ფისკალური უწყების წმინდა სამოხელეო თანამდებობებად გადაიქცნენ. ამ პროცესმა შეცვალა მმართველი წრეების შემადგენლობაც. სამხედრო საქმეში გაწაფულ პირებს თანამდებობებზე თანდათანობით სცვლიან ისეთი მოხელეები, რომლებსაც სამხედრო საქმის არა გაეგებათ რა, მაგრამ, სამაგიეროდ, კარგად არიან გაწაფულნი გადასახადების აკრეფის, საფინანსო და ბიუროკრატიულ საქმეებში.

XVII საუკუნის დასასრულის ოსმალეთის სამხედრო და დიპლომატიურ დამარცხებათა მთელ სერიას XVIII საუკუნის დასაწყის-

⁴ მაგალითისათვის მივუთითებთ სულთან აბდულჰამიდ I-ის მიერ გამოცემულ ნაშანაშეზე ზაიმებისა და თიბარიოთების შესახებ.

ში მოპყვა თურქული იარაღის წარმატებები, რაც მალე კვლავ დამარცხებებით შეიცვალა და რაც მთელი XVIII საუკუნის განმავლობაში გრძელდებოდა (ეს არ გამოირიცხავდა თურქების წარმატებებს ცალკეულ შეტაკებებში) XVIII საუკუნის ეველა დამარცხებათა შორის თურქეთისათვის განსაკუთრებით მძიმე იყო 1768—1774 წლების ომში რუსეთთან დამარცხება. საომარ ასპარეზზე მოპოვებული გამარჯვება რუსეთმა დიპლომატიური გამარჯვებით დააგვირგინა. ქუჩუქ კაინარჯაში დადებული ზავი, რომელითაც 1768—1774 წლების ომი დაჰმთავრდა, წარმოადგენდა „რუსეთის დიდ პოლიტიკურ გამარჯვებას“⁵. ეს ზავი ომის შედეგების შესანიშნავი სარკე იყო და მის მრავალრიცხოვან მუხლებში კარგად ჩანდა, თუ რა მოპყვებოდა არა მარტო ახლო, არამედ შორეულ მომავალშიაც თურქეთის დამარცხებას. არც თურქეთის ომში დამარცხება, არც ამ დამარცხების მასშტაბები, ისევე როგორც ქუჩუქ კაინარჯის ზავის პირობები, არ იყო შემთხვევითი მოვლენა. ომის შედეგებიც და ზავის პირობებიც ოსმალეთის სახელმწიფოს პოლიტიკური და ეკონომიური სისტემის კრიზისის გამოხატულებას წარმოადგენდა. ამ კრიზისის კონკრეტული გამოხატულებაა კატასტროფის პირამდე მისული ეკონომიკა, სახელმწიფო სამმართველო აპარატის და ჯარის მორალური გახრწნა და ქვეყნის შიგნით გამეფებული პოლიტიკური ანარქია. ყველაფერი ეს პირდაპირ გავლენას ახდენდა და აქვეითებდა ოსმალეთის შეიარაღებული ძალების ბრძოლისუნარიანობას. 1768—1774 წლების ომის დროს ოსმალეთმა შინაურ მტრებთან ბრძოლას, ალბათ, არანაკლები ენერგია შეაღია, ვიდრე რუსეთთან ომს. არ ცხრებოდა შეტაკებები ირანის საზღვრებზე, ბედუინები გამუდმებით თავს ესხმოდნენ ოსმალებს, ნამდვილი ომი მიმდინარეობდა ესპანელებთან ჩრდილოეთ აფრიკაში, არ უჩანდა ბოლო დამსჯელ ექსპედიციებს განდგომილი ფაშებისა და აიანების წინააღმდეგ.

დეზერტირობა ოსმალეთის არმიის უკუზრუნებელ სენად იქცა. 1771 წლისათვის ოსმალეთის მოქმედი არმიის 2/3 ფრონტიდან გაიქცა. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა იენიჩერთა კორპუსში. ძირითადი პრინციპები, რომლებზედაც აგებული იყო იენიჩერთა სამხედრო ორგანიზაცია, დაირღვა. წინათ, ოსმალეთის გამარჯვებათა პერიოდში, იენიჩრებს ნადავლი ელოდათ, ახლა კი, დამარცხებისას, მათ შეიძლება მხოლოდ სიცოცხლე დაეკარგათ. ეს უკვე

⁵ E. B. Ş a p o l y o. Türkiye Tarihi. Ankara, 1960. s. 150.

აღარ იყო ის დრო, როდესაც იენიჩრებს არავინ გააჩნდათ ამ ქვეყანაზე, გარდა თავის „მამის“—ოსმალეთის სულთნის. ამ დროისათვის თითქმის ყოველ მათგანს უკვე ცოლშვილი ჰყავდა და კერძოდ საქმიანობდა: ან ღუქანი ჰქონდა, ან ვინმესთან მსახურობდა. ოჯახებით მიდიოდნენ ისინი შორეულ გარნიზონებში სამსახურისათვის და ხშირად იქაურ ადგილებში მკვიდრდებოდნენ. იყო შემთხვევები, როდესაც ბრძოლების რაიონში ცოლ-შვილთან ერთად იმყოფებოდნენ და მათთან ერთად მოწინააღმდეგეს ტყვედ ნებდებოდნენ⁶.

ბრძოლებში მონაწილეობის მიღება არ სურდათ არა მარტო რიგით ჯარისკაცებს, ასეთივე განწყობილება შეიქმნა სარდლებს შორისაც ისტორიას ჩაბარდა ის დრო, როდესაც ნადავლის მოლოდინში, რომლის უდიდეს ნაწილს სარდლები ითვისებდნენ, ომში წასვლას ერთმანეთს ეცილებოდნენ ოსმალეთის უმაღლესი რანგის მოხელეები. საამისოდ მრავალი მაგალითის მოყვანა შეიძლებოდა, მაგრამ მოვიყვანოთ ერთი, რომელიც დაკავშირებულია ჯეზაირლი პასან ფაშას სახელთან; ოსმალეთის ისტორიულ გმირთან და საოცარი ბიოგრაფიის ადამიანთან⁷. 1776 წელს მას ოსმალეთის სახელმწიფო იერარქიაში ეკავა ერთ-ერთი უმაღლესი. ქაფუდან ფაშას, ანუ ოსმალეთის სამხედრო საზღვაო ფლოტის სარდლის თანამდებობა. როდესაც ოსმალეთს გაუჭირდა სირიაში შეიხ დაგერის აჯანყების გამო, სულთანს უნდოდა დაგერის წინააღმდეგ გაეგზავნა გაზი პასანი, პიროვნება, რომელმაც ალბათ ყველაზე უფრო გამოიჩინა თავი რუსეთთან 1768—1774 წლების ომში. მაგრამ გაზი პასანი არა თუ არავითარი ენთუზიაზმით არ შეხვდა სულთნის ამ განზრახვას, არამედ მოინდომა ლაშქრობიდან თავის არიდება, მოიმიჯნა რა თავისი მომავალი გამგზავრება მექაში სალოცავად⁸.

ჯარისკაცები, იქნებოდნენ ისინი იენიჩრები, დაქირავებულნი თუ ფეოდალური ლაშქრიდან, ფრონტზე მისვლამდე გზიდან გარბოდნენ.

⁶ ერთ ასეთ ფაქტზე მოგვითხრობს რუსეთის საგანგებო და სრულუფლებიანი ელჩის სტამბოლში, ნ. რეპნინის 1776 წლის წერილი გენერალ პროზოროვსკისადმი, სადაც ნათქვამია: „ამ წერილის მომტანი თურქი იენიჩერი აბდი ფაშა მისივე განცხადებით ტყვედ ჩაყარდა ცოლთან და შვილთან მაჰმუდთან ერთად ბენდერში. თავის ოჯახთან ერთად ჩამოიყვანეს პოლტავაში, სადაც იმყოფებოდა ომის დასასრულამდე“ (სსრ კავშირის საგარეო საქმეთა სამინისტროს საგარეო პოლიტიკის არქივი, შედგომში სპა), ფონდი — რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობანი, 1776. ს. მ; 453 ფურცელი 36.

⁷ ჯეზაირლი (ანუ ალეირელი) გაზი პასანი ფაშა (1714—1790) წარმოშობით ქართველი იყო ფშაველი.

სპა, ფონდი იგივე, 1776, საქმე 472, ფურცელი 48.

ხანდახან კი ფრონტის გზაზე დადგომასაც ვერ მოასწრებდნენ ისე იფანტებოდნენ ასე მოუვიდა სინოპისა და ტრაპიზონოს მხარის სერასკერად დანიშნულ ჰაჯი ალი ფაშას ლაშქარს, რომელიც სპარსელების წინააღმდეგ უნდა გამგზავრებულიყო⁹. მათ წინააღმდეგ, ვინც ომში წასვლას თავს არიდებდა, ოსმალეთის მთავრობას არაერთი პემდითი ზომების მიღება არ შეეძლო. ამიტომ ჰაჯი ალი ფაშას სტამბოლიდან მისცეს მითითება, შეეგროვებინა ჯარისკაცთა რაც შეიძლება მეტი რაოდენობა და გამოეცხადებინა, თითქოს მათ სპარსელების წინააღმდეგ საომრად კი არ გააგზავნიდნენ, არამედ ადგილზევე დატოვებდნენ, რათა ოსმალეთის ტერიტორია დაეცვათ ქართველთა შესაძლებელი თავდასხმებიდან¹⁰. დაღისტანლი ალი ფაშას ლაშქარს ისეთივე ბედი ეწვია, როგორიც ჰაჯი ალი ფაშას ლაშქარს. თუ ჰაჯი ალი ფაშა ოსმალეთის აღმოსავლეთის მხარეზე მოქმედებდა დაღისტანლი ალი ფაშა მოწინააღმდეგე მიმართულებით — ბალკანეთში. ეს მოწმობს იმას, რომ ოსმალეთის ყველა პროვინციაში ერთნაირად სავალალო მდგომარეობა იყო. დაღისტანლი ალი ფაშამ მიიღო ბრძანება — გამგზავრებულიყო რუსეთის საზღვრებისაკენ — ბენდერსა და ხოტინში. მან თან წაიყვანა 10000 მებრძოლი, მაგრამ ბენდერამდე მხოლოდ 1500 მებრძოლი ჩაჰყვა, ეს მაშინ, როდესაც რუსეთთან ომი უკვე დამთავრებული იყო. ნ. რეპნინს 1776 წლის მაისში კონსტანტინეპოლში თავისი დიპლომატიური მისიის დამთავრებისა და უკან დაბრუნების დროს, როდესაც არავის ემუქრებოდა რუსეთის წინააღმდეგ ომში გამგზავრება, ბალკანეთის მთებში რუმელიელი სიფაჰიების ათამდე რაზმი შეხვდა, მაგრამ არც ერთ მათგანში არ იყო 30 მებრძოლზე მეტი¹¹.

ჯამაგირის მიუღებლობის გამო ჯარისკაცები ხოცავდნენ ფინანსიური უწყების მოხელეებს¹². უკმაყოფილება გაერყელდა უმაღლესი რანგის მოხელეებს შორისაც. 1777 წლის ოქტომბერში თანამდებობიდან მოხსნეს და კუნძულ კეიპროსზე გადაასახლეს სიფაჰ ალასი და სიფაჰ ქათიბი, რომლებმაც ჯამაგირის მიუღებლობის გამო მთავრობისადმი უკმაყოფილება გამოთქვეს¹⁴. სულთნის კარზე კარგად გრძნობდნენ თავის უძლურებას. ამით იყო გამოწვეული მთა-

⁹ სპა, ფონდი იგივე, 1776, საქმე 463, ფურცელი 41.

¹⁰ იქვე.

¹¹ სპა, ფონდი იგივე, 1776, საქმე 464, ფურცელი 2.

¹² სპა, ფონდი იგივე, 1777, საქმე 512, ფურცელი 24.

¹⁴ სპა, ფონდი იგივე, 1777, საქმე 499, ფურცელი 13; საქმე 512, ფურცელი 74.

ვრობის შემარიგებლური პოზიცია და დათმობები. ეს განსაკუთრებით იგრძნობა მთავრობის დამოკიდებულებაში იენიჩერთა მიმართ ადრე მთავრობა ძირშივე სპობდა იენიჩერთა მიერ წესდების დარღვევის ყოველ მცირე გამოვლინებასაც კი. ამჭერად კი, ზემოქმედების ძალა რომ არ გააჩნდა, მხოლოდ სიტყვიერი მუქარით შემოიფარგლა და ჯამაგირის შეწყვეტით დაემუქრა იმ იენიჩრებს, რომლებიც სიებში ირიცხებიან, ღლეში იღებენ 30—90 ასპრს¹⁵ და ორთაებში არ ცხადდებიან¹⁶. იმ იენიჩრებს კი, რომლებსაც დიდი ჯამაგირები აქვთ და ეს ჯამაგირები უკვე მიიღეს, — სალაშქროდ ძალით გაგზავნილ. მაგრამ ამავე დროს გამოაცხადა რომ იმ იენიჩრებს, რომლებსაც მცირე ჯამაგირები აქვთ, შეუძლიათ სტამბოლში დარჩნენ, თუკი მათ ლაშქრობაში მონაწილეობის მიღება არ სურთ¹⁷.

უზუნაეს კარზე ვარაუდობდნენ, რომ ჯამაგირების გაცემის შემდეგ. სტამბოლიდან ღუნაის მხარეში სალაშქროდ გაგზავნიდნენ იენიჩერთა 48 ორთას. სინამდვილეში კი ამ 48 ორთაში სიებთან შედარებით მეტბრძოლთა ერთი მესამედი არ იყო. მაგრამ ეს კიდეც არაფერი, სტამბოლში დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ამ მესამედის გარკვეული ნაწილი იმის შიშით, რომ მათ რუსეთის წინააღმდეგ ომში მონაწილეობის მიღება მოუხდებოდათ, გზაზე დაიფანტებოდა. ამიტომ იენიჩრებში ავრცელებდნენ ხმებს, რომ ისინი იგზავნებიან არა რუსეთის წინააღმდეგ საომრად, არამედ ღუნაისპირა მხარეში ისლამის მოღალატის, ყირიმის ახალი ხანის შაჰინ გირეის შემოტევიდან თურქების საზღვრების დასაცავად¹⁸.

თურქეთის შეიარაღებული ძალების მდგომარეობას კარგად ახასიათებს შემდეგი ეპიზოდი: 1777 წლის სექტემბერში თურქებმა დააპირეს ჯარის ნაწილების სტამბოლიდან გემებით გადაყვანა, მაგრამ ზურგის ქარი არ იყო და გემებმა სრუტეების ნავსადგურებს შეაფარეს თავი. ამით ისარგებლეს გემებზე მყოფმა ჯარისკაცებმა და გააპრვა დაიწყეს. მათთან ვერავინ ვერაფერს გახდა ჯარისკაცების წინაშე უძლური აღმოჩნდა იენიჩერალაც და მან სხვა რომ ვერაფერი გააწყო, ვედრებით მიმართა ალაჰს, რომ ზურგის ქარი ამოვარდნილიყო, მანამდე სანამ გემებიდან მთელი ჯარი არ დაიფანტებოდა¹⁹.

¹⁵ ასპრი — ასე უწოდებენ თურქული ფულის ერთეულს აქჩეს ევროპელები

¹⁶ სპა, ფონდი იგივე, 1777, საქმე 512, ფურცელი 41.

¹⁷ სპა, ფონდი იგივე, 1777, ფურცელი 25.

¹⁸ იქვე.

¹⁹ სპა, ფონდი იგივე, 1777, ს. 512, ფურცელი 42.

ვინაიდან თავის მოვალეობას აღარ ასრულებდნენ არც იენიჩრები, არც სამხედრო ლენების მფლობელები განუწყვეტლივ მცირდებოდა იმ იენიჩრთა რაოდენობა, რომლებიც ომებში მონაწილეობდნენ, მცირდებოდა აგრეთვე მებრძოლთა რაოდენობა, რომლებიც სამხედრო ლენების მფლობელებს გამოყავდათ. დანაკლისის ანაზღაურების მიზნით ცენტრალური ხელისუფლება განუწყვეტლივ ზრდის დაქირავებულ ჯარისკაცების რიცხვს. ქალაქებში მრავლად იყვნენ დეკლასირებული ელემენტები, სოფლად კი ბოგანოები, მათ შორის ჯარისკაცების დაქირავება ძნელ ამოცანას არ წარმოადგენდა. ჯარისკაცებს ჯარის ყველა სახეობებისათვის ქირაობდნენ, მაგრამ ყველაზე მეტად იენიჩრთა ნაწილებისათვის, თუმცა იენიჩრობასთან მათ საერთო არაფერი ჰქონდათ. ბუნებრივია, რომ ჯარისკაცების დაქირავების პრაქტიკა, არა თუ ამავრებდა ოსმალეთის შეიარაღებულ ძალებს და ზრდიდა მათ ბრძოლისუნარიანობას, არამედ პირიქით, არღვევდა და საფუძველს უშლიდა მას. დაქირავებული ჯარისკაცებით შეიარაღებული ძალების შევსება ამოა შრომას მოგვაგონებდა: დაქირავებული ჯარისკაცი დიდხანს არ რჩებოდა შეიარაღებული ძალების რიგებში. ფრონტის გზიდან პირველ შესაძლებლობისთანავე უკანვე გარბოდა ან და ოსმალეთის მთა-ველებზე და ტყეებში ათასობით მოთარეშე ყაჩაღთა ბრბოებს უერთდებოდა. მაგრამ ბრძოლის ველამდეც რომ მიეღწია მებრძოლად მაინც არ ვარგოდა.

დებურტირობამ ისეთი მასშტაბები მიიღო, რომ მთავრობა დაქირავებული ჯარისკაცებით ვერ ასწრებდა ჯარის დანაჯლისის შევსებას, მიუხედავად იმისა, რომ პროვინციებში განუწყვეტლივ იგზავნებოდა სათანადო ინსტრუქციები და როდესაც ინსტრუქციებით არაფერი გამოდიოდა, მაშინ ჯარისკაცების დასაქირავებლად სტამბოლიდან მოხელეებიც იგზავნებოდნენ²⁰.

ბუნებრივია, რომ დაქირავებული ჯარისკაცები მძიმე ტვირთად აწევდნენ სახელმწიფოს, რაც კიდევ უფრო აუარესებდა ისედაც მძიმე ფინანსიურ-ეკონომიურ მდგომარეობას, მაგრამ სხვა გამოსა-

²⁰ რუსეთის კონსტანტინეპოლის საელჩოს საბუთებში ხშირად ვხვდებით ცნობებს ჯარისკაცების დაქირავების შესახებ. ხშირად მითითებულია, რომ ჯარისკაცებს ქირაობდნენ იენიჩრთა ნაწილების დასაკომპლექტებლად, ზოგჯერ დაქირავებული ჯარისკაცები მილიციად არის მოხსენებული. მილიციად ამ შემთხვევაში ფეოდალური ლაშქარი იგულისხმება.

ვალი არ იყო და სტამბოლში, უზენაეს კარზე, გამუდმებით ეძებდნენ შემოსავლის წყაროების გაფართოების შესაძლებლობებს. ამ მხრივ ინტერესს არ არის მოკლებული სულთან აბდულჰამიდ I-ის მიერ 1778 წლის თებერვალში ათენის ფაშისადმი გაგზავნილი ჰათ-ი შერიფი, რომლის თანახმად, ათენის ფაშისადმი დაქვემდებარებულ ტერიტორიებზე იმ სამხედრო ლენების მფლობელებს, რომელთაც არ სურდათ ომში მონაწილეობის მიღება, ლაშქრობის სანაცვლოდ ზაზინისათვის უნდა გადაეხადათ ფულადი თანხა მათ სარგებლობაში მყოფი მიწების ოდენობის პროპორციულად. სტამბოლში ვარაუდობდნენ, რომ სულთანის ჰათ-ი შერიფი ათენის ფაშას მისცემდა საშუალებას აეკრიფა 20000 ჯარისკაცის ჯამაგირისათვის საკმარისი თანხა²¹.

დიდი ხანი არ იყო გასული ზაიმებისა და თიმარიოთების შესახებ ნიზამნამეს გამოქვეყნების შემდეგ როდესაც ზემოხსენებული ჰათ-ი შერიფი იქნა გაცემული. ნიზამნამეს თანახმად ლენები უნდა ჩამორთმეოდათ იმ პირებს, რომლებიც არ ასრულებდნენ ლენის მფლობელებზე დაკისრებულ სამხედრო მოვალეობას. ამ ორი ერთმანეთის საწინააღმდეგო შინაარსის საბუთის დაახლოვებით ერთსა და იმავე პერიოდში შექმნა მიუთითებს იმ დაბნეულობაზე, რომელიც სულთანის კარზე არსებობდა. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ნიზამნამემ ზაიმებისა და თიმარიოთების შესახებ ვერ გაამართლა მასზე დამყარებული იმედები, ხოლო იმპერიის ზოგიერთ პროვინციებში კი მისი განხორციელება საერთოდ შეუძლებელი შეიქმნა ვინაიდან ცენტრალურ ხელისუფლებას არ გააჩნდა არც სათანადო ძალა და არც შესაფერისი ავტორიტეტი. ამიტომ ცენტრალური ხელისუფლება, რომელსაც ფულადი სახსრები უჭირდა თანხმდება სამხედრო ლენების მფლობელთა ნაწილს სამხედრო ვალდებულება ფულადი ვალდებულებით შეუცვალოს. ეს მოასწავებდა იმას, რომ ასეთი სამხედრო ლენების მფლობელები ამიერიდან, უპირველეს ყოვლისა, უნდა ყოფილიყვნენ დაინტერესებულნი ლენების სამეურნეო ექსპლოატაციით. ეს ცი ხელს უწყობდა სამხედრო ლენების მემამულურ მეურნეობებად გადაქცევას, სადაც სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების სასაქონლო წარმოება დაიწყებოდა. აბდულჰამიდ I-ის ზემომოყვანილი ჰათ-ი შერიფი ნიშნავდა აგრეთვე იმას, რომ სამხედრო ლენური სისტემა კარგავდა თავის მნიშვნელობას თურქეთის სამხედრო-ფეოდალური სახელმწიფოსათვის, თუმცა თურქეთში კიდევ დიდხანს ცდი-

²¹ სპა. ფონდი იგიუე, 1778, ს. 513. ფურცელი 98.

ლობდნენ სამხედრო-ლენური სისტემის განმტკიცების გზით გამოესწორებინათ მდგომარეობა და აღედგინათ ოსმალეთის წარსული სამხედრო ძლიერება. აქვე არ შეიძლება არ აღინიშნოს კიდევ ერთი გარემოება, სახელდობრ ის, რომ სამხედრო ლენების მფლობელთათვის სამხედრო ვალდებულების ფულადი ვალდებულებით შეცვლაში დაინტერესებული იყო სეხელმწიფოს სამოხელეო აპარატის დიდი ნაწილი, ვინაიდან სიფაპიების ლაშქრიდან მათ არცთუ ისეთი დიდი გამორჩენა ჰქონდათ, დაქირაავებული ჯარი კი მათთვის პირადი გამდიდრების დაუშრეტელ წყაროს წარმოადგენდა.

სახელმწიფო ხაზინის ქრონიკულმა დეფიციტმა, საშინაო თუ საგარეო ომების შედეგად ოსმალეთის ტერიტორიის გაპარტახებამ გამოიწვია დაკარგული შემოსავლის კომპენსაციის მიზნით მწარმოელი მოსახლეობის ექსპლოატაციის გაძლიერება, რამაც გაზარდა ხალხში უკმაყოფილება და გაამწვავა სოციალური კონფლიქტი. სოციალური კონფლიქტის გამწვავება იგრძნობოდა ოსმალეთის მთელ ტერიტორიაზე, სახელმწიფოებრივი თუ საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა დარგში, რაც თავის მხრივ კიდევ უფრო არყვედა ცენტრალური მთავრობის ძალასა და ავტორიტეტს.

განაპირა პროვინციების მმართველებმა ყველაზე ადრე იგრძნეს, რომ სტამბოლში ცენტრალურ ხელისუფლებას აღარ გააჩნია სათანადო ძალა მათი მორჩილებაში მოსაყვანად და ურჩობა გააძლიერეს. ცენტრალური ხელისუფლებისათვის პროვინციის მმართველთა სეპარატიზმი განსაკუთრებით საშიში სწორედ განაპირა პროვინციებში იყო, სადაც მოსახლეობა განსხვავდებოდა თურქებისაგან ეთნიური წარმოშობით და რელიგიურად, ვინაიდან ენობრივი, კულტურული, ისტორიული და რელიგიური თავისებურებანი აილიერებდნენ მოსახლეობის სეპარატისტულ განწყობილებებს და ოსმალეთის სახელმწიფოდან გამოყოფის ტენდენციებს. ასეთი ტენდენციები ერთნაირად ძლიერი იყო როგორც განაპირა ვილაეთებისა და სანჯაყების მმართველთა შორის, ასევე მოხარკე ტერიტორიების მმართველთა შორის რომელთა მორჩილება ოსმალეთის ფაღმანობასადმი ხშირად მეტად პირობითი ხდებოდა. გამდგარი პროვინციების წინააღმდეგ ცენტრალური ხელისუფლება გამუდმებით აგზავნიდა დამსჯელ რაზმებთან ერთად, ხან დიდ ვეზირს, ხან ქაფუღდან ფაშას, ხან კი მხოლოდ ქაფიჯიბაშიებს, რომლებიც იქ, სადაც მოერევიან სჯიან ურჩ მმართველებს და ცდილობენ შემოირიგონ ისინი, ვისი დათარგუნვის იმედიც არა აქვთ. მიუხედავად მიღებული ზომებისა მდგომარეობა იმპერიაში მაინც მწვავდებოდა. ასე მოხდა ალბანეთში, სადაც სკუ-

ტარის ფაშა ჯერ კიდევ 1768—1774 წლების ომის დაწყებამდე აუჯანყდა სულთანს და უარი თქვა მისი ბრძანებების შესრულებაზე. აჯანყება დაიწყო იზმირშიც აივან ბეის მეთაურობით. იზმირის აჯანყების ჩაქრობა ქაფუდან ფაშას დაევალო, რამდენადაც აჯანყება, სანაპირო რაიონს მოედო. ქაფუდან ფაშამ ფლოტის სათავეში გაილაშქრა იზმირის აჯანყებულთა წინააღმდეგ, დაატყვევა და სიკვდილით დასაჯა ურჩი ბეგი და მასთან ერთად მისი სამოცამდე თანამოაზრე²². მაგრამ გამარჯვება, რომელსაც დამსჯელმა რაზმებმა მიაღწიეს, არ იყო გადამწყვეტი. ცენტრალური მთავრობის დამსჯელი ექსპედიციები სჯილნენ აჯანყებულებს, აჯანყების კერას კი მაინც ვერ აქრობდნენ.

რუსეთთან ომში დასუსტებული ოსმალეთის მძიმე მდგომარეობის თავის სასარგებლოდ გამოყენება სცადა ირანმა²³. ამ დროისათვის ავშართა დინასტია ირანში ზენდებმა შეცვალეს. ქერიმ-ხან ზენდი პატარა, უმნიშვნელო ტომის ბელადი იყო²⁴ და რამდენადაც ის არ იყო წარჩინებული შათომთავლობის მას ამ თავისი ნაკლის კომპენსირება სამხედრო წარმატებათა საშუალებით სურდა²⁵.

1775 წლის სექტემბერში სულთანმა ქერიმ ხანს ფული შესთავაზა, რათა ამ უკანასკნელს საომარი მოქმედებები შეეწყვიტა ოსმალეთის წინააღმდეგ²⁶, მაგრამ ირანმა უარი თქვა დაზავებაზე.

სტამბოლში კარგად ესმოდათ, თუ რამდენად ძნელი იქნებოდა ოსმალეთისათვის საომარი მოქმედებების გაშლა ირანის წინააღმდეგ. მიუხედავად იმისა, რომ ირანი თვითონ იყო დასუსტებული ხანგრძლივი, შინაფეოდალური ომით და იქ არანაკლები ანარქია სუფევდა, ვიდრე ოსმალეთში. აღმოსავლეთში ომის მთელი სიმძიმე ოსმალეთის აღმოსავლეთის პროვინციებს უნდა დაწოლოდა. იქიდან უნდა გამოეყვანათ მოლაშქრეთა ძირითადი ნაწილი, იქიდანვე უნდა მოემარაგებინათ ფრონტი სურსათ-სანოვაგით. მაგრამ სწორედ ამ დროს თურქეთის აღმოსავლეთის პროვინციებში — ადანაში, კონიაში, ბეირუთში და სივასში შიმშილობა მიქინვარებდა. საკვები პროდუქტების ნაკლებობა იმდენად დიდი იყო, რომ ქარის გამოკვება პრობლემატური გახდა. სტამბოლში საფუძვლიანად შიმშობდნენ,

²² სპა, ფონდი იგივე, 1775 საქმე 450 ფურცელი 5.

²³ J. H. Danişmend. *Izahlı Osmanlı Tarihi kronolojisi*. c. IV İstanbul, 1972. s. 59.

²⁴ ლ. შენგედი. ირანი ქერიმ-ხან ზენდის დროს. თბ., 1973. გვ. 71.

²⁵ J. H. Danişmend. დასახელებული ნაშრომი. გვ. 59.

²⁶ სპა, ფონდი იგივე, 1776 საქმე 472, ფურცელი 48.

რომ ჯარი, რომელიც აღმოსავლეთში გასაგზავნად იყო გამზადებული, უარს იტყოდა წასვლაზე²⁶. შიმშილს აღმოსავლეთის პროვინციებში ემატებოდა არეულობა.

აჯანყდა ბაღდადი. ბაღდადის მცხოვრებლებმა განდევნეს სტამბოლიდან დანიშნული სფანაქჩი ფაშა. სულთნის მთავრობა იძულებული გახდა დათმობაზე წასულიყო, რამდენადაც ბაღდადელებთან ბრძოლის თავი აღარ ჰქონდა, სფანაქჩი ფაშას მაგივრად დანიშნა ვინმე აბდულა, რომელიც წინათ ბაღდადის ვალის, ომერ ფაშას ქეთხუდა იყო. აბდულას დანიშვნას ბაღდადელები მოითხოვდნენ²⁷. ვალის დანიშვნა ცენტრალური ხელისუფლების სურვილის წინააღმდეგ, მოწმობდა არა მარტო ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტებას, არამედ, ამავე დროს, ბაღდადის გაძლიერებულ სეპარატიზმს. შემდგომში მსგავსი მოვლენები საკმაოდ გახშირდა თურქეთში. დაახლოებით იგივე მოხდა ეგვიპტეში XIX საუკუნის დასაწყისში, როდესაც სტამბოლის მთავრობა იძულებული გახდა მეჰმედ ალი ეგვიპტეში ვალის თანამდებობაზე დაენიშნა.

თუმცა სულთნის მთავრობამ აბდულა ბაღდადის ვალის თანამდებობაზე დანიშნა, მან მაინც გადაწყვიტა გაეგზავნა ჯარი ბაღდადისაკენ აბდი ფაშას საჩივრებით. მას უნდა გაეწია დახმარება ბასრის დამცველებისათვის სპარსელების წინააღმდეგ ბრძოლაში. აბდი ფაშამ მიიღო აგრეთვე ბრძანება მოეთინიერებინა ბაღდადი²⁸.

აბდი ფაშა ბაღდადში გამაგრდა და იქიდან ხელმძღვანელობდა საომარ მოქმედებებს სპარსელების წინააღმდეგ. ჩრდილოეთის ფლანგიდან სპარსელების წინააღმდეგ მოქმედებდა ქორ ალი ფაშა, რომელიც ფრონტის ამ უბნის სერასკერად იყო დანიშნული მიუხედავად სახელმწიფო ხაზინის დაცარიელებისა, სტამბოლში იძულებულნი გახდნენ მოეხდინათ უკანასკნელი ფინანსიური რეზერვების მობილიზაცია და აბდი ფაშასა და ქორ ალი ფაშასათვის გაეგზავნათ ოქრო ახალი ჯარის შესაგროვებლად და აგერეთვე დამატებითი საჰაერო და საზღვაო მოსამსახურე პერსონალი²⁹. ამავე დროს, ოსმალეთის მთავრობამ 18 მოხელე მიავლინა აზიის პროვინციებში სპარსეთის წინააღმდეგ მოქმედი ლაშქრისათვის სურსათის დასამზადებლად. ამ მიზნით თითოეულმა მოხელემ 2500—1500 ლევკი მიიღო³¹.

²⁷ სპა, ფონდი იგივე, 1776, საქმ: 472, ფურცელი 48.

²⁸ სპა, ფონდი იგივე, საქმე 450, ფურცელი 51.

²⁹ სპა, ფონდი იგივე, 1776, საქმე 482, ფურცელი 23.

³⁰ სპა, იქვე ფურცელი 23.

³¹ სპა, იქვე.

მდგომარეობა სპარსეთის ფრონტზე დიდ შეშფოთებას იწვევდა ოსმალეთის მმართველ წრეებში. რუსეთთან დამარცხებამ და განსაკუთრებით ქუჩუქ კაინარჯის ზავის ძალით ყირიმის ჩამოშორებამ მაჰმადიანური ფანატიზმის ძლიერი ტალღა გამოიწვია. შეირყა მთავრობისა და სულთან-ხალიფას ავტორიტეტი, რომლებმაც ყირიმის სახით დაკარგეს უკვე არა ქრისტიანული, არამედ მაჰმადიანებით დასახლებული პროვინცია.

რუსეთთან ომის წაგებისა და ყირიმის დაკარგვის შემდეგ სულთანსა და მის გარემოცვას უსაფუძვლოდ არ ეშინოდათ, რომ ფრონტებზე ახალი დამარცხების შემთხვევაში შესაძლებელია სტამბოლში დაწყებულ იყოს არეულობა, რასაც შეეწირებოდა სულთანიც და მისი უახლოესი გარემოცვაც. ოსმალეთის ისტორიისათვის მსგავსი ფაქტები უცხო არ იყო. კრიტიკულ მომენტებში სტამბოლელებს იენიჩრებთან ერთად არა ერთხელ სტიქიურად წამოუწყიათ აჯანყება. აჯანყებას დედაქალაქში, ისეთ ცენტრალიზებულ სახელმწიფოში როგორიც იყო ოსმალეთი, შეიძლება საათების განმავლობაში გადაეწყვიტა როგორც სულთნის, ასევე იმპერიის ბედიც. ამიტომ შეშფოთებული სულთანი და მისი მთავრობა ცდილობენ სტამბოლელთა დამშვიდებას და თავის გამართლებას იმით, რომ სპარსელებთან მარცხის მიზეზად გამოაცხადეს... რუსეთი. სტამბოლის მოსახლეობაში ვრცელდებოდა ხმები და ამ ხმების გავრცელებას მთავრობაც უწყობდა ხელს, რომ თითქოს სპარსეთის ჯარში გადაცმული რუსის ჯარისკაცები იმყოფებოდნენ³².

ერთადერთი, რისი იმედიც შეიძლება ჰქონოდათ თურქებს, ეს იყო შინაფეოდალური ომის გამწვავება სპარსეთში. ყოველ ცნობას, რომელიც კი მოდის სტამბოლში სპარსელი ფეოდალების აჯანყებას შესახებ ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ, თურქეთის მმართველი წრეები ექიდებიან როგორც მაშველ რგოლს. დიდი იმედები გაუღვიძა თურქებს ცნობამ იმის შესახებ, რომ ზორასნის ხანი ნასრულა ქერიმ-ხანს აუჯანყდა. თანახმად სტამბოლში მოსული ცნობისა, ზორასნის ხანის აჯანყების შედეგად სპარსელები თითქოს იძულებულნი გახდნენ გაეყვანათ ოსმალეთის ტერიტორიიდან თავისი ჯარები. მაგრამ თურქებისათვის ამ მანუგეშებელ ცნობას მოჰყვა მეორე, სრულიად საწინააღმდეგო, რამაც თურქები კვლავ საგონებელში ჩაადგო. ეს მეორე ალბოდან ინგლისის კონსულის მიერ

³² სპა, ფონდო იგიე, 1776, საქმე 472, ფურცელი 48.

იყო გამოგზავნილი. ინგლისის კონსული არა თუ უარყოფს ცნობებს სპარსელების უკანდახევის შესახებ, არამედ პირიქით, თურქების მდგომარეობის შემდგომ გაუარესებას მოელის³³. არეულობა სპარსეთის მოსაზღვრე ოსმალეთის პროვინციებში, სადაც იზადებოდა ხმები ხან გამარჯვებისა და ხან დამარცხების შესახებ, ისევე როგორც არეულობა სულთანის კარზე, იმდენად დიდი იყო, რომ სტამბოლში ვერავინ ველარ არკვევდა რა იყო მართალი და რა ტყუილი.

არაბთა ტომები, რომლებიც ოსმალეთ-სპარსეთის საომარი ასპარეზის რაიონში ცხოვრობდნენ, ხან სპარსელებს, ხან კი თურქებს ემხრობოდნენ. იმისდა მიხედვით, თუ გარკვეულ მომენტში რა უფრო იყო მათთვის ხელსაყრელი ამჯერად, ომის დასაწყისში, ბალდადისა და ბასრის რაიონში მცხოვრები არაბები თურქებს მიემხრნენ, შემდეგ კი ბალდადის ფაშასთან ომერთან ვერ მორიგდნენ და სპარსელების მხარეზე გადავიდნენ, 1777 წლის დასაწყისში კი კვლავ თურქებს მიემხრნენ და ბასრის სპარსელებისაგან გასათავისუფლებლად დახმარებას დაპირდნენ³⁴.

გაუქირდათ თურქებს სირიაშიც. შეიხმა დაგერმა, რომელიც სირიელ დრუზებს მეთაურობდა, აჯანყება მოაწყო ტრიპოლში, აქაში, სიდონსა და ბეირუთში³⁵. შეიხი დაგერი იმდენად არ აღელვებდა თურქებს, როგორც ქერიმ ხანი, სპარსეთი ბევრად უფრო საშიში მოწინააღმდეგე იყო, მაგრამ შეიხი დაგერი მაინც ისეთი ძლიერი აღმოჩნდა, რომ მის წინააღმდეგ გალაშქრება და სირიის დაშოშმინება ოსმალეთის საზღვაო ძალების სარდალს ანუ ქაფუდან ფაშას დაევალა, რომელიც 1777 წლის 17 აპრილს 80 სამხედრო გემით დარდანელისაკენ გაემართა, საიდანაც სირიაში უნდა წაეყვანა 10000 ჯარისკაცი³⁶.

უცხოეთის სახელმწიფოები ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს, ისევე როგორც ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ აჯანყებული პროვინციებისა და მოხარკე ქვეყნების მმართველები. ფართოდ სარგებლობდნენ იმპერიის მოსახლეობის უკმაყოფილებით. რომელიც გამოწვეული იყო სულთნის მთავრობის თვითნებობით და უკანონობით. ძალიან ხშირად ასეთი მმართველები თავის თვითნებობასაც ცენტრალურ ხელისუფლებას აბრალებდნენ.

³³ სპა, ფონდი იგივე, 1777, საქმე 494, ფურცელი 7.

³⁴ სპა, იქვე, ფურცელი 29.

³⁵ სპა, ფონდი იგივე, 1776 საქმე 472, ფურცელი 48.

³⁶ სპა, იქვე.

მწარმოებელი მოსახლეობის გაძლიერებულ ექსპლოატაციაზე თურქეთის მმართველი წრეები უარს ვერ იტყოდნენ. ამიტომ თავისი ავტორიტეტის შენარჩუნების მიზნით, ცენტრალური ხელისუფლება ცდილობს შეუქმნას უკმაყოფილო მოსახლეობას ისეთი აზრი, რომ თითქოს ქვეყნის მძიმე მდგომარეობა გამოწვეულია არა სულთნის მთავრობის პოლიტიკით, არამედ ამ პოლიტიკის დარღვევით ცალკეული თანამდებობის პირთა მიერ. ეს საშუალებას აძლევდა სულთანს და მის ახლო მდგომ პირებს თავიდან მოეცილებინათ არასასურველი ადამიანები და კონფისკაციების არსებული წესის თანახმად, მიეთვისებინათ მათ მიერ დაგროვებული სიმდიდრე. ამ მხრივ დამახასიათებელია პოლიტიკა, რომელსაც ატარებდა სულთნის მთავრობა მოლდავეთის და ვლახეთის სამთავროებისა და მათი მთავრების მიმართ. ღუნაისპირა სამთავროების სათავეში XVIII საუკუნეში, როგორც წესი, ფანარიოტები—სტამბოლელი ბერძნები ინიშნებოდნენ. ფანარიოტები თავისებურ მოვლენას წარმოადგენდნენ ოსმალეთის ისტორიაში. მართალია, ისინი იყვნენ ბერძნები და მართლმადიდებლები, მაგრამ სინამდვილეში არ იყვნენ არც ერთნი და არც მეორენი. მათ არ გააჩნდათ არც რწმენა და არც სამშობლო. ემსახურებოდნენ იმას ვის ხელშიაც იყო ძალა და ვისგანაც მეტს მოელოდნენ. ფანარიოტების სახით ოსმალეთი მოლდავეთისა და ვლახეთის სათავეში აყენებდა, ერთი მხრივ, მოლდაველებისა და ვლახელებისათვის ერთმორწმუნე ადამიანებს, ხოლო, მეორე მხრივ, თავისათვის ერთგულ პირებს, ხშირად უფრო მეტად ერთგულებს, ვიდრე იყვნენ მაჰმადიანი ფაშები იმპერიის სხვა პროვინციებში. ოსმალეთის ცენტრალურმა ხელისუფლებამ კარგად იცოდა, რომ ფანარიოტი მთავრები, როგორც მოლდაველებისა და ვლახელებისათვის უცხო ტომის წარმომადგენლები და ამავე დროს გამდიდრებისადმი დახარბებული და ოსმალეთის მმართველობის სისტემასთან მჭიდროდ დაკავშირებული პირები, ვერასდროს ვერ მოიპოვებდნენ პოპულარობასა და ნდობას მოლდაველებსა და ვლახელებში. ეს ნაკლებად შესაძლებელს ხდიდა, რომ მოლდავეთისა და ვლახეთის ფანარიოტი მთავრები ჩადგომოდნენ სათავეში რომელიმე სეპარატისტულ მოძრაობას სტამბოლის წინააღმდეგ. ერთადერთი, რისი შიშიც შეიძლება ჰქონოდა სულთანის მთავრობას. იყო, ის, რომ მოლდავეთისა და ვლახეთის ფანარიოტი მთავრები მიემხრობოდნენ იმ უცხო სახელმწიფოს, რომლის სახით ისინი დაინახავდნენ ძალას და რომელსაც ისინი მეტს გამოირჩებოდნენ.

1777 წელს სულთან აბდულჰამიდ I-ის განკარგულებით, მოლ-

დავეთის მთავარი გრიგოლ ალექსანდრე გიკა³⁷ თანამდებობიდან გაააყენეს და სიკვდილით დასაჯეს. გიკას დასჯის მთავარი მიზეზი რუსეთის ხელისუფლებასთან მისი მეტად მჭიდრო ურთიერთობა იყო. ოსმალეთის მთავრობა, რომლის კარზე ექვიანობისა და უნდობლობის ატმოსფერო იყო გამეფებული, მკირე ექვის მიტანის შემთხვევაშიც კი სიკვდილით სჯიდა თავის მოხელეებს. რუსეთმა გრიგოლ გიკას მიმართ მფარველობითი პოლიტიკის გატარება დაიწყო. გენერალ ფელდმარშალმა პ. რუმიანცევმა 1774 წლის 28 აგვისტოს საგანგებო წერილით მიმართა დიდ ვეზირს იხეთ მეჰმედ ფაშას და მოსთხოვა, რომ გრიგოლ გიკასათვის დაემტკიცებინათ უფლება მთელი სიცოცხლის განმავლობაში დარჩენილიყო მოლდავეთის მთავრად. ოსმალეთი იძულებული იყო რუსეთისათვის სათანადო თანხმობა მიეცა³⁸. მოპოვებული უფლებით გათამამებული გრიგოლ გიკა გაცხოველებულ მიმოწერას აწარმოებდა პ. რუმიანცევთან და, როგორც ჩანს, ახლო ურთიერთობაში იმყოფებოდა რუსეთის მიერ ყირიმის ხანად დასმულ შაგინ გირეისთან³⁹. გრიგოლ გიკას მოლდავეთის მთავრად დანიშვნაც რუსეთის რეკომენდაციით მოხდა. ცხადია, ასეთ მთავარს ოსმალეთი ვერ ენდობოდა. ალბათ, თურქები მას აღრევე მოიცილებდნენ თავიდან, მაგრამ რუსეთის შიშით ასეთი ნაბიჯის გადადგმას დიდხანს ვერ ბედავდნენ, სანამ ნაწილობრივ მაინც არ აღადგინეს თავისი ციხე-სიმაგრეები ღუნაისპირა სამთავროებში⁴⁰. როდესაც გრიგოლ გიკა გადააყენეს, სტამბოლში გავრცელდა ხმები, რომ გიკას ეს მოუწყო ოსმალეთის უზენაესი კარის თარჯიმანმა კოსტაკი მურუზიმ⁴¹, რომელსაც თვითონ სურდა მოლდავეთის მთავრობა და მიაღწია კიდეც საწადელს. ეს ხმები სულ უსაფუძვლო არ უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან ქრთამებისა და ინტრიგების საშუალებით თანამდებობებისათვის ბრძოლა ოსმალეთის იმპერიაში გავრცელებული მოვლენა იყო.

მოლდავეთისა და ვლახეთის მთავრებმა კარგად იცოდნენ თუ

³⁷ გიკას გვარი ალბანური წარმოშობისაა. ამ გვარის წარმომადგენლები დიდხანს განმავლობაში ოსმალეთის სახელმწიფო სამსახურში იმყოფებოდნენ და დიდ წარმატებებსაც მიაღწიეს. მიუხედავად თავისი ალბანური წარმოშობისა, გრიგოლ ალექსანდრე გიკას პოლიტიკა ვლახეთისა და შემდეგ მოლდავეთის მთავრად ყოფნის დროს არ განსხვავდებოდა ფინარიტ მთავრების პოლიტიკიდან.

³⁸ სპა, ფონდი იგიე, 1777, ს. 499, ფურცელი 2—3.

³⁹ იქვე, ფურცელი 14.

⁴⁰ იქვე, ფურცელი 11.

⁴¹ იქვე, ფურცელი 1.

ჩამდენად მერყევი იყო მათი მდგომარეობა, კარგად იცოდნენ ისიც, რომ მთავრის თანამდებობაზე, უკეთეს შემთხვევაში, სამ წელიწადს დაყოფდნენ. ასეთ პირობებში ისინი ცდილობდნენ აეკრიბათ რაც შეიძლება მეტი გადასახადი. ბუნებრივია, რომ მთავრების მოქმედება დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა მოლდავეთისა და ვლახეთის მოსახლეობაში. ეს უკმაყოფილება ოსმალეთის წინააღმდეგ რომ არ წარმართულიყო, თურქები ღუნაისპირა მოსახლეობას საქმეს ისე წარმოუდგენდნენ ხოლმე, თითქოს სულთანი უკრძალავს მთავრებს კანონით გაუთვალისწინებელი გადასახადების აკრებას და არა თუ უკრძალავს, არამედ ასეთი მოქმედებისათვის სჯის კიდეც. მათ ასე მოიქცა ოსმალეთი გრიგოლ გიკას მიმართაც და საქმე ისე წარმოადგინა, თითქოს სჯიდა მას მოსახლეობის მიმართ უკანონო მოქმედების გამო. გრიგოლ გიკას სიკვდილით დასასჯელად მოლდავეთში ქაფუჯი ბაში აჰმედ ბეი გაიგზავნა⁴². მან ადგილობრივ ბოიარებსა და სამღვდელოებას მოსთხოვა დაეწერათ საჩივრები იმის თაობაზე, რომ გრიგოლ გიკა მოსახლეობიდან უკანონოდ კრებდა ლალას, იმ დროს როდესაც მოლდაველები სულთნის მიერ ორი წლის ვადით განთავისუფლებულნი იყვნენ ყოველგვარი გადასახადიდან⁴³. გრიგოლ გიკას წაუყენეს ბრალდება რომ ის იყო მეტად ძუნწი, შემოიღო სულადობრივი ღალა და მოლდავეთის მცხოვრებლებს დიდი რაოდენობით გამოძალა ფული⁴⁴.

გრიგოლ გიკას მოჭრილი თავი სტამბოლში ჩამოიტანეს და საჯარო ადგილას გამოაფინეს⁴⁵. თავთან დადებულ წარწერაში ნათქვამი იყო, რომ გრიგოლ გიკა უზომო ანგარების გამო არ იშლიდა თავისი ქვეშევრდომების, მათ შორის ბოიარების, ჩაგვრას, რის გამოც ხალხი მას უჩიოდა. სულთანი იძულებული გახდა მიეღო გადაწყვეტილება გრიგოლ გიკას გადაყენების შესახებ და მისცა მას მითითება სტამბოლში გაბრუნებულიყო. მაგრამ გრიგოლ გიკა ბრძანებას არ დაემორჩილა, რის გამოც სიკვდილით იქნა დასჯილი⁴⁶.

სულთნის ხელისუფლების განცხადება, რომ გრიგოლ გიკა მოლდავეთის მოსახლეობიდან უკანონო გადასახადებს კრებდა სინამდვილეს შეეფერებოდა (თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, ეს არ იყო გრიგოლ გიკას სიკვდილით დასჯის ნამდვილი მიზეზი). ასე იქცეო-

⁴² სპა, ფონდი იგივე, 1777, ს. 499, ფურცელი 1.

⁴³ სპა, ფონდი იგივე, 1777, ს. 493, ფურცელი. 59.

⁴⁴ იქვე, ფ. 33.

⁴⁵ სპა, ფონდი იგივე, 1777, ს. 493, ფურცელი. 57.

⁴⁶ სპა, ფონდი იგივე, 1777, ს. 499, ფურცელი. 57.

და მოლდავეთისა და ვლახეთის ყველა მთავარი ფანარიოტთა ეპოქაში. სხვანაირად ოსმალეთის არც ერთ თანამდებობის პირს არც შეეძლო მოქცეულიყო არა მარტო მოლდავეთსა და ვლახეთში, არამედ საერთოდ თურქეთში, ვინაიდან თანამდებობის პირთა მოქმედებას განსაზღვრავდა სახელმწიფოში არსებული სისტემა. სახელმწიფო მოხელეებს სხვა გზა არ ჰქონდათ. მოსახლეობის ძარცვა უკანონო გადასახადების და გამოძალავების საშუალებით მათთვის აუცილებელი იყო, უპირველეს ყოვლისა, იმისათვის, რათა აენაზღაურებინათ ამ თანამდებობაზე დანიშვნისათვის, უფრო სწორად, თანამდებობის ყიდვისათვის, ხოლო შემდეგ მისი შენარჩუნებისათვის გაწეული ხარჯები.

როდესაც გრიგოლ გიკას მაგივრად დანიშნული კოსტაკი მურუზი მოლდავეთის დედაქალაქ იასისაკენ გაემგზავრა, ის უკვე დიდ ვალებში იყო ჩავარდნილი. ამასთან დაკავშირებით, რუსეთის დესპანი კონსტანტინეპოლში ა. სტახიევი იტყობინებოდა, რომ მოლდავეთის ახალი მთავარი „ბაირამის შემდეგ გაემგზავრება და უკვე ახლა აგროვებს იასის სასახლის მოსამსახურეებს, რის გამოც სესხულობს ფულს, რაც მას დიდი რაოდენობით სჭირდება“⁴⁷. ხოლო მეორე წერილში ა. სტახიევი თავის მთავრობას ატყობინებდა: „მოლდავეთის ახალმა მთავარმა თავისი პირველი შიკრიკი უკვე გაგზავნა იასში და როგორც ამბობენ, თვითონაც ორი კვირის შემდეგ იქითკენ გაემგზავრება, ხოლო ახლა თავის ვალდებულებათა გასანაღდებად და შტატის შესაქმნელად ყველგან ეძებს ოთხასამდე ქიშას“⁴⁸. ასეთსავე მდგომარეობაში იყო თავის დროზე გიკაც. მან, როდესაც ვლახეთის მთავრად დანიშვნას ითხოვდა, ხაზინიდან სენხად 520 ქისა აიღო⁴⁹.

ოსმალეთის სახელმწიფოში არავის ეპარებოდა ეჭვი იმ შედეგებზე, რომელიც მოჰყვებოდა ასეთი მეთოდებით დანიშნული მმართველების მოღვაწეობას პროვინციებში. ყველა კარგად ხედავდა, თუ როგორ იძარცვებოდა და ჩანაგდებოდა ქვეყანა, ზარალდებოდა სახელმწიფო, სახელმწიფოსთან ერთად კი სულთანის სალაროც. სულთანი მოკლებული იყო საშუალებას, რომ მოენდომა კიდეც, რაიმე მოემოქმედა, ვინაიდან პროვინციათა მმართველების ნაძარცვის დიდი ნაწილი სახელმწიფო მოხელეების სასარგებლოდ მიდიოდა და სახელმწიფო აპარატი, ქვეყნის ნამდვილი გამგებელი, სულთანს

⁴⁷ სპა, ფონდი იგივე, 1777, ს. 499, ფურცელი 57.

⁴⁸ იქვე, ფურცელი 5.

⁴⁹ იქვე, ფურცელი 10.

მხარს არ დაუჭერდა არც ერთ ისეთ ღონისძიებაში, რომელიც მომართული იქნებოდა ამ მოვლენის აღმოსაფხვრელად. იმპერიის მოსახლეობის შეუზღუდველ ძარცვასა და გლეჯაში ოსმალეთის სახელმწიფო აპარატის ყველა მოხელე მონაწილეობდა და ყველა მათგანი იყო დაინტერესებული, რომ ასეთი მდგომარეობა უსასრულოდ გაგრძელებულიყო.

მოწინააღმდეგის ბანაკში არსებულ შინაგან წინააღმდეგობაზე თავისი პოლიტიკის აშენება თურქების ისტორიულ ტრადიციას წარმოადგენდა. ასეთი პოლიტიკა ერთნაირი წარმატებით ტარდებოდა, როგორც დაპყრობითი ომების, ასევე დაპყრობილი ქვეყნების მართვის დროს, რომ იქ არ შექმნილიყო ერთიანი ანტიოსმალური ფრონტი. ამ მხრივ ოსმალეთის იმპერიაში კლასიკურ მაგალითს წარმოადგენს, ღუნაისპირა სამთავროები, სადაც სულთნის მთავრობა თავის სასარგებლოდ მოხერხებულად იყენებს წინააღმდეგობას მთავრებსა და ადგილობრივ მოსახლეობას შორის. რაც უფრო ნაკლებად პოპულარული იყო ესა თუ ის მთავარი ღუნაისპირა სამთავროებში, მით უფრო ხელსაყრელი იყო ეს თურქეთისათვის. დაპყრობილ ქვეყნებში ეს თურქების პოლიტიკის მხოლოდ ერთი მხარეა. ოსმალები ფართოდ იყენებდნენ მოსახლეობის გადასახლება-დასახლების პოლიტიკასაც, რის შედეგად, ხშირად, როგორც ეს, მაგალითად, ღუნაისპირა სამთავროებში და ბულგარეთში მოხდა, მოსახლეობის ეთნიური შემადგენლობა თანდათანობით ჭრელდებოდა. ნუ გავუსწრებთ მოვლენებს წინ და ნუ დავსვამთ საკითხს ისე, რომ თითქოს ოსმალეთში პოლიტიკურად ენდობოდნენ მხოლოდ ეთნიურად თურქულ წარმოშობის ელემენტს, ხოლო არათურქებს უნდობლობას უცხადებდნენ. ეს ბევრად უფრო გვიანდელი ეპოქის მოვლენაა. ოსმალეთის მთავრობისათვის იმ ეპოქაში მნიშვნელობა ჰქონდა ამა თუ იმ ხალხის არა ეთნიურ წარმოშობას, არამედ მის რელიგიას. მაჰმადიანურ მოსახლეობას უფრო მეტად ენდობოდნენ ვიდრე ქრისტიანულს, რომელიც, ოსმალეთში, როგორც მაჰმადიანურ სახელმწიფოში არ იყო სრულუფლებიანი. ამიტომ ოსმალეთის მთავრობას არ აწყობდა კომპაქტური ქრისტიანული მოსახლეობა და ქრისტიანული მოსახლეობას შორის მუსლიმების ჩასახლება უბასუხებდა ოსმალეთის ინტერესებს. მაგრამ თურქების გადასახლება-დასახლების პოლიტიკაში ეს არ იყო მთავარი. ოსმალებს ასეთ შემთხვევაში ძირითადად ამოძრავებდათ თავისი ქვეყნის ფისკალურ-ეკონომიკური და სამხედრო-სტრატეგიული მიზნები. მოსახლეობას აყრიდნენ იქ, სადაც ის ჰარბად იყო და არ ყოფნიდა მიწა,

რის გამოც ოსმალეთის მთავრობას ეკარგებოდა საგადასახადო ერთეულები და ასახლებდნენ იქ, სადაც მოსახლეობა არ იყო საკმარისი მიწის მთელი ფართობის დასამუშავებლად. ხშირად ასეთი გადასახლება-დასახლება მიზნად ისახავდა ამა თუ იმ პროვინციაში თავდაცვისუნარიანობის გაზრდას. ამ მიზნით ხშირად ხდებოდა მომთაბარე ტომების გადაყვანა იმპერიის ერთი მხრიდან მეორეში.

დუნაისპირა სამთავროებში ოსმალები მკვიდრ მოსახლეობას ორნაირად ავიწროვებდნენ: ასახლებდნენ თურქებს ანატოლიიდან და თათრებს ჩრდილოეთ შავიზღვისპირა ტრამალებიდან. ამავე დროს ადგილობრივ მოსახლეობას თანდათანობით ართმევდნენ მიწებს. ოსმალური პოლიტიკის შედეგად დუნაისპირა სამთავროებში რომელიც ფანარიოტთა ხელით ტარდებოდა ოსმალები შეიძლება დარწმუნებულნი ყოფილიყვნენ, რომ დუნაისპირა სამთავროებში მართლმადიდებლური ეკლესია არ იქნებოდა ანტიოსმალური ძალების გამაერთიანებელი და ხელმძღვანელი. ამით იყო გამოწვეული ის მფარველობითი პოლიტიკა, რომელსაც ოსმალეთი აწარმოებდა ბერძნების გამგებლობაში მყოფი კონსტანტინეპოლის მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მიმართ. თავისი პოლიტიკის გასატარებლად ოსმალები ქრისტიანებს მოლდავეთისა და ვლახეთის გარდა სხვა ქრისტიანულ პროვინციებშიც იყენებდნენ. ამავე მიზნით იყენებდნენ აგრეთვე სხვა არამუსლიმურ რელიგიურ თემებსაც და ეკლესიებსაც.

1774 წლის ზავმა საფუძვლიანად შეარყია ოსმალეთის ბატონობა დუნაისპირა სამთავროებში. მაგრამ მოლდავეთისა და ვლახეთის მთავრები მეტად მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი ოსმალეთის პოლიტიკურ მანქანასთან და მისგან დამოკიდებულნი. სამთავროების სრული ჩამოცილება ოსმალეთიდან მოსპობდა იქ ფანარიოტთა ბატონობას და ორივე სამთავროს ხელში ჩაიგდებდა რუსეთი ან ავსტრია. ამის გამო ფანარიოტი მთავრები ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში გარკვეულ მიჯნას არ სცილდებოდნენ ქუჩუქ კაინარჯის ზავის შედეგად დუნაისპირა სამთავროებმა ერთგვარ ეკონომიკურ დამოუკიდებლობას მიაღწიეს, რამაც მათ შეუქმნა პირობები, რომ საკუთარი ეკონომიკური განვითარების გზები მოენახათ. შავ ზღვაზე თურქეთის ნაოსნობის მონოპოლიის გაუქმებამ, რუსეთის მიერ ოსმალეთის იმპერიაში სავაჭრო პრივილეგიების მიღებამ და უფლებებმა, რომლებიც ამ ზავის ძალით მოლდავეთმა და ვლახეთმა მიიღო გააძლიერა ამ სამთავროებში საქონელბრუნვა, დააჩქარა ბოიარების მემამულეებად გადაქცევა, რომლებიც სა-

სოფლო-სამეურნეო პროდუქტებს ბაზრისათვის აწარმოებდნენ, - და ამასთანავე, ცდილობდნენ თვითონვე ევაკუაზთ.

მოლდავეთისა და ვლახეთის მთავრები მოხერხებულად იყენებდნენ ოსმალეთის ცენტრალური ზელისუფლების დასუსტებასა და წინააღმდეგობას რუსეთსა და თურქეთს შორის და ცდილობდნენ რაც შეიძლება მეტად გაეფართოებინათ თავისი უფლებები. როდესაც ქუჩუქ კაინარჯის ზავის დადების შემდეგ რუსეთის ელჩი ნიკოლოზ რეპნინი პეტერბურგიდან სტამბოლს მიემგზავრებოდა, მან მოლდავეთსა და ვლახეთზე გაიარა. მოლდავეთის დედაქალაქ იასში და ვლახეთის დედაქალაქ ბუქარესტში ადგილობრივმა მთავრებმა მას საზეიმო შეხვედრა მოუწყვეს და თავისი თხოვნები გადასცეს. თხოვნების ძირითადი აზრი ოსმალეთის იმპერიაში მოლდავეთისა და ვლახეთის სამთავროების უფლებათა გაფართოებაში მდგომარეობდა. ვლახეთის მთავარი, მაგალითად, ითხოვდა: მოლდავეთის მთავრის მსგავსად ვლახეთის მთავრის თანამდებობაზე დამტკიცებას მთელი სიცოცხლის ვადით, ოსმალეთისათვის გადასახდელი თანხის შემცირებას ორმოცი წლის წინათ არსებულ დონემდე, ყურყას რაიონის დაბრუნებას, რომელიც ოსმალებმა მიიტაცეს, რუსეთის იმპერატორის მფარველობას ვლახეთის რწმუნებულის მიმართ კონსტანტინებოლში, ოსმალეთის სახელმწიფო დაწესებულებებში ვლახეთის საკითხების განხილვასა და შესრულებას ყოველგვარი შეფერხების გარეშე. თხოვნაში აღნიშნული იყო აგრეთვე, რომ საქმეების მოგვარება ოსმალეთის სახელმწიფო დაწესებულებებში ვლახელებს საკმაოდ დიდ ფულად უკლებობათ⁵⁰.

მოლდავეთისა და ვლახეთის მთავრებმა, როგორც დიპლომატიაში კარგად გაწაფულმა პირებმა და ოსმალეთის სახელმწიფო სამსახურში დიდხანს ნამყოფმა მოხელეებმა, კარგად აუღეს ალლო ქუჩუქ კაინარჯის ზავის შედეგად შექმნილ მდგომარეობას, ზუსტად განსაზღვრეს ის როლი, რომელიც ამიერიდან მათ უნდა შეესრულებინათ, ვინაიდან ვერავინ ვერ ერკვეოდა ისე კარგად ოსმალეთის საშინაო საქმეებში, როგორც ფანარიოტები და არავინ არ იცოდა ისე კარგად სახელმწიფოს სუსტი მხარეები, როგორც ფანარიოტებმა. ამიტომ ევროპის სახელმწიფოებმა იმთავითვე სცადეს ფანარიოტების თავის სამსახურში ჩაყენება და თავის სასარგებლოდ გამოყენება. ევროპის სახელმწიფოებმა ეს ნაწილობრივ შეძლეს, მაგრამ ბრმა იარაღად ისინი არ გამოდგნენ. ფანარიოტებს

⁵⁰ სპა, ფონდი იგიეე, ს. 444, ფურცელი II.

დიპლომატიური მოქნილობა არ აკლდათ და ერთსა და იმავე დროს ერთგულებას ეფიცებოდნენ ოსმალებსაც და ევროპის სახელმწიფოებსაც, აკეთებდნენ კი იმას, რაც პირადად მათთვის იყო ხელსაყრელი. ვლახეთის მთავარმა ალექსანდრე ფისილანტმა შეხვედრისას აგრძნობინა რეზინის, რომ მას ბევრის გაკეთება შეეძლო რუსეთისათვის, როგორც ოსმალეთის საშინაო საქმეებში ჩახედულ პიროვნებას. თავის დროზე, როდესაც ოსმალეთის იმპერია ძლიერების ზენიტში იმყოფებოდა თურქებმა და ფანარიოტებმა ერთმანეთთან საერთო ენა გამოიხატეს, ვინაიდან გარკვეულ მომენტში მათი ინტერესები ემთხვეოდნენ. ამით ორივე მხარემ ისარგებლა. მაგრამ XVIII საუკუნეში მდგომარეობა შეიცვალა, როდესაც ფანარიოტები თურქეთში გამეფებული ანარქიის ერთ-ერთ სათავედ და სახელმწიფო-ბიუროკრატიული აპარატის გატარების ხელისშემწყობ ძალად იქცნენ. ოსმალები გვიან მიხვდნენ, თუ რა დიდი ზიანი მოჰქონდათ მათთვის ფანარიოტებს ახალ, ქუჩუქ კაინარჯის ზავის შემდგომ შექმნილ ვითარებაში.

ქუჩუქ კაინარჯის ზავის დადების შემდეგ რუსეთთან ურთიერთობის საკითხები თურქეთის საგარეო პოლიტიკაში კიდევ უფრო დიდ ადგილს იკავებენ. მათ აშკარად დაჩრდილეს ყველა სხვა საგარეო პოლიტიკური საკითხი. ყველა ის პრობლემა, რომელიც პირდაპირ ან არაპირდაპირ არ იყო დაკავშირებული რუსეთთან ოსმალეთის სახელმწიფო მოღვაწეების თვალში კარგავს თავის სიმწვავეს. რუსეთთან ურთიერთობის საკითხების განხილვისა და გადაწყვეტის დროს ოსმალებს დაბნეულობა ეტყობათ. ყველაფერს უთავბოლოდ ედებიან და საბოლოოდ დიპლომატიურ სარბიელზე მარცხს მარცხზე განიცდიან. განსაკუთრებით აფიქრებდათ თურქებს ოსმალეთის სახელმწიფო მოღვაწეების წარმოადგენდა. ყირიმის სახანოს ოსმალეთის იმპერიიდან ჩამოცილების შემდეგ ძალთა თანაფარდობა აქ მკვეთრად შეიცვალა ოსმალეთის საზიანოდ. დღის წესრიგში დაისვა ჩრდილი კავკასიის შემდგომი ბედის საკითხი, რასაც თურქეთისათვის ჰქონდა არა მარტო დიდი ეკონომიკური, არამედ დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობაც, ვინაიდან ჩრდილო-კავკასიის დაკარგვა ნიშნავდა უშუალო ტერიტორიული კონტაქტის დამყარებას რუსეთსა და საქართველოს შორის. ყირიმის დაკარგვამ ოსმალეთის მიერ ცხადი გახადა აგრეთვე, რომ უახლოეს მომავალში მოლდავეთისა და ვლახეთის ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში ყოფნა-არყოფნის საკითხი გახდებოდა მსჯელობის საგანი. ამას

მოწმობდა ქუჩუქ კაინარჯის ზავიც. ამიტომ ბუნებრივი იყო, რომ თურქებმა დუნაისპირა სამთავროებს, რომლებიც ამიერიდან წარმოადგენდნენ მთავარ ზღუდეს ბალკანეთისა და ამდენად სტამბოლის დასაცავადაც, განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციეს, მიუხედავად იმისა, რომ მდგომარეობა მეტად კრიტიკული იყო სპარსეთის საზღვრებზე, არაბულ ქვეყნებსა და მალრიბში. ოსმალებმა დაიწყეს მოლდავეთსა და ვლახეთში ციხე-სიმაგრეების აღდგენა და შეკეთება და იქ გარნიზონების განახლება და გაძლიერება. თურქეთის ეს ღონიძიებანი ისახავდნენ მიზნად ქუჩუქ კაინარჯის ზავის შედეგად ამ სამთავროებში მისი შერყეული ავტორიტეტის კვლავ გამტკიცებას და იქ რუსეთისა და ავსტრიის გავლენის ზრდის შეჩერებას და ახალი ომის შემთხვევაში ამ მხარის თავდაცვისუნარიანობის გაზრდას. ამავე დროს ოსმალეთი სულაც არ ამბობდა უარს მომავალში, როდესაც არ უნდა ყოფილიყო ეს, კვლავ ეცადა აღედგინა თავისი ძალაუფლება ყირიმში და შავიზღვისპირა რაიონებში. ამ მიზნის განსახორციელებლად სამხედრო ღონისძიებანი, რომელსაც ის სამთავროებში გაატარებდა მომავალში შეტევისათვის გამოდგებოდა.

რუსეთთან საზღვრების გასამაგრებლად ოსმალებმა რამდენიმე ღონისძიება წამოიწყეს, მაგრამ სახსრების უქონლობა, სამხედრო ძალებისა და სახელმწიფო აპარატის დეზორგანიზაცია ხელს უშლიდა მათ ბოლომდე მიეყვანათ წამოწყებული საქმე. გეგმას გეგმა ცვლიდა, ერთ ჩაშლილ ღონისძიებას მოსდევდა მეორის წამოწყება, მაგრამ მეორეც ასევე განუხორციელებელი რჩებოდა.

1777—1778 წლის ზამთრისათვის ოსმალებმა დიდი გეგმები დასახეს. 1777 წლის სექტემბერში ხოტინში სარდლობა სამთულიან ფაშას. სულეიმანს დაავალეს და იქ გასაგზავნად 7000. კაცი გაამზადეს, აბდულაჰ ფაშა და მუჰაფიზ ფაშა ბენდერში განაწესეს, მეჰმედ ფაშა — ვარნაში, ხოლო დაღისტანლი ალი ფაშა სოფიაში დაინიშნა. სულ რუმელიაში აპირებდნენ 30000-იანი ლაშქრის შექმნას, რომელთა შორის 7000 სტამბოლელი იენიჩერი უნდა ყოფილიყო⁵¹. დასახული გეგმა 1777—1778 წლების ზამთრისათვის შავი ზღვის სანაპიროებზე როგორც ევროპულ, ისე აზიურ ნაწილში, მდინარეების დნესტრისა და დუნაის რაიონში თავდაცვის საქმის წესრიგში მოყვანას ითვალისწინებდა⁵². დიდი სამუშაოები იყო გან-

⁵¹ სპა, ფონდი იგივე, 1777, ს. 512, ფურცელი 21.

⁵² სპა, ფონდი იგივე, 1777, ს. 512, ფურცელი 21.

ზრახული შავი ზღვის ნავსადგურების რეკონსტრუქციისათვის. კერძოდ, ოსმალები აპირებდნენ ანატოლიის სანაპიროს აღმოსავლეთ რაიონში მძლავრი საზღვაო დასაყრდენი ბაზის შექმნას. ასეთ პუნქტად მათ სინოპი აირჩიეს, რომლის ნავსადგურს რეკონსტრუქციის შემდეგ უნდა მიეღო გამოსაზამთრებლად 8—10 გემი⁵³. ოსმალების გეგმები უფრო შორსაც მიდიოდა. იყო აზრი, რომ შეექმნათ შავი ზღვის ფლოტი როგორც ცალკე ერთეული თავისი საადმირალოთი და ფლოტისა და საადმირალოს ადგილსამყოფელი სინოპში დაეწესებინათ⁵⁴.

სინოპთან დაკავშირებული ყოველგვარი პროექტები შემთხვევითი არ იყო. რუსეთის პოზიციები შავ ზღვაზე სწრაფად მტკიცდებოდა. ასევე სწრაფად მიიწევდა წინ იმ შავიზღვისპირა რაიონების კოლონიზაცია, რომლებიც რუსეთის ხელში გადავიდა. შავ ზღვაზე რუსეთი ძლიერ ფლოტს ქმნიდა. ამასთან დაკავშირებით მკვეთრად გაუარესდა თურქეთის სამხედრო-საზღვაო ფლოტის სტრატეგიული მდგომარეობა. აქამდე მას მხოლოდ ერთი სასიცოცხლო მნიშვნელობის საზღვაო ფრონტი ჰქონდა—ხმელთაშუა ზღვა, ხმელთაშუა ზღვის ფრონტის ზურგი კი უზრუნველყოფილი იყო, ვინაიდან შავი ზღვა სინამდვილეში თურქების ტბას წარმოადგენდა. მას შემდეგ რაც შავ ზღვაზე რუსეთის ფლოტი შეიქმნა, თურქეთის ფლოტს ერთდროულად ორ ფრონტზე მოუხდებოდა საომარი მოქმედების წარმოება. ეს აშკარად აღემატებოდა მის ძალებს. ამასთან ერთად მხედველობაშია მისაღები ის გარემოება, რომ თურქეთის სამხედრო საზღვაო ფლოტში ისეთივე ანარქია სუფევდა, როგორც მის სამხედრო-სახმელეთო ძალებში.

XVIII საუკუნეში ევროპის ქვეყნებისა და რუსეთის საერთო ეკონომიკური აღმავლობის ფონზე სულ უფრო შესამჩნევი ხდება თურქეთის ჩამორჩენა. ევროპის ქვეყნებთან და რუსეთთან შედარებით. სწრაფად ეცემა თურქეთის სამხედრო პოტენციალიც. ევროპის საქონელი მზარდი რაოდენობით შემოდის თურქეთში. თურქეთში ევროპის ქვეყნებთან სავაჭრო ურთიერთობის განვითარების საქმეში მნიშვნელოვანი როლი თვით სახელმწიფოს ეკუთვნის. თურქეთის ტექნიკურად სუსტად აღჭურვილი არსენალები და გემთსამშენებლო ქარხნები, რომლებსაც არც სათანადოდ მომზადებული სპეციალისტები გააჩნდათ, ვერ უზრუნველყოფდნენ გაზრდილ სამხედრო მოთხოვნილებებს, ვერც რაოდენობის და ვერც გამოშვებული პრო-

⁵³ იქვე, ფურცელი 22.

⁵⁴ იქვე, ფურცელი 24.

დუქციის ხარისხის მხრივ. ეს განსაკუთრებით ითქმის არტილერია-სა და სამხედრო-საზღვაო გემებზე. ამიტომ თურქეთი სამხედრო გემებისა და საარტილერიო ჯურების შესყიდვას ევროპას ქვეყნებში იწყებს. განსაკუთრებით სწრაფად იზრდება თურქეთის სამხედრო შეკვეთები დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში ქუჩუქ კაინარჯის ზავის შემდეგ. სამხედრო გემებს თურქეთი უმთავრესად ინგლისში ყიდულობს. 1777 წლის სექტემბერში სტამბოლში მოელოდნენ სამ გემს, რომლებიც თურქეთმა ინგლისში 60 000 ლევად იყიდა⁵⁵. რამდენიმე თვის შემდეგ ოსმალებმა ინგლისში 30 000 ლევად ორი ფრეგატი შეიძინეს⁵⁶. ინგლისელები სარგებლობდნენ თურქეთის მეტად მძიმე ეკონომიური და პოლიტიკური მდგომარეობით და ხშირად ასალებდნენ იმას, რაც უვარგისი იყო და თვითონ აღარ სჭირდებოდათ. მაგალითად, ამ ორი ფრეგატიდან ერთი იყო ძველი და უკვე შეკეთებაში ნამყოფი⁵⁷. თურქეთის სავაჭრო ურთიერთობას ევროპის ქვეყნებთან პოლიტიკური საფუძველიც ედევ. ეს, უპირველეს ყოვლისა, ითქმის თურქეთ-შვეციის სავაჭრო ურთიერთობაზე (ანტირუსული ღერძი — სტამბოლი-სტოკჰოლმი). შვეციაში სადაც განვითარებული იყო მეტალურგიული მრეწველობა, თურქეთი გაშუდმებით იძენს იარაღს, სახელდობრ, ზარბაზნებს სამხედრო გემებისათვის. ასე მაგალითად, 1778 წლის იანვარში სტამბოლში ჩავიდა ორი შვედური გემი, რომლებმაც ჩამოიტანეს 56 თერამეტგირანქიანი, 76 ექვსგირანქიანი და 30 ოთხგირანქიანი ყალიბის თუჩის ზარბაზნი. სულ 162 ზარბაზნი⁵⁸. ამ 162 ზარბაზნიდან სახელმწიფომ გადაიხადა მხოლოდ 24 ზარბაზნის ფასი, დანარჩენი გადაახდენეს მოლდავეთისა და ვლახეთის მთავრებს და საბაჟოების გამგებებს⁵⁹. ზარბაზნებთან ერთად გემებმა შვეციიდან ჩამოიტანეს: ზარბაზნის 2450 ჰურვი, 3748 რკინის ზოლი, საერთო წონით 1535 ცენტნერი. 180 ფუთი ლურსმანი და 191 კასრი ფისი⁶⁰. ეს არ იყო შვეციიდან თურქეთში იარაღის ჩამოტანის პირველი შემთხვევა. ზარბაზნებითა და ჯურვებით დატვირთული გემები შვეციიდან კონსტანტინეპოლში აღრეც მოდიოდნენ. მაგალითად, 1766 წლის აპ-

⁵⁵ სპა, ფონდი იგივე, 1777, ს. 512, ფურცელი 24.

⁵⁶ სპა, ფონდი იგივე, 1778, ს. 520, ფურცელი 45.

⁵⁷ იქვე, ფ. 46, ერთი ამ დრეგატოვანი 40 ზარბაზნიანი იყო.

⁵⁸ სპა, ფონდი იგივე, 1778, ს. 516, ფურცელი 24.

⁵⁹ იქვე.

⁶⁰ სპა, ფონდი იგივე, 1778, ს. 516, ფურცელი 24.

ჩილში სტამბოლში მოვიდა შვეციის ორი გემი, რომლებმაც ჩამოიტანეს 106 თუჯის ზარბაზანი და ზარბაზნის 106 000 ჭურვი⁶¹.

ისტორიულ ლიტერატურაში ხშირად მიუთითებენ, რომ ოსმალეთის იმპერიაში საგარეო ვაჭრობის საქმე ფაქტიურად მონოპოლიზებული იყო უცხოელების მიერ. ეს მხოლოდ ნაწილობრივ შეეფერება სინამდვილეს, თუ მხედველობაში ვიჭონიებთ პერიოდს XVIII საუკუნის მეორე ნახევარამდე. დასავლეთ ევროპის ქვეყნებსა და თურქეთს შორის ვაჭრობა კაპიტულაციების წყალობით მთლიანად უცხოელ ვაჭართა ხელში გადავიდა. ხოლო საქონლის გაცვლისა და ევროპელ და თურქ⁶² ვაჭართა შეხვედრის პუნქტები თურქეთის ტერიტორიაზე მდებარეობდა (სტამბოლი, იზმირი და სხვ.) რაც შეეხება შავი ზღვის აუზს, აქ ვაჭრობის საქმე კიდევ დიდხანს თურქი ვაჭრების ხელში იყო და ოსმალეთი მთლიანად უწყევდა მას კონტროლს. ეს იყო შედეგი იმისა, რომ შავ ზღვაზე არ ვრცელდებოდა ევროპის ქვეყნების კაპიტულაციებით მიღებული სანაოსნო პრივილეგიები და უცხოეთის ყველა გემს საგანგებო ნებართვის გარეშე ეკრძალებოდა შავ ზღვაში შესვლა (თურქები კი ასეთი ნებართვების გაცემას თავს არიდებდნენ). ამიტომ საქონელი ევროპიდან, როდესაც ის ტრანზიტით შავი ზღვისაკენ უნდა წასულიყო, თურქეთის გემებზე იტვირთებოდა. თურქეთს კარგად ესმოდა შავი ზღვის აუზში ვაჭრობაზე კონტროლის დაწესების სტრატეგიული და პოლიტიკური მნიშვნელობა. თურქეთს არ შეეძლო მიეცა საშუალება ევროპელებისათვის, რომ ისინი უშუალოდ დაკავშირებოდნენ ოსმალეთის იმპერიის ღრმა ზურგში მოქმედ ანტითურქულ ძალებს, რომლებიც განსაკუთრებით საშიში გახდნენ რუსეთის გაძლიერების შედეგად. ეს პირველ რიგში საქართველოს შეეხებოდა, სადაც „დასავლეთ ევროპიდან იარაღი დიდი გაჭირვებით შემოდის, რადგან საქართველოსა და მათ შორის გადაღობილი იყო დიდი ოსმალეთი“⁶³. ოსმალეთი სარგებლობდა თავისი კონტროლით შავი ზღვის აუზის სავაჭრო გზებსა და ვაჭრობაზე და ყველაფერს აკეთებდა იმიტომ, რათა გადაეჭრა ყველა შესაძლებელი გზა, რომლითაც საქართველო ევროპის ქვეყნებთან პოლიტიკურ კავშირს დაამყარებდა და მათგან იარაღს მიიღებდა.

⁶¹ სპა, ფონდი იგიეე, 1776, ს. 472, ფურცელი 61.

⁶² იგულისხმება თურქეთის ქვეშევრდომობაში მყოფი ეაჭრები, რომელთა უმრავლესობა იყო: ბერძნები, ლევანტიელები, სომხები, ებრაელები და თათრები.

⁶³ ივ. ჟ ა ვ ა ხ ი შ ი ლ ი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, III—IV, თბ., 1962, გვ. 281.

თურქეთის სახელმწიფოს დასუსტებას და მძიმე ფინანსიურ-ეკონომიურ კრიზისს და მის პარალელურად რუსეთის სახელმწიფოს გაძლიერებას და ტერიტორიულ ზრდას თან სდევდა რუსეთ-თურქეთის სავაჭრო ცენტრების რუსეთის ტერიტორიიდან თურქეთის ტერიტორიაზე გადანაცვლება და სავაჭრო ინციდენტების მთლიანად რუსეთის ხელში გადასვლა. თუ XVI საუკუნეში თურქი ვაჭრები შავი ზღვისა და ყირიმის გავლით მოსკოვამდე ჩადიოდნენ, XVII საუკუნეში და XVIII საუკუნის დასაწყისისათვის რუსეთ-თურქეთის სავაჭრო ცენტრებმა სამხრეთისაკენ გადაინაცვლეს. ეს იყო ნეეინის ბაზრობები უკრაინაში, სადაც ერთმანეთს ზედებოდნენ რუსი და თურქი ვაჭრები⁶⁴. ჩერკასი, სადაც ყირიმელ თათრებს ჩამოჰქონდათ ოსმალური, ხოლო რუსებს რუსული საქონელი⁶⁵.

ნაოსნობის მონობოლიის დაკარგვასთან ერთად თურქებმა შავი ზღვის რაიონში ვაჭრობის განუსაზღვრელი კონტროლის უფლებაც დაკარგეს. 1774 წლის შემდეგ მკვეთრად მატულობს რუსეთის გემების რაოდენობა, რომლებიც სავაჭრო მიზნებით თურქეთის ნავსადგურებში შედიან. ამ გემების დიდ ნაწილს რუსული წარმოების საქონელი პეტერბურგიდან და ტაგანროგიდან პირდაპირ კონსტანტინეპოლში. მიაქვს. რუსეთ-თურქეთის სავაჭრო შეხვედრის პუნქტებმა ამჯერად სამხრეთ რუსეთიდან და უკრაინიდან კონსტანტინეპოლში გადაინაცვლეს. ამრიგად, თურქეთი შავი ზღვის აუზშიც კარგავს სავაჭრო ინიციატივას. XVIII საუკუნეში ვაჭრობა თურქეთსა და ევროპის ქვეყნებს შორის იღებს იმ დამახასიათებელ პროფილს, რომელიც არსებობს სამრეწველო და აგრარულ ქვეყნებს შორის. რაც უფრო იზრდებოდა სხვაობა თურქეთისა და ევროპის ქვეყნების განვითარების დონეს შორის, მით უფრო მკვეთრად ჭარბობდა თურქეთის იმპორტში სამრეწველო-სამეურნეო საქონელი. თურქული წარმოების სამრეწველო საქონელი ვეღარ უწევს კონკურენციას ევროპულ საქონელს. მაგალითად, ოსმალეთის იმპერიაში რკინა მზადდებოდა ბოსნიასა და მაკედონიაში, მაგრამ თავისი ხარისხით ვეღარ აკმაყოფილებდა სამრეწველო წარმოების მოთხოვნებს, ვინაიდან ძალიან რბილი იყო. ამიტომ თურქეთი იძულებული გახდა შემოეტანა მალაზხარის-

⁶⁴ В. У л я н и ц к и й. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII в. М., 1883. с. 75.

⁶⁵ М. П. Ф е д о р о в. Соперничество торговых интересов на Востоке. СПб, 1903. с. 153.

ზოგანი რკინა უცხოეთიდან. თუ წინათ ლითონი და ლითონის ნაწარმი თურქეთიდან რუსეთში გაჰქონდათ, ახლა პირიქით, რუსეთიდან შემოჰქონდათ თურქეთში⁶⁶. საინტერესოა იმ საგნების დასახელება, რომლებიც ფრეგატმა „წმინდა პავლე“ პეტერბურგიდან სტამბოლში ჩაიტანა 1777 წელს. ამ საქონელს შორის არის: წითელი აგურა 20000 ცალი, ტყვია — 80 ზოდი, ანთებადი გოგირდი — 40 კასარი, საწერი ქაღალდი—38 შეკვრა, საფანტი—16 კასარი და 20 ფიჭვის ფიცარი⁶⁷.

უცხოეთიდან თურქეთში შეტანილი სამრეწველო საქონლის რაოდენობა მატულობს არა მარტო სხვა სახის საქონელთან შეფარდებით, არამედ აბსოლუტური მოცულობითაც. ასეთ ზრდას ხელს უწყობს თურქეთის სახელმწიფო შესყიდვებიც. საიმპორტო საქონლის მნიშვნელოვანი ნაწილი თურქეთს სამხედრო მიზნებისათვის ესაჭიროებოდა. საგარეო ვაჭრობას ოსმალეთისათვის მანამდე არასოდეს არ ჰქონია ისეთი დიდი სახელმწიფო მნიშვნელობა, როგორც XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში. ბუნებრივია, რომ საგარეო ვაჭრობა თურქეთის საგარეო პოლიტიკის ერთ-ერთ ძირითად საკითხად იქცა, ვინაიდან თურქეთის სამხედრო ძლიერება და სახელმწიფოს კეთილდღეობა ამიერიდან მნიშვნელოვნად უცხოეთთან ვაჭრობაზე იყო დამოკიდებული.

პირველ ხანებში ომის დამთავრების შემდეგ რუსეთი ჯერ კიდევ არ იყო მზად ჭეუჩუქ კაინარჯის ზავით მიღებული უფლებებისა და პრივილეგიების სრულად გამოსაყენებლად. ეს, უპირველეს ყოვლისა, ითქმის ნაოსნობისა და ვაჭრობის საკითხებზე. საკუთარი სავაჭრო ფლოტის სიმცირე და სავაჭრო კაპიტალის სისუსტე რუსეთისათვის თურქეთთან და ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნებთან ვაჭრობის განვითარების დიდ დამაბრკოლებელ მიზეზს წარმოადგენდა. რუსეთს ჯერ კიდევ წლები სჭირდებოდა, რათა აეთვისებინა საზღვაო-სავაჭრო გზები შავ ზღვაზე და შესაფერისი ადგილი დაეკავებინა თურქეთის საგარეო ვაჭრობაში. რუსეთი ამას თვითონაც კარგად ხედავდა და თავის პოლიტიკას თურქეთის მიმართ სწორედ ასეთ ვარაუდზე აგებდა. ინსტრუქციაში, რომელიც რუსეთის საგანგებო და სრულუფლებიან ელჩს მისცეს პეტერბურგიდან პირდაპირ იყო ნათქვამი, რომ რუსეთი ჯერ კიდევ არ არის მზად სათანადო

⁶⁶ სპა, ფონდი იგივე, 1775, ს. 452, ფურცელი 46.

⁶⁷ სპა, ფონდი იგივე, 1777, საქმე 494, ფურცელი 21.

მოცულობით გაშალოს ვაჭრობა თურქეთთან და რომ ეს მომავლის საქმეა⁶⁸.

რამდენადაც რუსეთს ჯერ არ შეეძლო თურქეთთან სავაჭრო ურთიერთობაში სრულად გამოეყენებინა ომში თავისი გამარჯვების შედეგები, შავ ზღვაზე თურქეთის სანაოსნო მონოპოლიის მოსპობასთან დაკავშირებით იქმნებოდა საშიშროება, რომ თურქეთზე რუსეთის გამარჯვებას უფრო მეტად დასავლეთ ევროპის ქვეყნები გამოიყენებდნენ. რუსეთი ყოველ ღონეს ხმარობდა იმისათვის, რათა არ დაეშვა, რომ მის მიერ შავ ზღვაზე მოპოვებული უფლებები თურქეთს დასავლეთ ევროპის ქვეყნებისათვის მიეცა. ეს იყო რუსეთის დიპლომატიის ერთ-ერთი მთავარი მიზანი XVIII საუკუნის 70-იან წლებში. ამ მიზნის მიღწევა არც ისე ადვილი საქმე აღმოჩნდა, ვინაიდან საფრანგეთი და დასავლეთ ევროპის სხვა ქვეყნები თავისთვისაც მოითხოვდნენ ანალოგიურ უფლებებს და თურქეთს შავ ზღვაზე დარღვეული წონასწორობის აღდგენის მიზნით შეიძლება დაექაყოფილებინა ევროპის ქვეყნების პრეტენზიები. ამიტომ რუსეთმა თავის ელჩს ნ. რეპნინს დაავალა თურქეთში ყოფნისას მიეღო ყველა ზომა, რათა შავ ზღვაზე არ დაეშვა საფრანგეთის სავაჭრო ზომალდების თავისუფალი ნაოსნობა⁶⁹. თანახმად მიღებული ინსტრუქციისა, ნ. რეპნინს თავისი მოთხოვნა უნდა დაესაბუთებინა იმით, რომ შავ ზღვაზე სხვა ქვეყნების თავისუფალი ნაოსნობა არა მარტო დააზარალებდა ვაჭრობას ოსმალეთსა და რუსეთს შორის, არამედ შეარყევდა კიდევ ამ ორ ქვეყანას შორის არსებულ მშვიდობასა და მეგობრობას, ვინაიდან ყველასათვის ნებადართული ვაჭრობის შედეგად შეიქმნებოდა ახალი კავშირები, ახალი მიზნები და ახალი ინტერესები, რაც არ იქნებოდა სასურველი არც ამ ორი ქვეყნის ინტერესების და არც მათივე უშიშროებისათვის⁷⁰.

შავ ზღვაზე ნაოსნობის უფლებას მოითხოვდნენ, საფრანგეთის გარდა ინგლისი და ავსტრია. ინგლისის ელჩმა კონსტანტინეპოლში საფრანგეთის ელჩთან ერთად მიმართა კიდევ სათანადო თხოვნით უზენაეს კარს, მაგრამ რუსეთს მიაჩნდა, რომ ინგლისი შავ ზღვაზე ისახავდა მხოლოდ და მხოლოდ სავაჭრო მიზნებს, იმ დროს, როდესაც საფრანგეთს ჰქონდა რუსეთის წინააღმდეგ მიმართული პოლიტიკური მიზნები⁷¹. ამიტომ, როგორც ვხედავთ, რუსეთი ხაზს

⁶⁸ სპა, ფონდი იგივე, 1775, საქმე 443, ფურცელი 22.

⁶⁹ სპა, ფონდი იგივე, 1775, ს. 443, ფურცელი 22.

⁷⁰ იქვე, ფ. 11.

⁷¹ სპა, ფონდი იგივე, 1775, ს. 443, ფურცელი 22.

უსვამს იმ გარემოებას, რომ საფრანგეთს შავ ზღვაზე აქვს არა მარტო ეკონომიკური, არამედ პოლიტიკური ინტერესებიც. გამწვავებული ურთიერთობა, რომელიც არსებობდა საფრანგეთსა და რუსეთს შორის XVIII საუკუნეში, მათი წინააღმდეგობა თურქეთის საკითხთან დაკავშირებით უფლებას აძლევდა რუსეთს საფრანგეთის სახით დაენახა არა მარტო სავაჭრო, არამედ, რაც მთავარია, პოლიტიკური კონკურენტიც. საფრანგეთის ვაჭრობა თურქეთში თავისა მოცულობით ბევრად სჭარბობდა ინგლისისას. ამიტომ რუსეთს ინგლისის სავაჭრო კონკურენციის შედარებით ნაკლებად ეშინოდა და ზოგიერთ შემთხვევაში ინგლისი თავის მოკავშირედაც კი მიაჩნდა საფრანგეთის მიერ თურქეთში დაკავებული ეკონომიკური და პოლიტიკური პოზიციების წინააღმდეგ ბრძოლაში. საფრანგეთი განსაკუთრებით საშიში იყო რუსეთისათვის მანამდე, სანამ რუსეთმა მტკიცედ არ მოიკიდა ფეხი შავი ზღვის აუზში. ლევანტურ უკვე კარგა ხანია, რაც საფრანგეთის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ დასაყრდენს წარმოადგენდა მახლობელ აღმოსავლეთში და ლევანტიდან საფრანგეთის გავლენა ადვილად შეიძლება გავრცელებულიყო შავი ზღვის აუზშიც და იქ დიდი სიძნელეები შეექმნა რუსეთისათვის, რომელსაც ჯერ კიდევ ბევრი რამ რჩებოდა გადაუქრელი: არ იყო საბოლოოდ გადაწყვეტილი არც ყირიმის და არც საქართველოს საკითხი, ამის გარეშე კი რუსეთი ამ რაიონში ვერაუფრს ახალს ვერ მოიმოქმედებდა.

1774 წელს ზავის დადებად და ომის შეწყვეტამ შეება არ მოუტანა ოსმალეთის დაცარიელებულ ხაზინას. მთავრობის მიერ ხაზინის შესავსებად მიღებული არც ერთი ზომა არ გამოდგა ეფექტური. ხაზინას მხოლოდ კარდინალური ეკონომიკური რეფორმები თუ უშველიდა. საამისოდ 70-იანი წლების თურქეთი ჯერ არ იყო მომწიფებული. შინაგანი შფოთი და არეულობა, რაც ოსმალეთის პროვინციებს აჩანაგებდა იწვევდა სახელმწიფო შემოსავლის წყაროების განადგურებას და ხაზინის მდგომარეობის კიდევ უფრო გაუარესებას. სახელმწიფო დეფიციტი იმდენად გაიზარდა, რომ თანდათანობით ოსმალეთმა სახელმწიფო აპარატისა და ჯარის შენახვის შესაძლებლობა დაკარგა. ხაზინა მიმდინარე ხარჯებსაც ვეღარ ფარავდა. მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს.

ოსმალეთისათვის დიდი ეკონომიკური და სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა გზას, რომელიც სტამბოლს ღუენაისპირა სამთავროებთან აკავშირებდა. ამ გზაზე იყო დამოკიდებული სტამბოლის ჭურსათ სანოვაგით მომარაგება. ამავე დროს რუსეთთან ახალი ომის

შემთხვევაში ეს გზა უნდა ყოფილიყო ძირითადი არტერია, რომელითაც მომარაგდებოდა ფრონტი საომარი მასალით და ანატოლიიდან გადმოსროლილი ჯარის ნაწილებით. ამ გზას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ქუჩუქ კაინარჯის ზავის დადების შემდგომ, როდესაც მწვავედ დაისვა ღუნაისპირა სამთავროების საკითხი. გზა მოითხოვდა შეკეთებას, რისთვისაც საჭირო იყო მხოლოდ 27 ქისა ფული და ეს შედარებით მცირე თანხაც არ აღმოჩნდა სალაროში. მთავრობა იძულებული გახდა უარი ეთქვა გზის შესაკეთებელ სამუშაოებზე⁷².

ოსმალეთის იმპერიაში არსებული სახელმწიფო სისტემა მოითხოვდა, რომ მთავრობის განკარგულებაში მუდმივად ყოფილიყო დიდი რაოდენობით ნაღდი თანხა, ვინაიდან იმპერიაში უშუალოდ ხაზინიდან ჯამაგირს იღებდნენ: იენიჩერ-ჯარისკაცები და მოხელეების დიდი რაოდენობა. სახელმწიფო ხაზინაში ფულადი შემოსავლის ნაკადის შეფერხება ნიშნავდა სახელმწიფოს სამმართველო და სამხედრო აპარატის სრულ მოშლას. განსაკუთრებით საშიში იყო, როდესაც დედაქალაქის გარნიზონის იენიჩრებს ჯამაგირს უგვიანებდნენ. ამას შეიძლება მოჰყოლოდა იენიჩრების აჯანყება. ფინანსურმა კრიზისმა კი იმ ზომას მიაღწია, რომ 1777 წლის გაზაფხულზე მთავრობას სტამბოლის გარნიზონისათვის ჯამაგირის გადახდა გაუქმრდა. ამასთან დაკავშირებით, რუსეთის საელჩოდან იტყობინებოდნენ: რომ ხაზინაში ფული კვლავინდებურად ცოტა იყო და რომ მთავრობამ დიდი გაჭირვებით შეაგროვა ორი ათასი ქისა, რათა გასული თებერვლის 21 რიცხვში მიეცა ჯამაგირი დედაქალაქში მყოფ ჯარისათვის⁷³. მეორე შემთხვევაში, იმავე წელს. მთავრობა იძულებული იყო ჯარისათვის ჯამაგირის მისაცემად საჭირო თანხა მუსლიმური სამღვდელოებიდან ესესხა. 1776 წლის ზაფხულში ოსმალების მდგომარეობა სპარსეთის საომარ ასპარეზზე მკვეთრად გაუარესდა და საჭირო გახდა გაჭირვებაში მყოფი ბაღდადისათვის დახმარების სწრაფად აღმოჩენა. ჯერ უნდოდათ სტამბოლიდან ბაღდადის მისაშველებლად იენიჩართა დაახლოებით ოცამდე ორთის გაგზავნა. მაგრამ ამ გეგმის წინააღმდეგ გამოვიდა იენიჩერ ალა, მას ეშინოდა, რომ იენიჩრები საომარ ასპარეზზე წასვლის მაგივრად მოაწყობდნენ მთავრობის საწინააღმდეგო გამოსვლებს და სტამბოლში არეულობა დაიწყებოდა. იენიჩერ ალას ასეთი შიშისათვის ჰქონდა საფუძველი, ვინა-

⁷² სპა, ფონდი იგივე, 1777, ს. 495, ფურცელი 63—64.

⁷³ იქვე ფურცელი 5.

იდან დედაქალაქის იენიჩრებს არ ჰქონდათ აღებული სამი წლის კუთვნილი ჯამაგირი. მათ არ მიიღეს აგრეთვე ახალი სულთნის ტახტზე ასვლის გამო ტრადიციით დაწესებული საჩუქარი. ეს საჩუქარი უდრიდა 15 ლევს იმ შემთხვევაში, თუ წინა სულთანი გარდაიცვლებოდა და 25 ლევს თუ წინა სულთანს ტახტიდან ჩამოაგდებდნენ. რამდენადაც ხაზინას არ ჰქონდა საშუალება, რომ იენიჩრებისათვის გადაეხადა სამი წლის დავალიანება და მიეცა მათთვის კუთვნილი საჩუქარი იენიჩერ აღამ ურჩია მთავრობას, რომ აზიაში გაეგზავნათ მხოლოდ იენიჩართა მეთაურები და მიეცათ მათ ფული ჯარისკაცების აღვილზე დასაქირავებლად⁷⁴. ხაზინას ეს ბევრად უფრო იაფად დაუჯდებოდა. ცარიელი ხაზინის შევსების მიზნით მთავრობამ, როგორც ის ხშირად აკეთებდა ფინანსური გაჭირვების მომენტებში, ენერგიულად მოკიდა ხელი ხარაჯას მოიჯარეებს, რომ მათ საიჯარო თანხა დროულად და სრულად გადაეხადათ⁷⁵. შემოსავლის წყაროების იჯარით გაცემა (მუქათაა) ოსმალეთის იმპერიაში სახელმწიფოსათვის სახსრების მოპოვების ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული საშუალება იყო. მაგრამ მუქათაა მხოლოდ დროებით ეფექტს იძლეოდა, ვინაიდან მოიჯარე, რომელიც ცდილობდა მაქსიმალური მოგება მიეღო ყაჩაღური ექსპლოატაციის შედეგად მოკლე ხანში ანადგურებდა შემოსავლის წყაროს. ოსმალეთის იმპერიაში იჯარით გაიცემოდა სახელმწიფოს ყველა ძირითადი შემოსავლის წყარო: ხარაჯა და ბაჟი. მაგალითად, 1776 წელს იჯარით გასცეს შემოსავალი სტამბოლის ყველა საბაჟოდან. სტამბოლის საბაჟოები სახელმწიფოს აძლევდნენ შემოსავალს 1800 ქისას. აქედან 1250 ქისა სახელმწიფო მოხელეების ჯამაგირად გაიცემოდა უშუალოდ საბაჟოების სამმართველოს მიერ. სახელმწიფო სულარო კი იღებდა მხოლოდ 550 ქისას. ეს 550 ქისა შემოსავალი უფადო იჯარით გაიცემოდა 3025 ქისად. საამისოდ გამოშვებული იყო 110 აქცია, ანუ თითოეულ აქციაზე მოდიოდა 5 ქისა. ერთი აქცია ღირდა 27,5 ქისა, რაც ერთდროულად უნდა შეტანილიყო ხაზინაში⁷⁶.

შემოსავალი საბაჟოებიდან მნიშვნელოვნ თანხას შეადგენდა აგრეთვე ქ. იზმირში, საიდანაც გაცხოველებული ვაჭრობა წარმოებდა ევროპასთან. ოსმალეთის ხაზინა იზმირის საბაჟოებიდან წლურად 1872 ქისას იღებდა. მთავრობამ იზმირის საბაჟოების შემოსა-

⁷⁴ სპა, ფონდი იგივე, 1776, საქმე 473, ფურცელი 60.

⁷⁵ სპა, ფონდი იგივე, 1777, საქმე 495, ფურცელი 64.

⁷⁶ სპა, ფონდი იგივე, 1776 საქმე 474, ფურცელი 18.

ვალ 7500 ქისის ფასად სამუდამო იჯარით სააქციო კომპანიას გადასცა, რომელიც აქციას გამოუშვებდა და მიუიღდა ამა თუ იმ პირს. აქციის მყიდველი აქციის მფლობელად მთელი სიცოცხლის განმავლობაში რჩებოდა, მაგრამ მემკვიდრეობით აქცია არ გადადიოდა. აქციის მფლობელის სიკვდილის შემთხვევაში აქცია ისევ სახელმწიფოს უბრუნდებოდა და მთავრობას შეეძლო ის ახალი მფლობელისათვის მიეყიდა. აქციების გაყიდვის ასეთი პირობები შეესაბამებოდა ოსმალეთში არსებულ წესს, რომლის თანახმად ყველაფერი ის, რაც შემოსავალს იძლეოდა (მიწა, შენობა და სხვა), ცალკეულ პირებზე დროებით გადაიქცემოდა და მემკვიდრეობით არ გადადიოდა, მფლობელის სიკვდილის შემთხვევაში კვლავ სახელმწიფოს უბრუნდებოდა. შემოსავლის წყაროების მოიჯარეებზე გაცემა ოსმალეთში თანდათანობით სულ უფრო ფართო ხასიათს იღებს. საბაჟოების შემოსავლის იჯარით გაცემის შემდეგ თურქებმა იჯარით გასცეს შემოსავალი თამბაქოდან, რაც ოსმალეთის მთავრობას ყოველწლიურად 1287 ქისა შემოსავალს აძლევდა. აქედან 700 ქისა არაბული ქვეყნებიდან შემოდიოდა⁷⁷.

მძიმე მდგომარეობიდან თავის დასაღწევად სახელმწიფო მიმართავს უკიდურეს ზომებს, რასაც სინამდვილეში მხოლოდ ქვეყნის ეკონომიკური მდგომარეობის შემდგომი მკვეთრი გაუარესება შეეძლო გამოეწვია. ამ მიმართულებით ოსმალეთის მმართველი წრეები ისე შორს წავიდნენ, რომ რუსეთის საგანგებო დესპანი და სრულუფლებიანი მინისტრი სტამბოლში ა. სტახიევიც კი გაკვირვებული აღნიშნავდა ასეთი რამ აქამდე გაუგონარ ამბავს წარმოადგენდა⁷⁸. მთავრობამ ხარაჯის ამკრებ მოიჯარეებს 1777 წლის აგვისტოში მოსთხოვა, რომ მათ დაუყოვნებლივ, ე. ი. თითქმის ნახევარი წლით ადრე მუჰარემის თვემდე. როდესაც თანახმად ოსმალეთში არსებული წესისა კრებდნენ ხარაჯას, შეეტანათ ხაზინაში 4333 ქისა ფული, რაც საერთო ანაკრები თანხის ერთ მეოთხედს უდრიდა. მას ვინც ხარაჯა გადაიხდა სახელმწიფო სათანადო საბუთს—ქვითარს აძლევდა. ასეთი ქვითრებით მოიჯარეებს ცენტრალური მთავრობა ამარაგებდა. ამ შემთხვევაში მოიჯარეებს ქვითრები არ დაეგზავნათ, მათ ხარაჯა ვერ აკრიბეს და იძულებულნი გახდნენ ეს 4333 ქისა ფული მომავლის ანგარიშში თავისი საკუთარი თანხებიდან დაეთა-

⁷⁷ სპა, ფონდი იგიეე, 1776, საქმე 473, ფურცელი 72.

⁷⁸ სპა, ფონდი იგიეე, 1777. საქმე 512. ფ. 39.

ჭაათ⁷⁹. ამ განსაკუთრებული ღონისძიებათა შედეგად მდგომარეობა ოდნავადაც არ შემსუბუქებულა. იმავე წლის სექტემბერ-ოქტომბერში ხაზინა ისევ ცარიელი აღმოჩნდა⁸⁰. ამჯერად ჯამაგირების დასარიგებლად და სხვა მიმდინარე ხარჯების დასაფარავად სახელმწიფომ სესხი მევახშეებისაგან აიღო. კვლავ იქნა გაცემული განკარგულება ხარაჯისა და სხვა გადასახადებების ვადაზე ადრე აკრებარს შესახებ⁸¹. სახელმწიფოს მიერ კერძო პირებიდან ფულის სესხება სისტემატურ ხასიათს იღებს. სახელმწიფო არა მარტო ჰსხვილ, არამედ ხშირად წერილ მევახშეებსაც მიმართავს. ანუ მაგალითად, 1777 წლის სექტემბერში მთავრობამ შეძლო წერილ მევახშეებიდან მცირე თანხებით სესხად აეღო 300 ქისა ფული⁸².

ასეთ ვითარებაში თურქეთს ფინანსების დიდი დაძაბვა უხდებოდა, რომ დაწესებულ ვადებში და სრულად გადაეხადა ქუჩუქ კაინარჯის ზავის საიდუმლო მუხლით მასზე დადებული სამხედრო კონტრიბუცია 15 ათასი ქისის რაოდენობით, რაც რუსული ვალუტით უდრიდა 4 500 000 მანეთს. კონტრიბუცია უნდა ყოფილიყო გადახდილი 1775, 1776 და 1777 წლების განმავლობაში. აქვე აღვნიშნავთ, რომ კონტრიბუციის საკითხში რუსეთი წავიდა თურქეთის წინაშე დიდ დათმობებზე, ვინაიდან კონტრიბუციით დადგენილი თანხა ბევრად უფრო მცირე იყო, ვიდრე რუსეთის მიერ გაწეული სამომარო ხარჯები⁸³. მიუხედავად მძიმე ფინანსიური მდგომარეობისა, თურქეთს მაინც ჰქონდა კონტრიბუციის სახით დაწესებული თანხის რუსეთისათვის გადახდის საშუალება. ეს კარგად იყო ცნობილი რუსეთისათვის და ის გამუდმებით უარს ეუბნებოდა თურქეთის მის,

⁷⁹ სპა, ფონდი იგივე, 1777, საქმე 512, ფ. 39. საინტერესოა ცნობები, რომელსაც ა. სტახიევი ხარაჯასთან დაკავშირებით იმავე წერილში იძლევა. მისი სიტყვით ხარაჯის გადასახადიდან ხაზინა წელიწადში 17000 ქისამდე ფულს ანუ 8500000 ლევს იღებდა. გადასახადს იხდიდა ყველა არაგათურქებული მამაკაცი ათი წლის ასაკიდან დაწყებული (ამ შემთხვევაშია. სტახიევი სიტყვას „გათურქებული“ ხმარობს როგორც გამუსლიმებულის სინონიმს. — ო. გ.) არამუსლიმი მამაკაცი ვალდებული იყო ეხადა ხარაჯა ღრმა მოხუცებულობამდე, მანამდე სანამ მას თვითონ შეეძლო ეშოვა სარჩო. ხარაჯა სამი ოდენობის იყო იმის მიხედვით, თუ რა საქმიანობას მისდევდა გადამხდელი და რა ქონების პატრონი იყო: სამი, ხუთნახევარი და თერთმეტი ლევკი წელიწადში.

⁸⁰ სპა, ფონდი იგივე, 1777, საქმე 512, ფ. 39.

⁸¹ სპა, ფონდი იგივე, 1777, ს. 499; ფ. 56.

⁸² სპა, ფონდი იგივე, 1777, ს. 512, ფ. 24.

⁸³ Е. И. Дружинин а. Ключюк-Қаһнарджиһский мир. М., 1955, с. 303.

თხოვნებზე ედროვებიანათ მორიგი შესატანი და შეემცილებინათ კონტრიბუციის საერთო თანხა. აქ გამოჩნდა თუ რამდენად იყო ამ დროისათვის გაბრწყინილი ოსმალეთის სახელმწიფოს აპარატი. ოსმალ მოხელეების მიერ კონტრიბუციის გარშემო გამართული დავის ძირითადი მიზანი იყო არა ის, რომ შეემსუბუქებინათ სახელმწიფოს მძიმე ფინანსური მდგომარეობა, არამედ პირადად თავისათვის რამე გამორჩენოდათ. ოსმალ მოხელეების ასეთი ხასიათი და ადამიანური უნერგები კარგად იცოდნენ სტამბოლში მყოფმა უცხოეთის ელჩებმა. მართალია ქრთამის აღება ოსმალეთში კანონით აკრძალული იყო, მაგრამ სამაგიეროდ, მორალურად დაკანონებული. გარდა ფულისა ან ძვირფასი საიუქრისა ოსმალეთის სახელმწიფო მოხელეებთან ევრაყენ მორიგდებოდა. ამიტომ უკლებლივ ყველა ქვეყნის საელჩოს სტამბოლში ქრთამებისათვის ბიუჯეტში სპეციალური თანხებიც კი ჰქონდა გათვალისწინებული როდესაც რუსეთმა ველარ მიიღო თურქეთისაგან მორიგი გადასახდელი თანხა, მან მიმართა ოსმალეთის პირობებისათვის უტყუარ ხერხს: თანხის გარკვეული პროცენტი დაპირდა მოხელეებს. ფული უმაღლეს აღმოჩნდა „ცარიელ“ სახელმმწიფო სალაროში.

ყოველ საქმეს, რომელიც კი მოხვდებოდა მათ ხელში, ოსმალეთის სახელმწიფო მოხელეები უყურებდნენ იმის მიხედვით, თუ რა პირადი გამორჩენა ექნებოდათ მათ ამ საქმიდან. ისინი აღარ ასრულებდნენ მათზე დაკისრებულ მოვალეობას და არ შეეფერებოდნენ თავის თანამდებობებს: არც ცოდნით, არც კვალიფიკაციით, არც მორალური თვისებებით. თურქეთის მმართველ ბიუროკრატიული აპარატის გაბრწყნა და დეგრადაცია, წარმოადგენდა სამხედრო-ფეოდალური სისტემის კრიზისის ერთ-ერთ გამოვლინებას, ისევე როგორც ჭარის დასუსტება და გადაგვარება.

აქ შეიძლება მოვიყვანოთ კიდევ ერთი ფაქტი ოსმალეთის სახელმწიფო სამოხელეო აპარატის დასახასიათებლად და იმის საილუსტრაციოდ თუ რა პრინციპით ხდებოდა თანამდებობის პირთა შერჩევა.

დიდი ვეზირი დერვიშ მეჰმედ ფაშა ოსმალეთში ცნობილი იყო თავისი უმეცრებით, მას არ გააჩნდა სახელმწიფო მოღვაწეობისათვის საჭირო ალღო და ჰკუა. ეს არ იყო საიდუმლო და სტამბოლში ყველამ იცოდა რას წარმოადგენდა დერვიშ მეჰმედ ფაშა. ასევე შევიდა ის ოსმალეთის ისტორიაში, როგორც დიდი ვეზირი, რომელიც „სა-

თანადო ყურადღებას არ აქცევდა სახელმწიფო საქმეებს⁸⁴. საინტერესოა, თუ რატომ ინარჩუნებდა, მიუხედავად ასეთი ნაქლისა, დერვიშ მექმედ ფაშა თავის თანამდებობას. აღმოჩნდა, რომ სტამბოლელმა ბანკირმა, ვინმე სკანავიმ (ალბათ ფანარიოტი—ბერძენი ან ლევანტიელი) ისესხა სულთნის დისაგან ფული სამი ათასი ქისის რაოდენობით, რაც თავის მხრით ასესხა დიდ ვეზირს დერვიშ მექმედ ფაშას⁸⁵. დერვიშ მექმედ ფაშა დიდ ვეზირობიდან რომ გადაყენებინათ ის ვალს ვერ დაუბრუნებდა სკანავის, სკანავი კი სულთნის დას. ამიტომ მექმედ ფაშა იქნებოდა დიდი ვეზირის თანამდებობაზე მანამდე, სანამ სკანავის ვალს არ გადაიხდიდა⁸⁶.

სამხედრო-ფეოდალური სისტემის კრიზისი ოსმალეთის სახელმწიფოს ცხოვრების ყოველ სფეროში გამოვლინდა. სახელმწიფოს დეგრადაციის მნიშვნელოვან ფაქტორს სახელმწიფო აპარატის გადაგვარება წარმოადგენდა. ოსმალეთის სახელმწიფოს დასუსტებისა და დეგრადაციის მიზეზების შესახებ ლიტერატურა უხვად არსებობს. ბევრი დაიწერა აგრეთვე ოსმალ მოხელეთა თვითნებობისა და უკანონო მოქმედებათა შესახებ. ყველა ეს მოვლენები, რომლებიც თანდათანობით ვითარდებოდნენ ოსმალეთში, განსაკუთრებით თვალსაჩინოდ გამოიყვეთა საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც ოსმალეთის სამხედრო-ფეოდალური სისტემის კრიზისი თავის ზენიტს აღწევს. XVIII საუკუნის დასასრულს ოსმალეთის სამხედრო-ფეოდალური სახელმწიფოს ახალ მოდელთან გვაქვს საქმე, ფეოდალურ-ბიუროკრატიულ სახელმწიფოსთან. ოსმალეთის სახელმწიფოს მმართველობის სისტემა ისლამის იდეოლოგიით შენიღბული და შელამაზებული შუა აზიის ფეოდალური ეპოქის სახელმწიფოებიდან იღებს სათავეს და უცნაურ გადმონაშთად ჩანს კაპიტალისტურ განვითარების გზაზე დამდგარ ევროპის სახელმწიფოთა ფონზე. ევროპის ქვეყნებთან შედარებით, ის მრავალი თავისებურებანი, რაც ოსმალეთის სახელმწიფოს და ოსმალურ საზოგადოებას ახასიათებდა, ბევრ შემთხვევაში არასწორად არის გაგებული და თურქი ისტორიკოსების დიდი ნაწილი, ისევე როგორც ისლამის თავისებურებები ევროპასა და ამერიკაში, შუა საუკუნეების ღრეინდელ ოსმალეთს წარმოგვიდგენენ, როგორც სამართლიანობისა და ადამიანთა თანასწორუფლებიანობის სასუფეველს. ამ ავტორების

⁸⁴ Z. Danişman. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. c. I, İstanbul, X 1966. s. 54.

⁸⁵ სპა, ფონდი იგივე, 1776, ს. 482, ფურცელი 33.

⁸⁶ სპა, ფონდი იგივე, 1777, ს. 495, ფურცელი 63—64.

მიხედვით ის რაც გააკეთა საფრანგეთის 1789 წლის რევოლუციამ ყოველი ადამიანის, მიუხედავად მისი წარმოშობისა, კანონის წინაშე გათანაწორებით, უკვე არსებობდა მაჰმადიანურ ქვეყნებში, რომ მაჰმადიანური ქვეყნების სამართალი, რომელიც ყურანს ეყრდნობოდა, არის სამართლის ის იდეალი, რომლისკენაც მიილტვის თანამედროვე საზოგადოება⁸⁷. დებულებას, რომ ოსმალეთში არ არსებობდა სოციალური უთანასწორობა მოსდევს მტკიცება იმის შესახებ, რომ თითქოს ოსმალეთისათვის ფეოდალიზმიც უტყბო იყო. მთავარი, რასაც მიუთითებენ ასეთ შემთხვევაში ოსმალური საზოგადოების იდეალიზაციის მომხრენი ეს არის მიწაზე კერძო საკუთრების და მემკვიდრეობითი არისტოკრატიის არარსებობა. სინამდვილეში, მიუხედავად მთელი რიგი თავისებურებებისა ოსმალეთში ჯაქმე გეჰონდა ტიპიურ ფეოდალიზმთან და ამის გამო ფეოდალურ საზოგადოებასთან, სადაც მწარმოებელი კლასის ექსპლუატაცია და სოციალურ უსამართლობანი ვლინდებოდა არა ნაკლებად მახინჯ ფორმებში, ვიდრე ევროპის ქვეყნებში.

ოსმალეთში არ არსებობდა მემკვიდრეობითი ფეოდალური არისტოკრატია გარდა ოსმანთა დინასტიისა. ამიტომ კანონით სახელმწიფოში არსებული ყველა თანამდებობა, ფეოდალური იერარქიის ყველა საფეხური გარდა სულთნობისა, თეორიულად თითქოს მისაწვდომი იყო ყველა მუსლიმისათვის. ხშირი იყო შემთხვევა, როდესაც გუშინდელი მონა სახელმწიფოს უმაღლეს, დიდი ვეზირის თანამდებობას იკავებდა, რომ არაფერი ვთქვათ ვეზირის, ვალის თუ სანჯახუბეგის თანამდებობებზე. ამისათვის არ ჰქონდა მნიშვნელობა არც სოციალურ მდგომარეობას და არც ეთნიურ წარმოშობას, საჭირო იყო მხოლოდ ერთი პირობა — მაჰმადიანობა, რომლის მიღება არავის არ ჰქონდა აკრძალული. სწორედ ეს იყო ოსმალთა სახელმწიფოს ის დემოკრატიულ-დესპოტიური საწყისები, რომლებზედაც მიუთითებდა ჯ. მარქსი⁸⁸.

ოსმალეთში, უფრო ზუსტად იმ ტერიტორიაზე, სადაც ოსმალური მიწათმფლობელობის წესი იყო გაბატონებული, არ არსებობდა არა მარტო მემკვიდრეობითი ფეოდალური არისტოკრატია, არამედ ქონების მემკვიდრეობის უფლებაც იმ სახით, როგორიც ეს იყო ევროპის ქვეყნებში. ყველას მიმართ. უმაღლეს სამოხელეო თანამდებობათა ჩათვლით იქნებოდა ეს დიდი ვეზირი, ქაფუდან-ფაშა,

⁸⁷ M. R o d i n s o n. Islamiyet ve kapitalizm. Istanbul, 1969. s. 59.

⁸⁸ К. М а р к с. Хронологические выписки. II, Архив ИМЭЛ, XI, М., 1939, с. 189.

რეის-ეფენდი თუ ვალი სიკვდილის თუ თანამდებობიდან მოხსნის შემთხვევაში კონფისკაციების წესს იყენებდნენ და მათი ქონება ზანას მოჰქონდა. ამ მხრივ ოსმალეთი არ იყო გამონაკლისი. კონფისკაციების წესი სხვა აღმოსავლეთის ქვეყნებშიც არსებობდა. ამავე დროს „სიმდიდრე აღმოსავლეთში შეზღუდული იყო მისი პირადი მონმარების შესაძლებლობითაც კი⁸⁹.“ ეს განსაკუთრებით იტქმის ისლამის ქვეყნებში მცხოვრებ არამუსლიმების მიმართ, რომლებზედაც მუსლიმებთან შედარებით კიდევ უფრო მეტი უფლებრივი შეზღუდვები ვრცელდებოდა. ასე იყო ოსმალეთშიც, სადაც უფლებრივი უთანასწორობა არსებობდა მუსლიმებსა და არამუსლიმებს შორის. რელიგიური თემების იურიდიული სტატუტი, რომელიც სახელმწიფოს პოლიტიკური სისტემის ერთ-ერთ დამაზასათებელ თავისებურებას წარმოადგენდა ფეოდალურ ოსმალეთს. ერთგვარად ამსგავსებს ბურჯუაზიული ეპოქის იმ სახელმწიფოებს სადაც აპარტიდო გაბატონდა, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ თანამედროვე აპარტიდოს საფუძვლად უდევს რასობრივი პრინციპი, ოსმალურ-მუსლიმურ აპარტიდოს კი რელიგიური.

ოსმალეთის სულთნის ქვეშევრდომების ქონება, როგორც მუსლიმების ასევე არამუსლიმების სახელმწიფოს კონტროლის ქვეშ იმყოფებოდა. ქონებად ქცეული ზედმეტი ღირებულება არაფრით არ იყო გარანტირებული „სატრაპებისა და ფაშების მტაცებლური ხელებიდან⁹⁰. ამიტომ ოსმალეთში ყველა ცდილობდა დაეგროვებინა ისეთი სახის ქონება, რომლის გადამალვაც შესაძლებელი იქნებოდა და თანამდებობის დაკარგვის, ზელისუფალთა რისხვის ან მფლობელის გარდაცვალების შემთხვევაში ჩამოსართმევად მოსული მთავრობის მოხელეები ვერ მიავნებდნენ. მიწა, რომელიც ოსმალეთში სახელმწიფოს საკუთრებას წარმოადგენდა და სულთნის ქვეშევრდომებს მხოლოდ დროებით სარგებლობაში მიეცემოდათ, ყოველთვის იყო შემოსავლის წყარო, მაგრამ „არასდროს არ ყოფილა პოლიტიკური ძალაუფლების წყარო“⁹¹. თუ მიწა ან სხვა ქონება არ შეიძლება ყოფილიყო პოლიტიკური ძალაუფლების წყარო სულთნის ქვეშევრდომებისათვის, სამაგიეროდ პოლიტიკური ძალაუფლება

⁸⁹ Л. А. Седов. О социально-экономических типах развития. В сб. статей: Общее и особенное в историческом развитии Востока, М., 1966. с. 54.

⁹⁰ Ф. Энгельс. Внешняя политика русского царизма. — К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. 2-е изд., т. 22, с. 33.

⁹¹ Л. А. Седов. დასახ. ნაშრომი. გვ. 54.

სახელმწიფო თანამდებობის სახით ყოველთვის იყო ქონების შეძენის წყარო. ოსმალეთში მემკვიდრეობით არ გადადიოდა არა მარტო მიწა თუ სხვა სახის ქონება, არამედ არ არსებობდა არც მემკვიდრეობითი თანამდებობა. თანამდებობა ადამიანს ეძლეოდა მხოლოდ „დროებით სარგებლობაში“. რამდენადაც ყველა თანამდებობა დროებითი იყო და შემოსავლის ერთადერთი წყარო ყველა ცდილობდა, რაც შეიძლება მეტი ეფექტით ესარგებლა დროით სანამ ის თანამდებობაზე იმყოფებოდა და მიეღო რაც შეიძლება მეტი შემოსავალი, მაგრამ თანამდებობის პირთა კანონიერი შესაძლებლობანი შეზღუდული იყო, რამდენადაც ისინი ყველანი ჯამაგირზე იმყოფებოდნენ (არა აქვს აქ მნიშვნელობა იმას იღებდნენ ისინი უშუალოდ ხაზინიდან თუ ენიშნებოდათ მიწის ნაკვეთებიდან შემოსავლის სახით). ჯამაგირით კი ქონებას იმ რაოდენობით, რაც დააკმაყოფილებდა მათ სიხარბეს ისინი ვერ დააგროვებდნენ, ამიტომ ყველა ცდილობდა გამდიდრებულიყო არაკანონიერი გზით, ვინაიდან სხვა რაიმე სტიმული ოსმალეთის პირობებში, გარდა პირადი გამდიდრებისა, სახელმწიფო მოხელეთა დიდ უმრავლესობას არ გააჩნდა.

1768—1774 წლების რუსეთ-თურქეთის ომამდე ოსმალეთის იმპერია ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა გარკვეულ საერთაშორისო ავტორიტეტს, მას კიდევ უწევდნენ ანგარიშს და მისი კიდევ ეშინოდათ. ევროპის ქვეყნების თვალში ის მაინც ოსმალეთი იყო, რომელიც თავის დროზე მეხად მოეწონა ევროპას და მის შუაგულამდე მიიღწია. ოსმალეთიც, მიუხედავად დამარცხებათა მთელი სერიისა, დამარცხებებისა, რამაც ქრონიკული ხასიათი მიიღო, 1774 წლამდე ჯერ კიდევ ცდილობდა საქმე ისე წარმოედგინა, თითქოს არაფერი არ მომხდარა და არაფერი არ შეცვლილა და რომ ის იგივე ოსმალეთია, რომელიც იყო სულთნების სულეიმან კანუნისა და მეჰმედ ფათიჰის დროს, რომ ის თავის საგარეო პოლიტიკაში თითქოს კვლავ განაგრძობს ბარტო მოქმედების პრინციპის (Yalmez kalima prensibi) დაცვას. ქუჩუქ კაინარჯის ზავმა დაარწმუნა ევროპა, რომ თურქეთი ამიერიდან აღარ იყო საშიში მოწინააღმდეგე 1768 წელს რუსეთთან დაწყებულმა ომმა თურქებსაც გაუფანტა ილუზიები იმის შესახებ, თუ რას წარმოადგენდნენ თვითონ, დაარწმუნა იმაში, რაც უკვე დიდი ხნის მომხდარი ფაქტი იყო, მაგრამ რისი დაჯერებაც მათ

ჯიუტად არ უნდოდათ, სახელმწიფო რომ ოდესღაც ევროპისა და აზიის უძლიერესი სახელმწიფო-ოსმალეთის იმპერია არა თუ ველარ შეუტევდა ევროპას, არამედ ვერც გაუმკლავდებოდა ევროპიდან მასზე შეტევით წამოსულ ძალას, თუნდაც ეს ძალა ყოფილიყო არა სახელმწიფოთა კოალიცია, არამედ ევროპის ცალკეულად აღებული რომელიმე დიდი სახელმწიფო და რომ ამიტომ ოსმალეთის თავისი არსებობის შენარჩუნებისათვის სჭირდებოდა ძლიერი სამხედრო მოკავშირე.

ევროპას კოალიციები არ აკლდა. სახელმწიფოთა სამხედრო და პოლიტიკური კავშირები იქმნებოდა და იშლებოდა. კაპიტალისტური განვითარების გზაზე დამდგარ ევროპაში სწრაფად იზრდებოდა აღმოსავლეთის ქვეყნებით დაინტერესება, მძაფრდებოდა ბრძოლა სავაჭრო და სტრატეგიული გზებისათვის. ევროპაში მრეწველობის განვითარება აყენებდა დღის წესრიგში ნედლეულის წყაროების და გასაღების ბაზრების შეძენის საკითხს, რითაც იზრდებოდა ევროპის ქვეყნების დაინტერესება საკითხების იმ კომპლექსით, რომელსაც ოსმალეთის იმპერიასთან უშუალო კავშირი ჰქონდა. ეგვიპტე, ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთი სანაპიროები, სრუტეები და შავი ზღვა საერთაშორისო პოლიტიკის ინტერესების ცენტრში აღმოჩნდნენ.

ქუჩუქ კაინარჯის ზავის იმ მუხლებმა, რომლებიც შავ ზღვასა და სრუტეებს ეხებოდნენ დიდი რეზონანსი და შეშფოთება გამოიწვიეს ევროპის დიპლომატიურ წრეებში. ყირიმის სახანოს ჯერ თურქეთიდან ჩამოცილება, ხოლო 1783 წელს რუსეთთან შეერთება ნიშნავდა რუსეთის შავ ზღვაზე არა მარტო გამოსვლას, არამედ გაბატონებასაც. მართალია, ორივე მხარეს ზავის ძალით თანაბარი უფლებები ჰქონდათ შავ ზღვაზე, მაგრამ რუსეთის როგორც სამხედრო, ასევე ეკონომიური პოტენციალი ბევრად უფრო სჭარბობდა თურქეთისას ეს კი წყვეტდა ფაქტიური ბატონობის საკითხს. რუსეთი, რომელიც კავკასიაში და დუნაისპირა სამთავროებთან იყო შეჩერებული და ამდენად საკმაო მანძილით დამორბეული სრუტეებს, ყირიმის ნახევარკუნძულის შემოერთებით ბევრად უფრო ახლოს აღმოჩნდა ბოსფორთან. ახლა რუსეთს დღის წესრიგში შეეძლო დაესვა, ბევრად უფრო ადრე, ვიდრე ამას ევროპასა და ოსმალეთში მოელოდნენ მისთვის კონსტანტინეპოლისა და სრუტეების გადაცემისა ან მათზე რაიმე სახით კონტროლის დაწესების საკითხი. სრუტეებთან მისასვლელად რუსეთისათვის აღარ იყო საჭირო არც დუნაისა და ბალკანეთის ქედის გადალახვა და არც კავკასიონისა და

შემდგომ ანატოლიის დიდი და ძნელად დასაძლევ სივრცეების დაძლევა. რუსეთი ყირიმის გზით უშუალოდ ებჭინებოდა სრუტეებს, და იქიდან ღია და თბილ ზღვებს. თუკი რუსეთი ჩაიგდებდა ხელში სრუტეებს, ის ხმელთაშუა ზღვის სახელმწიფოდ გადაიქცეოდა, სრუტეები გახდებოდა შესანიშნავი და საიმედო ჯებირი, რომლის მიღმა რუსეთი თავისუფლად შეძლებდა ანატოლიისა და ირანის გავლით სპარსეთის ყურის ნაპირებზე გასვლას და შუა აზიის სახანოების შემოერთებას. მოვლენების განვითარების ასეთი პერსპექტივა მით უფრო რეალური ჩანდა, რომ ჩრდილო კავკასიისა და ყირიმის მაგალითმა დაანახვა როგორც თურქეთს, ასევე ევროპას, რომ რუსეთი სიმპათიებით სარგებლობდა და ძლიერ დასაყრდენს პოულობდა არა მარტო ოსმალეთის მიერ დაპყრობილ ქრისტიანულ ქვეყნებსა და ხალხებში, არამედ მაჰმადიანთა შორისაც საერთოდ.

რამდენადაც ევროპასა და რუსეთში კარგად ზედავდნენ, რომ ოსმალეთს აღარ შეუძლია მხოლოდ თავის თავზე დაყრდნობით იმოქმედოს საერთაშორისო ასპარეზზე და რომ ის მარტო დარჩენილი ვერ შეძლებდა ძლიერ მოწინააღმდეგესთან გამკლავებას. ასეთ პირობებში ოსმალეთს არავინ მისცემდა დამოუკიდებელი პოლიტიკის გატარების საშუალებას. ამიერიდან ის უნდა მოხვედრილიყო ევროპის რომელიმე ძლიერი სახელმწიფოს, ან და სახელმწიფოთა ჯგუფის პოლიტიკური გავლენის სფეროში. თურქეთისათვის ევროპის ქვეყნებთან ურთიერთობის უპერსპექტივობა მდგომარეობდა იმაში, რომ ფაქტიურად სულერთი იყო ვინ იქნებოდა მისი მოკავშირე და ვინ მოწინააღმდეგე მეგობარი და მტერი მას ერთნაირად მოთხოვდა დათმობებს: ერთი მეგობრობის საფასურად, მეორე მტრობის საზღაურად. ასეთი იყო „აღმოსავლეთის საკითხის“ დიპლომატიური არსი.

ისტორიულ მეცნიერებაში „აღმოსავლეთის საკითხად“ მიჩნეულია ძირითადად სრუტეებისა და ოსმალეთის იმპერიის ბალკანეთის ტერიტორიების საკითხი, მაგრამ სინამდვილეში ამით არ ამოიწურება მისი პოლიტიკური ფარგლები, აღმოსავლეთის საკითხი ბევრად უფრო რთული და ფართოა. უპირველეს ყოვლისა. ეს არის ოსმალეთის იმპერიის პოლიტიკაზე კონტროლის დაწესების საკითხი, მაგრამ კონტროლის დაწესება ბუნებრივად აღძრავდა მეორე ნაბიჯის გადადგმის—ოსმალეთის იმპერიის საბოლოო დამორჩილების სურვილს. აქ უკვე რამდენიმე პოლიტიკურ ვარიანტს ვხვდებით. ზოგიერთ შემთხვევაში ევროპის სახელმწიფოები მიდიოდნენ ურთიერთდათმობებისა და კომპრომისების გზით და ასეთ შემთხვევაში

იბადებოდა ევროპის სახელმწიფოთა შორის იმპერიის ტერიტორიების სრული ან ნაწილობრივი დაყოფის აზრიანდა იქმნებოდა ოსმალეთის იმპერიის ხელშეუხებლობისა და განუყოფელობის მოთხოვნა, როდესაც რომელიმე სახელმწიფოსათვის ან სახელმწიფოთა ჯგუფისათვის ხელსაყრელი არ იყო შექმნილ ვითარებაში იმპერიის ტერიტორიული დანაწილება.

უცხოეთის სახელმწიფოები თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში დასაყრდენს ოსმალეთის იმპერიის შიგნით მოქმედ ძალებში ეძებდნენ. ამ მხრივ შესაძლებლობები ძალიან დიდი იყო. იმპერიის მოსახლეობის ეთნიური და რელიგიური სიჭრელე და ამ სიჭრელის ნიადაგზე წარმოშობილი წინააღმდეგობა ხელსაყრელ პირობებს უქმნიდა უცხოეთის სახელმწიფოებს ანტიოსმალური გეგმების განსახორციელებლად. ასევე ხელსაყრელი იყო უცხოეთისათვის ოსმალეთის იმპერიაში არსებული ფეოდალური სეპარატიზმი, რომელიც ისევე როგორც რელიგიურ-ეთნიური საკითხი უცხოეთის ჩარევის გამო საერთაშორისო პრობლემად გადაიქცა. ოსმალეთის იმპერიის ყოველ დიდ ფეოდალ-სეპარატისტის ზურგს უკან (ამ შემთხვევაში არა აქვს მნიშვნელობა იმას, იყო ეს ფეოდალი ევროპული გაგებით და მემკვიდრეობით შექმნილი უფლებებით, თუ რომელიმე ყოფილი მოხელე, რომელმაც თავისი უფლებები უზურპაციის შედეგად შეიძინა, როგორც მაგალითად, ჯანიკლი ალი ფაშა), რომელიმე უცხო სახელმწიფო იდგა.

სულთნის ურჩ ქვეშევრდომთა გამგებლობის ქვეშ მყოფი და ცენტრალური ხელისუფლებისათვის შეუვალი ტერიტორიები ოსმალეთის იმპერიის საკმაოდ დიდ ფართობს მოიცავდა. კარაოსმანოღლუს გვარი ფლობდა ტერიტორიებს იზმირის რაიონში, ჩათანოღლუს გვარი ანკარის რაიონში მდინარეების საქარიასა და კიზილირმაკს შორის, ჯანიკლი ალი ფაშა და მისი ჩამომავლები ტრაპიზონის მხარეში, ალი ფაშა თეფედელენლი ეპირში, პაზვანდოღლუს გვარი — ვილინის რაიონში. ამ ფეოდალთა გამოსვლები ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ ყოველთვის ემთხვეოდა იმპერიის საერთაშორისო მდგომარეობის გართულების მომენტებს. თუ ცენტრალური ხელისუფლება ატარებდა საფრანგეთთან კავშირის პოლიტიკას, რუსეთი, საფრანგეთთან ურთიერთობის გამწვავების მომენტებში კავშირს აბამდა საფრანგეთის პოლიტიკის მოწინააღმდეგეებთან, ინგლისი ეყრდნობოდა ბალკანეთის ფეოდალებს. მაგრამ, როდესაც საფრანგეთი ებრძოდა თურქეთს, ის ცენტრალუ-

რი ხელისუფლების წინააღმდეგ ამხედრებდა ანატოლიისა თუ რუმელიის ფეოდალებს.

XVIII ს. მეორე ნახევარში თურქეთში ყველაზე დიდი გავლენით სარგებლობდნენ ინგლისი, საფრანგეთი და რუსეთი. ამ უკანასკნელის პოლიტიკური გავლენის ხვედრითი წონა თურქეთში განსაკუთრებით გაიზარდა ქუჩუქ კაინარჯის ზავის დადების შემდგომ. ამ დროიდან მოყოლებული რუსეთი თავისი გავლენით გაუტოლდა ინგლისსა და საფრანგეთს. განსაკუთრებით გაიზარდა რუსეთის გავლენა ღუბაისპირა სამთავროებში, ჩრდილოეთ ანატოლიაში და ფალომაქის კარზე. ამასთან ერთად უკიდურესად გამწვავდა მათ შორის ბრძოლა პირველობისათვის ოსმალეთის იმპერიაში.

უმრავლესობა იმ ისტორიკოსებისა, რომლებიც XVIII საუკუნის მიწურულის ოსმალეთის ისტორიის საკითხებს იკვლევენ, ძირითად ყურადღებას აქცევენ ევროპულ თურქეთს. თურქეთის აღმოსავლურ პოლიტიკას კი ისტორიული ხასიათის გამოკვლევებში შედარებით მეორეხარისხოვანი ადგილი აქვს დათმობილი¹. ეს უნდა აიხსნას იმით, რომ ევროპელი ავტორები ბუნებრივი ინტერესის გამო, მეტადგილს უთმობდნენ და უპირატეს მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ისეთ საკითხებს ოსმალეთის საგარეო თუ საშინაო პოლიტიკაში, რომლებიც უშუალოდ ეხებოდნენ ევროპას. ეს არ ნიშნავს იმას, რომ კავკასია და ირანი თურქეთის პოლიტიკაში მეორეხარისხოვან როლს ასრულებდნენ და რომ მისი აღმოსავლეთი პროვინციები მეორეხარისხოვანი პროვინციები იყო. რა მდგომარეობაც არ უნდა შექმნილიყო იმპერიაში, რარეგად ღრმად არ უნდა შეჭრილიყვნენ ევროპაში ოსმალები, სადაც არ უნდა მოეწყოთ მათ ლაშქრობა ვენისა თუ ასტრახანის დასაპყრობად, თურქეთი ეს მაინც ანატოლია იყო. ამ გარემოებას განსაკუთრებით უნდა გავუსვათ ხაზი, როდესაც ოსმალეთის ისტორიაში საქართველოს საკითხის მნიშვნელობას ვეხებით. იგივე უნდა ვთქვათ შავი ზღვის პრობლემის შესახებ, რომელიც უშუალოდ იყო დაკავშირებული საქართველოს ისტორიულ ბედ-იღბალთან. ოსმალთა მიერ ყირიმის დაპყრობას არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსათვის, ვიდრე კონსტანტინეპოლისას. ყირიმი ნიშნავდა შავ ზღვას, ხოლო შავი ზღვა გადამწყვეტი გეოგრაფიული ფაქტორი იყო საქართველოს ისტორიული ბედისათვის მთელი გვიანდელი შუა საუკუნეების განმავლობაში. ყირი-

¹ თურქეთ-ირანის ურთიერთობის საკითხებს გამოკვლევები მიუძღვნა ე. ჩოჩიევმა. მაგრამ ე. ჩოჩიევი ეხება შედარებით უფრო ადრინდელ პერიოდს.

მის დაპყრობამ მისცა საშუალება ოსმალეთს გადაეცეტა საქართველოდან ევროპისაკენ მიმავალი უკანასკნელი გზები და გაეტარებინა საქართველოს ევროპიდან იზოლაციის პოლიტიკა, რომელსაც ის დიდი ეფექტურობით ანხორციელებდა, როგორც პოლიტიკურ, ასევე ეკონომიურ დარგში XVIII საუკუნეში კი უკუპროცესს ჰქონდა ადგილი. შავი ზღვის საკითხის რუსეთის სასარგებლოდ გადაჭრა საქართველოსათვის მრავალსაუკუნოვანი ალყის მოხსნა იყო. შავ ზღვაზე მონოპოლიური უფლების დაკარგვა ოსმალეთისათვის მოასწავებდა ახლო მომავალში კავკასიის დაკარგვას და ირანთან ბრძოლაში სტრატეგიული პოზიციების შესუსტებას. ამით იყო გამოწვეული ის განსაკუთრებული მნიშვნელობა, რომელსაც ანიჭებდა ოსმალეთი შავ ზღვას, სადაც გაბატონების შემდეგ მან აუკრძალა ნაოსნობა ყველა სახელმწიფოს. ოსმალეთი შავ ზღვას განიხილავდა, როგორც თავის შიდა ზღვას, რამდენადაც ზღვის ნაპირები მაღლიანად მას ეკუთვნოდა. ასევე განიხილავდა თურქეთი წითელ ზღვას, სადაც მან აგრეთვე შიდა ზღვის რეჟიმი შემოიღო. როდესაც თურქები თავისი ძლიერების ზენიტის წლებში ევროპის გულსაკენ მიისწრაფოდნენ, მათ გარკვეული მიზნები ამოძრავებდათ ხმელთაშუა ზღვის მიმართაც. ეს ზღვა, ისევე როგორც შავი და წითელი ზღვები, ოსმალეთის იმპერიის შიდა ზღვად უნდა გადაქცეულიყო. ასეთი მიზნის მიღწევა თურქეთის ევროპული პოლიტიკის ერთ-ერთი მთავარი ამოცანა იყო. მეფეები და იმპერატორები, ხშირად უფრო დაბალი რანგის ფეოდალებიც თავის პოლიტიკურ მოქმედებათა პროგრამას თუ დაპყრობათა გეგმებს თავის ტიტულში აყალიბებდნენ. ასევე იყო ოსმალეთის ფაღიმაჰების ტიტულშიც. 1604 წლის კაპიტულაციაში, რომელიც თურქეთმა საფრანგეთს მისცა, სულთნის ტიტულში ვკითხულობთ: „წითელი, თეთრი¹ და შავი ზღვების ბატონი", ხოლო 1740 წლის კაპიტულაციაში: „თეთრი და შავი ზღვების, კუნძულებისა და ნაპირების ბატონი...“² უკვე სხვა საქმე იყო, ცნობენ ევროპის სახელმწიფოები ოსმალეთის ფაღიმაჰის პრეტენზიებს თუ არა, მაგრამ კაპიტულაცია ცალმხრივ დიპლომატიურ საბუთს წარმოადგენდა, პარტნიორი მასზე ხელს არ აწერდა და თურქები თავისი ბატონის ტიტულს როგორც უნდოდათ ისე ჩაწერდნენ. თურქეთმა თავის მიზანს ვერ მიაღწია და ხმელთაშუა ზღვა ვერ გადააქცია თავის შიდა ზღვად, სადაც მას ექნებოდა ნაოსნობის მონოპო-

¹ თეთრი ზღვა, ასე უწოდებენ თურქები ხმელთაშუა ზღვას.

² В. У л я н и ц к и й. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке. М., 1883, с. 35.

ლიური უფლება. მაგრამ ევროპის ქვეყნებისათვის ხმელთაშუა ზღვაზე კაპიტულაციებით მიცემულ უფლებებს მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, ვინაიდან კაპიტულაცია იცავდა კაპიტულაციის მფლობელი ქვეყნის გემებს თურქეთის ფლოტის თავდასხმებიდან, რომელიც მეკობრეობასაც მისდევდა. რაც შეეხება შავ ზღვას, აქ თურქებს არც ერთი კაპიტულაციით ან რომელიმე სხვა აქტით არ მიუციათ უცხოეთის გემებისათვის თავისუფალი შესვლისა და ნაოსნობის უფლება. ასეთი უფლების მიღება რუსეთის მიერ შავი ზღვისათვის ხანგრძლივი ბრძოლის შედეგს წარმოადგენდა, რაც მთელი სიძლიერით გაიშალა პეტრე I-ის დროს და გადამწყვეტ ფაზაში შევიდა ეკატერინე II-ის დროს. ზაპოროჟიეს შემომატკიცება რუსეთის მიერ, ხოლო შემდეგ შავი ზღვის ლაშქრის შექმნა რუსეთის სტრატეგიული პოზიციების გაძლიერებას ნიშნავდა შავი ზღვისათვის ბრძოლაში. რუსეთის პოზიციებს ამტკიცებდა და განსაკუთრებით საშიშს ხდიდა ოსმალეთისათვის ის გარემოება, რომ რუსეთი განმათავისუფლებელის როლში გამოდიოდა თურქეთის მიერ დაპყრობილ ხალხთა მიმართ და მათ შორის დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა. ამ ხალხთა შემდგომი ბედი დაკავშირებული იყო რუსეთის შავ ზღვაზე დამკვიდრებასთან. რუსეთის წარმატებებმა შავი ზღვის რაიონში გაააქტიურა ანტიოსმალური ძალები საქართველოში. ოსმალეთს ეს არ შეიძლება რომ გამოპარვოდა მხედველობიდან. ამიტომ ოსმალეთი აძლიერებს ყურადღებას საქართველოს მიმართ და ცდილობს, რომ ხელიდან გამოაცალოს რუსეთს მოკავშირე საქართველოს სახით რომ ამით თავიდან აიცილოს რუსეთის გამოჩენა ანატოლიის მისადგომებთან. რაიმე პოლიტიკური ან სოციალური მნიშვნელოვანი დასაყრდენი ოსმალეთს საქართველოში არ გააჩნდა, თუ არ ჩავთვლით ოსმალეთის ორიენტაციის თითო-ორიოლა თავდასა და აზნაურს, რომლებიც ან ტახტის მაძიებლები იყვნენ, ან ტყვიის ვაჭრობასთან იყვნენ დაკავშირებულნი. ასეთ პირობებში თურქეთს შეეძლო მოემოქმედა მხოლოდ ერთი რამ: გამოეგზავნა დამსჯელი ექსპედიცია საქართველოში. ასეთი ექსპედიციისათვის თურქეთი იწყებს მზადებას უკვე 1766 წლის დასაწყისიდანვე. 15 თებერვალს ოსმალეთის საქართველოს წინააღმდეგ სალაშქროდ მზადებასთან დაკავშირებით რუსეთის საქმეთა რწმუნებული კონსტანტინეპოლში პ. ლევაშოვი ატყობინებს პეტერბურგს, რომ სულთნის მთავრობისათვის ამჟამად მთავარი ღონისძიება ეს არის ჯარის მომზადება, რომლის გაგზავნასაც ის გაზაფხულზე აპირებს ქართველების წინააღმდეგ. თანახმად ცნობებისა, რომელიც პ. ლევაშოვს მოეპოვებოდა,

ოსმალეთი საქართველოს წინააღმდეგ სალაშქროდ აპირებდა 50—60 ათასი მეომრის გაგზავნას. ამჟამად დროს პ. ლევაშოვს მიაჩნდა, რომ ოსმალების ასეთი დიდი სამზადისი მოწმობდა, რომ თურქეთს, ალბათ, გადაწყვეტილი ჰქონდა მთლიანად მოესპო ქართველები⁴. ამჟამად ძნელია იმის თქმა, თუ რამდენად სწორ ციფრს ასახელებს პ. ლევაშოვი, როდესაც იწერება, რომ ოსმალეთი საქართველოს წინააღმდეგ სალაშქროდ ამზადებს 50—60 ათას ჯარისკაცს. ეს ციფრი მართლაც დიდია, და როგორც არ უნდა იყოს ის გაზვიადებული მაინც მოწმობს, რომ ოსმალეთს საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლა საკმაოდ ძნელ საქმედ მიაჩნდა და დარწმუნებული იყო, რომ ქართველები მას დიდ წინააღმდეგობას გაუწევდნენ. ქართველების განწყობილებაში კი ოსმალებს ეჭვი არ ეპარებოდათ; იმავე წერილში პ. ლევაშოვი იტყობინებოდა, რომ ქართველებს გადაწყვეტილი ჰქონდათ თურქებისათვის გაეწიათ პეღდარი წინააღმდეგობა⁵.

საქართველოს წინააღმდეგ საომარი მოქმედების დროს უმრავლეს შემთხვევაში თურქების ძირითად საბრძოლო ძალას შეადგენდა ფეოდალური ლაშქარი, უმთავრესად არზრუმის, ყარაის, ახალციხისა და ტრაპიზონის ვილაეთებიდან. მოქმედი ჯარის მომარაგება სურსათ-სანოვავით ხდებოდა ადგილობრივი რესურსების ხარჯზე, რისთვისაც ჭაზინიდან საომარი ასპარეზის რაიონში იგზავნებოდა სათანადო თანხები. თუ მივიღებთ მხედველობაში იმდროინდელი აღმოსავლეთი ანატოლიის გაპარტახებასა და გაუკაცრიელებას, გასაგები გახდება რომ ამ მხარეში საომარი მოქმედების წარმოება ოსმალეთისთვის არც ისე ადვილი საქმე იყო. მდგომარეობას ართულებდა ის გარემოება, რომ პროვინციის მმართველები ხშირად არ იყვნენ ცენტრალური ხელისუფლების ერთგულნი. როდესაც საუბარი გვაქვს ოსმალეთის პროვინციების, განსაკუთრებით მონაპირე პროვინციების მმართველებზე, მათ თვითნებობაზე და სეპარატიზმზე, რაც ცენტრალური ხელისუფლების ავტორიტეტის დაცემის საერთო ფონზე სახელმწიფოს ერთიანობისათვის საშიშ ფორ-

⁴ სპა, ფონდი იგივე, 1766, საქმე 404, ფურცელი 1.

⁵ იქვე.

ახალციხის ვილაეთის ოფიციალური სახელწოდება იყო ჩილდირის ვილაეთი. სასაუბრო ენაში ჩილდირის ვილაეთის მაგივრად ხშირად იხმარება ახალციხის საფაშო, ხოლო ჩილდირის (ახალციხის) ვალის მაგივრად ახალციხის ფაშა. ჩვენ წინამდებარე ნაშრომში სინონიმულად ვხმარობთ როგორც ჩილდირის ასევე ახალციხის ვილაეთს და ახალციხის საფაშოს. ჩილდირის (ახალციხის) ვალის პარალელურად ახალციხის ფაშას.

მებს იღებდა, არ უნდა დაგვაფიწყდეს, რომ ვილაეთებისა თუ სან-
 ჭაყების მმართველები, რარიგადაც არ უნდა ყოფილიყვნენ ისინი
 ცენტრალური ხელისუფლების მიმართ ურჩნი და სეპარატისტული
 იდეებით გაჟღენთილნი, მაინც მკიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი
 ოსმალეთის სახელმწიფო ორგანიზმთან. იგივე ითქმის ახალციხის
 მმართველებზე, რომლებიც ოსმალეთის ზოგიერთი მონაპირე პრო-
 ვინციების მმართველების მსგავსად დანარჩენ ვალიებთან შედარე-
 ბით გარკვეული პრივილეგიებით სარგებლობდნენ. ოსმალეთი იძუ-
 ლებული იყო ჩილდირის ვილაეთში გაეწია ანგარიში ადგილობრივი
 თავისებურებებისათვის. როგორც წესი ჩილდირის ვალის თანამდე-
 ბობაზე ეთნიურად ქართველი, ადგილობრივი წარმოშობის პირი
 ინიშნებოდა. ახალციხის ფაშებს ხშირად თავი ეპირათ როგორც
 დამოუკიდებელ მმართველებს, ის იყო მხოლოდ, რომ თავისი სახე-
 ლით ფულს არ ჰკრიდნენ. სტამბოლიდან გამოგზავნილი მოხელეები
 ვერც ისე ადვილად შეაღწევდნენ ახალციხის ვალის რეზიდენციაში.
 ვალის ნებართვის გარეშე ვერ შედიოდნენ ახალციხის ციხე-სიმაგ-
 რეში ვერც სულთნის გამოგზავნილი ქაფუჯი-ბაშიები, რომლები-
 სათვისაც, როგორც პირადად სულთნის წარგზავნილებისათვის, გზა
 ყველგან ხსნილი უნდა ყოფილიყო. საბოლოოდ არც სულთანის მთავ-
 რობა ენდობოდა ჩილდირის ვალიებს, არც ჩილდირის ვალიებში
 სულთანის მთავრობას. ოსმალეთში მუდამ იყო გამეფებული სა-
 ყოველთაო უნდობლობისა და ეჭვიანობის ატმოსფერო და არავინ
 არავის არ ენდობოდა, ყველა ყველას ადევნებდა თვალყურს და
 ყველა მოხელე რა ადგილიც არ უნდა სჭეროდა მას სახელმწიფო
 იერარქიაში ითვლებოდა პოტენციურ დამნაშავედ. განსაკუთრებით
 დიდი ეჭვები ჰქონდათ იმ თანამდებობის პირთა მიმართ, რომლებ-
 საც ურთიერთობა უხდებოდათ უცხოელებთან. ასეთები კი იყვნენ
 მონაპირე ვილაეთების მმართველები, რომლებსაც საგარეო პოლი-
 ტიკური ფუნქციებიც ეკისრათ, ვინაიდან იმ პერიოდში ოსმალეთს
 ჯერ კიდევ არ ყავდა მუდმივი დიპლომატიური წარმომადგენლები
 უცხოეთის ქვეყნების მეთაურთა კარზე. ამიტომ მონაპირე ვილაეთე-
 ბის ვალიები წარმომადგენდნენ იმ ერთ-ერთ არსს, რომლითაც ცენ-
 ტრალური მთავრობა უკავშირდებოდა მეზობელ ქვეყნებს. რამდე-
 ნადაც ახალციხის ფაშებზე ცენტრალურ მთავრობას ნაკლებად მი-
 უწვდებოდა ხელი, მათ მიმართ ეჭვებიც მეტი იყო. ჩილდირის ვი-
 ლაეთის ვალიებს, როგორც მონაპირე. პროვინციის მმართველებს.
 ევალდებოდათ დიპლომატიური ურთიერთობა. განეხორციელებინათ
 მეზობელი ქვეყნის-საქართველოს მეფე-მთავრებთან. ახალციხის ფა-

შეზღუდვის კონტაქტი საქართველოსთან მით უფრო მჭიდროდ უნდა ყოფილიყო, რომ დასავლეთ საქართველოს რამდენიმე პუნქტში ოსმალეთს გარნიზონები ყავდა ჩაყენებული (ქუთაისი, ბაღდადი, ფოთი, ბათუმი, სოხუმი და სხვ.) ოსმალეთიდან ამ გარნიზონებზე მეთვალყურეობას ანხორციელებდნენ ოსმალეთის ასლომლებარე პროვინციების მმართველები. ასე მაგ. ქუთაისის გარნიზონის მეურვე იყო ჩილდირის ვალი.

ექვთიმასა და უნდობლობის ატმოსფერო ოსმალეთში განსაკუთრებით საგრძნობი გახდა ქუჩუქ კაინარჯის ზავის დადების შემდგომ, როდესაც კიდევ უფრო დაეცა ცენტრალური ხელისუფლების მორალური ავტორიტეტი და მისი სისუსტე განსაკუთრებული სიცხადით გამოვლინდა. ქუჩუქ კაინარჯის ზავის დადებისა და მის შემდგომ პერიოდში ჩილდირის ვალის თანამდებობაზე იყო სულეიმანი, ადგილობრივი ქართველი მაჰმადიანი, მეტად ენერგიული და ძალაუფლების მოყვარული პიროვნება. სტამბოლს მუდამ ეჩვენებოდა, რომ სულეიმანი, რომელსაც ოსმალეთის ინტერესების დაცვა საქართველოში თანამდებობით ევალებოდა, სცილდებოდა მისთვის მიწიჭებულ უფლებებს და ოსმალეთის ზურგს უკან უთანხმდებოდა საქართველოს მეფე-მთავრებს. დიდი შეშფოთება გამოიწვია სულთნის კარზე ცნობამ, რომ ახალციხის ფაშას ეწვია ერეკლესა და სოლომონის ემისარი და რომ რამდენიმე დღის შემდეგ ორივემ მოაწყვეს თავდასხმა, თურქებზე⁶. შეშფოთება გასაგები იყო, ვინაიდან ა. სტახიევი, რომელიც სტამბოლიდან 1776 წელს ამ ცნობას აწვდოდა პეტერბურგს, იქვე უმატებდა რომ ახალციხის ვალის აღარ სურს. დაემორჩილოს სულთნის მთავრობას, გააგდო მასთან გამოგზავნილი დიდი ვეზირის წარმომადგენელი და უთანხმდება ქართველ სოლომონს⁷.

როდესაც 1776 წელს ერეკლე II-ის ელჩი სტამბოლში მიდიოდა გზაში მას ბადრაგა ჩილდირის ვალიმ სულეიმანმა გაატანა საქართველოს ელჩს სტამბოლში გაჰყვა სულეიმანის წარმომადგენელიც, რომელსაც საოქმო საკითხები ჰქონდა დავალებული: მგზავრობის დროს ელჩისათვის დახმარების აღმოჩენა, სტამბოლში მისი სათანადო ინსტანციებისათვის წარდგენა. ის, რომ საქართველოს ელჩი ბადრაგით სულეიმანმა უზრუნველყო და თავისი წარმომადგენელიც გააყოლა არ იყო გაკეთებული გამონაკლისის სახით. ეს

⁶ სპა, ფონდი იგივე, 1776, ს. 473, ფურცელი 61.

⁷ სპა, ფონდი იგივე, 1776, ვაქმე 473, ფურცელი 62.

შედიოდა სულეიმანის, როგორც ვალის თანამდებობრივ ფუნქციებში. მაგრამ ამ შემთხვევაში საქართველოს ელჩთან ერთად თავისი წარმომადგენლის ჩასვლა სტამბოლში სულეიმანმა სცადა პირადი მიზნებისათვის გამოეყენებინა. სულეიმანის წარმომადგენელმა სტამბოლში საქმე ისე წარმოადგინა, რომ თუ კი ოსმალეთს სურს ჰქონდეს კარგი ურთიერთობა ერეკლესთან და სოლომონთან. ერთადერთი პიროვნება, რომელსაც შეუძლია შეასრულოს ოსმალეთის ეს სურვილი არის სულეიმანი, ვინაიდან მხოლოდ მას აქვს დამყარებული ახლო ურთიერთობა ერეკლესთან და სოლომონთან და რომ მხოლოდ მას შეუძლია დიცივას ოსმალეთის ინტერესები საქართველოს მეფე-მთავრების წინაშე. საკითხის ასე დაყენებით სულეიმანი, ერთი მხრივ, ცდილობდა მოესპო სულთნის მთავრობის ექვემდებარება მისი ურთიერთობის ხასიათის გამო ერეკლესს და სოლომონთან და ამით ის, რაც სტამბოლში ექვს იწვევდა მის მიმართ, შემოეტრიალებინა და თავისი ერთგულების საბუთად გამოეყენებინა და ამით განემტკიცებინა საკუთარი, როგორც ახალციხის ვალის პოზიციები. ბოლო, მეორე მხრივ, მოეპოვებინა უპირატესობა ჩრდილო აღმოსავლეთ ანატოლიაში თავისი მთავარი კონკურენტის ჯანიკლი ალი ფაშასთან შედარებით რათა ჩრდილო აღმოსავლეთ ანატოლიაში სამხედრო მოქმედებათა დაწყების შემთხვევაში სერასკერად დაენიშნათ ის და არა ჯანიკლი ალი ფაშა. შესაფერისი წერილობითი თხოვნა სულეიმანის წარმომადგენელმა გადასცა კიდევ დიდევზირს⁸.

პროვინციების მმართველთა სეპარატიზმის ყოველი გამოვლენა სულთნის მთავრობაზე საფრთხობელსავე მოქმედებდა. ამიტომ ბრალდებას სეპარატიზმში, უმაღლესი რანგის მოხელეები სახელმწიფო იერარქიის უფრო მაღალ საფეხურზე ასასვლელად თუ მიღწეულის შესანარჩუნებლად ერთმანეთთან ბრძოლის დროს ხშირად იყენებდნენ როგორც ერთ-ერთ ყველაზე უფრო ეფექტურ საშუალებას. იმ შემთხვევაშიც კი თუ ასეთ ბრალდებას სტამბოლში არ დაუქვრებდნენ ამბის მიმტანი მაინც მოგებული რჩებოდა. მისი მოწინააღმდეგის მიმართ გარკვეული ექვემდებარება მაინც გაჩნდებოდა და არა მარტო გაჩნდებოდა, არამედ მთელი სიცოცხლის მანძილზე გაყვებოდა მას. ამ შემთხვევაშიც სულეიმანი ასეთი იარაღით მოქმედებს და აფრთხილებს დიდევზირს, რომ ჯანიკლი ალი ფაშა, რომლის ვილაიეთი მიუდგომელ მხარეშია, შე-

⁸ სპა, ფონდი იგივე, 1776 ს. 483, ფურცელი 29.

საძლებელია განუდგეს სულთანს⁹. ალბათ არც ჭანიკლი ალი ფაშა რჩებოდა ვალში სულეიმანის წინაშე ოსმალეთში ასეთ დაბეზლებათა წყალობით სამართლიანად თუ უსამართლოდ მრავალ თანამდებობის პირს მოკვლევს თავი. მაგრამ ამჯერად სულთანმა ვერ გაბედა ხელი ეხლო ვერც ჭანიკლი ალი ფაშასათვის და ვერც სულეიმანისათვის, თუმცა ისინი სულთანისადმი ურჩობაში უფრო ეჭიბრებოდნენ ერთმანეთს, ვიდრე ერთგულებაში. შექმნილ ვითარებაში ურჩი სულეიმანი და ურჩი ჭანიკლი ალი ფაშა სტამბოლისათვის მაინც საჭირონი იყვნენ, ვინაიდან მათ გარეშე ჩრდილო აღმოსავლეთ ანატოლიაში, სპარსეთისა და საქართველოს საზღვრებზე საქმე კიდევ უფრო აიჩეოდა. საქმე ისე არ უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ თითქოს სტამბოლი მთლიანად მოვლენათა დინებას დაეყრდნო და მხოლოდ მოსეირნე გახდა. სადაც შეუძლია ის ცდილობს გამოიყენოს ძალა, სადაც მისი ძალა არ კრის, იქ დიპლომატიას მიმართავს და მოწინააღმდეგის შემორიგებას ცდილობს.

ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი ფაქტორი, რომელიც გავლენას ახდენს ოსმალეთის პოლიტიკაზე არა მარტო ბალკანეთსა და შავი ზღვის რაიონში, არამედ ანატოლიასა და კავკასიაშიც 1774 წლის შემდეგ, რუსეთია. რუსეთის დამკვიდრებამ შავ ზღვაზე და ამიერკავკასიის მისადგომებზე აიძულა თურქეთი, ღრეობით მაინც მოენახა საერთო ენა იმათთან, ვისთანაც ადრე მხოლოდ ბრძანების ტონით ლაპარაკობდა. ეს არ იყო თურქეთის დიპლომატიის ხარისხობრივად ახალი პოლიტიკური კურსი, რომელშიდაც სრულიად ახალი იდეები და მიზნები იქნებოდა ჩაქსოვილი. საამისოდ, უპირველეს ყოვლისა, თურქეთისათვის საშინაო რეფორმები იყო საჭირო.

საგრძნობლად დაასუსტა თურქეთის პოზიციები კავკასიაში 1771 წელს ეკატერინე II მიერ გამოცემულმა ბრძანებულებამ ყალმუხთა სახანოს გაუქმების და ყალმუხების ასტრახანის გუბერნატორისადმი დამორჩილების შესახებ. ამიერიდან რუსეთს უშუალოდ მიუწვდებოდა ხელი დაღისტანზე, თურქებს კი ლეკებთან გაურთულდათ საქმე. ოსმალეთი ლეკებს თავისი პოლიტიკური მიზნებისათვის იყენებდა და გარკვეული გავლენაც ჰქონდა მათ შორის, თუმცა ეს გავლენა დიდი თანხის ფასად უჯდებოდა, მაგრამ სამაგიეროდ იღებდა დიდ სამხედრო და პოლიტიკურ ეფექტს. ოსმალეთი მათ იყენებდა საქართველოსა და სპარსეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ლეკების გამოყენება ოსმალეთის მიერ საქართველოსა და სპარსეთის წინააღ-

⁹ სპა, ფონდი იგივე. 1776, ს. 483, ფურცელი 29.

მდეგ არ გამომდინარეობდა არც ლეკების განსაკუთრებული ხასიათიდან და არც ლეკების რაიმე სიმპათიებიდან ოსმალების მიმართ. უფრო სწორად რომ ვთქვათ, ოსმალები იყენებდნენ თავისი ინტერესების სასარგებლოდ არა ლეკებს, არამედ ლეკიანობას, როგორც სოციალურ მოვლენას. მთის ბარზე მომძლავრების პროცესი საქართველოში ხელსაყრელი აღმოჩნდა თურქეთისათვის და კატასტროფულად საზიანო საქართველოსათვის. ეს არ იყო მხოლოდ კავკასიისათვის დამახასიათებელი მოვლენა. ანალოგიურ პროცესებს ადგილი ჰქონდა ევროპაში, ინდოსტანში, შუა აზიაში. ლეკებზე არანაკლები გააფთხებით იბრძოდნენ ბარჩათვის ალპების, ჰიმალაის, ყარაყორუმის, პამირისა და ტიან-შანის მთიელები.

რუსეთის მიერ ყალბუხების სახანოს გაუქმების წელსვე, დალისტნიდან, რომელიც შინაფეოდალური ომის ცეცხლში იყო გახვეული, რუსეთის ორიენტაციის რამდენიმე ფეოდალმა მიმართა ეკატერინე II-ს თხოვნით ქვეშევრდომად მიღების შესახებ. მაგრამ ოსმალეთს ჯერ კიდევ ჰქონდა დალისტანში საკმაო რეზერვები, რომლის გამოყენება მას სურდა საქართველოსა და ირანის წინააღმდეგ. ირანის წინააღმდეგ ლეკების გამოყენებაში ოსმალეთს ხელს უწყობდა აგრეთვე ლეკების და ირანის საუკუნო მტრობა. 1775 წელს, თურქეთ-ირანის ურთიერთობის გამწვავების მომენტში, თურქების წაქეზებით კაითაყის მმართველმა ემირ ჰამზამ მოაწყო ლაშქრობა სპარსელების წინააღმდეგ, გაძარცვა არდებილი და დიდი ნადავლით დალისტანში დაბრუნდა¹⁰. ამავე წელს რუსეთმა ჯარი გაგზავნა სამხრეთ დალისტანში¹¹. ეს კი მოასწავებდა, რომ უახლოეს ხანში რუსეთი მიიღებდა ზომებს ლეკების თარეშის წინააღმდეგ. ლეკების თარეშში ოსმალები დაინტერესებულები იყვნენ არა მარტო სამხედრო და საგარეო პოლიტიკური თვალსაზრისით.

ოსმალეთის როგორც პოლიტიკურ ასევე ეკონომიურ ცხოვრებაში დიდ როლს თამაშობდნენ მონა-ტყვეები. მათ იყენებდნენ მუშახელად, უმთავრესად მოხელეთა სახლებში, ქალი მონა ტყვეებით კომპლექტდებოდა პარამხანები, სულთნის პარამხანის ჩათვლით, მონა-ტყვეებიდან იღებდა ოსმალეთის ჯარი და სახელმწიფო. სამოხელეო აპარატი შევსების მნიშვნელოვან ნაწილს და ბოლოს მონა-ტყვეებით ვაჭრობა დიდ შემოსავალს აძლევდა სახელმწიფო ხაზინას. ოსმალეთის ევროპის ფრონტებზე დამარცხებათა შედეგად

¹⁰ Ş. E r e l. Dağistan ve dağistanlılar. İstanbul, 1961. s. 111—112.

¹¹ История Дагестана, т. 2, М., 1967. с. 391.

შეწყდა მონა-ტყეების შემოყვანა ევროპიდან. ოსმალეთის მთავარი მომმარაგებლები სლავური და ჩრდილოკავკასიური წარმოშობის ტყე-მონებით ყირიმელი თათრები იყვნენ. ყირიმის ჩამოცლების შემდეგ ტყე-მონებით მომმარაგების ეს წყაროც დაშრა. დარჩნენ ლეკები, რომლებიც თურქეთს ჯერ კიდევ დიდი რაოდენობით ამარაგებდნენ ტყეებით აღმოსავლეთ საქართველოდან ამიტომ ლეკების ხელიდან გამოცლა დიდ სიძნელეებს უქმნიდა ოსმალეთს.

დალისტანში მოვლენების მსვლელობაზე თვალყურას დევნება დავალებული ჰქონდა არზრუმის ვალის, რომელიც 1776 წლის ზაფხულში ატყობინებს სტამბოლს დალისტანში ოსმალებისათვის კრიტიკული მდგომარეობის შექმნის შესახებ. არზრუმის ვალის ცნობით, დერბენდისაკენ გაემართნენ ყალმუხები და რუსეთის ქვეშევრდომი სხვა მომთაბარე ხალხები. თურქებისათვის ცხადი იყო, რომ რუსების დალისტანზე ლაშქრობის მიზეზი შეიძლება ყოფილიყო განზრახვა არ მიეცათ საშუალება ლეკებისათვის დახმარებოდნენ თურქებს სპარსელების წინააღმდეგ ბრძოლაში¹². ლეკების დახმარების გარეშე თურქებს გაურთულდებოდათ ბრძოლა სპარსელებთან, ვინაიდან აღმოსავლეთ ანატოლიაში ოსმალებისათვის მეტად მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა, სადაც ისინი თვითონ აღმოჩნდნენ თავისებური „ლეკიანობის“ მსხვერპლნი: ანატოლიაში, თურქეთის ქარების კომუნიკაციებზე განუწყვეტელ თავდასხმებს აწყობდნენ მომთაბარე ტომები¹³. ანატოლიაში მომთაბარე ტომების ნაწილი შიების სექტას ეკუთვნოდა და შიითური სპარსეთი მათზე დიდი გავლენით სარგებლობდა და აქეზებდა მათ ოსმალების წინააღმდეგ. ამ მომთაბარე ტომების მიმართ სპარსეთი ისეთსავე როლში გამოდიოდა, როგორც ოსმალეთი ლეკების მიმართ. მომთაბარე ტომების თავდასხმებმა ოსმალებზე ანატოლიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში და ლეკების ჩამოშორების საშიშროებამ კრიტიკული მდგომარეობა შეუქმნეს თურქეთის აღმოსავლეთის ფრონტის მარცხენა ფლანგს, რომელზედაც საქართველო მდებარეობდა. აღმოსავლეთის ფრონტის მარცხენა ფლანგი ყოველთვის იყო ოსმალეთის სუსტი ადგილი და განსაკუთრებით იგრძნო ეს ოსმალეთმა XVIII საუკუნის მე-2 ნახევარში, როდესაც მას აქ რუსეთისათვის უნდა გაეწია ანგარიში.

¹² სპა, ფონდი იგივე, 1776, ს. 473, ფურცელი 61.

¹³ აქვე ფურცელი 62.

ოსმალები საქართველოსა და რუსეთს შორის წარმოებული მოლაპარაკების შესახებ შეიძლება კარგად არა, მაგრამ მაინც ინფორმირებულნი იყვნენ. მათთვის კარგად იყო ცნობილი ერეკლე II-ის რუსული ორიენტაცია. ახალციხის ვალი სულეიმანი ცდილობდა, რომ ამ საკითზე რაც შეიძლება მეტი ინფორმაცია მიეწოდებინა სტამბოლისათვის. ასეთ ინფორმაციას სულთანის მთავრობა გამუდმებით თხოვდა სულეიმანს. მიუხედავად იმისა, რომ ოსმალეთს საკმაოდ დიდი შიში ჰქონდა, რომ სულეიმანისა და ერეკლეს ერთიერთობას საბოლოოდ არ მიეღო ანტიოსმალური ხასიათი¹⁴. ის მაინც დაეინებოთ მოითხოვს სულეიმანისგან, რათა მან ენერგიულად განაგრძოს თავისი ცდები ერეკლეს რუსეთიდან ჩამოსაცილებლად. მაგრამ სულეიმანის ცდებმა არავითარი შედეგი არ გამოიღო. პირიქით, ოსმალეთი თავისი ყოველდღიური პოლიტიკით კვლავ ააწმუენებდა ერეკლეს, რომ მისი რუსული ორიენტაციის პოლიტიკა სწორი იყო. გეორგიევსკის ტრაქტატი ხელმოწერილი იქნა. სულეიმანმა ვერც ის შეძლო, რომ თავისი ურთიერთობა საქართველოს მეფე მთავრებთან პოლიტიკურ კაპიტალად გადაექცია და სერასკერობისათვის ბრძოლაში ჯანიკლი ალი ფაშასთან შედარებით მეტი წონა მოეპოვებინა.

საქართველოსა და რუსეთს შორის გეორგიევსკის ტრაქტატის დადების შემდეგ ოსმალეთმა კიდევ უფრო გააძლიერა ყურადღება საქართველოს საზღვრებისადმი. ამიერიდან საქართველო-თურქეთის საზღვარი თურქეთ-რუსეთის საზღვრად გადაიქცა. საქართველო რუსეთთან ტრაქტატის დადების შემდეგ ვეღარ შეასრულებდა თურქეთსა და რუსეთს შორის ბუფერული სახელმწიფოს როლს. იმავე წელს ანალოგიური მდგომარეობა შეიქმნა შავ ზღვაზე და დუნაის მხარეში: დაასრულა არსებობა დამოუკიდებელმა ყირიმის სახანომ. ამრიგად, 1783 წლის შემდეგ, თურქეთსა და რუსეთს შორის აღარ არსებობდა არც ბუფერული ყირიმის სახელმწიფო. საზღვრების რაიონში მომხდარი პოლიტიკური ცვლილებები და პოლიტიკური რუკის შეცვლა არღვევდნენ თურქეთის რევანშისტულ გეგმებს. ამ ცვლილებებმა დააფიქრა ოსმალეთის მოკავშირეებიც ევროპაში. ახალი ვითარება თურქეთიდან მოითხოვდა, რომ მას შესაფერისი სამხედრო ღონისძიებანი გაეტარებინა. თურქეთს ჯერ კიდევ არ შეეძლო ჩაეტარებინა ძირფესვიანი რეფორმები ჯარში და შეექმნა ახალი ტიპის არმია. თურქეთი ამისათვის არ იყო მზად არც პოლიტიკურად, არც ეკონომიურად და არც ფსიქოლოგიურად. თურქეთი

¹⁴ სპა, ფონდი იგივე, 1776. ს. 483, ფურცელი 53.

ვერ იტყოდა უარს მისი შეიარაღებული ძალების ორგანიზაციის რელიგიურ-მაჰმადიანურ პრინციპებზე. თურქეთს ჯერ კიდევ სჯერა, რომ მდგომარეობის გამოსწორებას და შეიარაღებული ძალების ბრძოლისუნარიანობის გაზრდას ის შეძლებს ჯარის ტექნიკური აღჭურვილობის გაუმჯობესებით. ამიტომ თურქეთი ევროპას სთხოვს სამხედრო-ტექნიკურ დახმარებას. ოსმალეთი თხოვნის პასუხად საფრანგეთი აგზავნის სამხედრო სპეციალისტებს სტამბოლის არსენალში სამუშაოდ, სადაც ზარბაზნებს ასხამდნენ, ინეინრებს — საფორტიფიკაციო სამუშაოებისათვის. ოსმალეთი ყიდულობს მზა-იარაღსაც საფრანგეთსა და შვეიციაში. ოსმალეთ-რუსეთის ახალი საზღვრის რაიონში სტამბოლიდან იგზავნებიან მშენებლები: არქიტექტორები და კალატოზები. საზღვრისპირა ციხე-სიმაგრეების შეკეთება და მოდერნიზაცია დავალებული ჰქონდა ოსმალეთის მთავარი არქიტექტორის — მიმარიბაშის უწყებას. ცენტრალური მთავრობა გაფაციცებით ეძებს თანხებს საფორტიფიკაციო სამუშაოებისათვის. ბათუმში, ფოთსა და ახალციხეში სტამბოლიდან იგზავნება ზარბაზნები¹⁵.

ოსმალეთმა კვლავ მიიღო გადაწყვეტილება საქართველოსა და სპარსეთის საზღვრებთან შექმნილი დაძაბული ვითარების გამო ამ რაიონში სერასკეროს დანიშვნის შესახებ. სერასკერად დაინიშნა დერენდელი მეჰმედ ფაშა, რეზიდენციით ახალციხეში, მას მიეცა დავალება, რომ უზრუნველყო საქართველოსთან და სპარსეთთან მოსაზღვრე რაიონების უშიშროება¹⁶. სერასკერის რეზიდენციად ახალციხის შერჩევა ნიშნავდა, რომ ამ მომენტში ოსმალეთის ცენტრალური მთავრობა საქართველოს მეტყუარალებას აქცევდა, ვიდრე სპარსეთს, თურქეთი ცდილობს აგრეთვე გააძლიეროს ლეკების თავდასხმები საქართველოზე. სტამბოლში ჩამოღის ლეკების ბელადი, რომელიც იშვიათი პატივით მიიღეს. ლეკების ბეგი, როგორც ის რუსულ საბუთებში იხსენიება, მთლიანად ოსმალეთის სახელმწიფოს ხარჯზე იმყოფებოდა, როგორც ამას აკეთებდა ოსმალეთი საპატივცემო სტუმრების მიმართ. ლეკების მართო ბინის მოწყობა მთავრობას 1700 პიასტრი დაუჯდა¹⁷. ლეკებმა ოსმალებს მოსთხოვეს საქართველოზე თავდასხმების მოსაწყობად ფული და იარაღი¹⁸. თურქეთის გეგმით, ლეკებს უნდა

¹⁵ სპა, ფონდი იგივე, საქმე 641, ფურცელი 57. ზარბაზნები გაიგზავნა ზღვით ბათუმამდე და ფოთამდე. ახალციხე მარაგდებოდა ბათუმიდან.

¹⁶ სპა, ფონდი იგივე, 1784, საქმე 637, ფურცელი 54.

¹⁷ სპა, ფონდი იგივე, 1785, საქმე 654, ფურცელი 10.

¹⁸ სპა, ფონდი იგივე, იქვე.

მიეღოთ მონაწილეობა საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლაში ჯანყ-
ლი ალი ფაშასთან ერთად. 1785 წლის შემოდგომისათვის ოსმალეთ-
მა შეძლო საქართველოს საზღვრების გასწვრივ შეეგრავებინა ჯარი
და მოემზადებინა შეტევა საქართველოზე. ეს ის პერიოდია, როდესაც
ყირიმის რუსეთთან შეერთების გამო უკიდურესობამდე დაიძა-
ბა რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობა.

ოსმალეთში კარგად ზედავდნენ თუ როგორი იყო პოლიტიკურ
მოვლენათა განვითარების ტენდენცია. თურქებს მიაჩნდათ, და მათი
შიში უსაფუძვლო არ იყო, რომ უახლოეს მომავალში იმერეთს შეეძ-
ლო რუსეთთან ურთიერთობაში ქართლ-კახეთისათვის მიეზაბა. იმე-
რეთის რუსეთთან შემდგომი დაახლოებისათვის ხელი რომ შეეშალა,
ოსმალეთისათვის ყველაზე უფრო საიმედო იქნებოდა იმერეთის ტახ-
ტზე თავისი ერთგული პირი დაესვა. სათანადო კანდიდატურის შერ-
ჩევა ოსმალეთისათვის სიძნელეს არ წარმოადგენდა, ვინაიდან ამ
დროს სტამბოლში იმყოფებოდა იმერეთიდან გაქცეული და ოსმალეთს
შეზიზნული წარჩინებული გვარის რამდენიმე ქართველი, რომლებიც
ყოველ შემთხვევისათვის ოსმალეთს მარჯაფში ყავდა და სახელ-
მწიფო ხარჯზე ინახავდა. თითქოს სრულიად ნათელი უნდა ყოფი-
ლიყო, რომ რუსეთი არ მისცემდა ნებას ოსმალეთს თავისი კანდი-
დატი დაესვა იმერეთის ტახტზე, მაგრამ მიუხედავად ამისა ოსმა-
ლეთი დიპლომატიური გზით მაინც შეეცადა რომ რუსეთს ეცნო მი-
სი უფლება დაესვა იმერეთის ტახტზე მეფეები. თურქეთის მო-
თხოვნის პასუხად რუსეთის დესპანმა სტამბოლში მიიღო ეკატერინე
II-ის პირადი მითითება უარყო ოსმალეთის მსგავსი პრეტენზიე-
ბი¹⁹. თურქეთმა მაინც უარი არ თქვა თავის განზრახვაზე და იმერე-
თის ტახტზე დასასმელად შეარჩია ქაიხოსრო აბაშიძის კანდიდატუ-
რა. ქაიხოსრო აბაშიძე იმერეთიდან იყო გაქცეული, ცხოვრობდა
სტამბოლის მახლობლად რომელიღაც მამულში და ოსმალეთის
მთავრობის კმაყოფაზე იმყოფებოდა²⁰. ქაიხოსრო აბაშიძის იმერე-
თის ტახტზე აყვანა დავალებული ჰქონდა ჯანიკლი ალი ფაშას, რო-
მელიც 20 ათასი ჯარისკაცით იმერეთში უნდა შემოქრილიყო. მაგ-
რამ ჯანიკლი ალი ფაშამ ვერ შეძლო სტამბოლიდან მიღებული და-
ვალების შესრულება და უკანვე გაბრუნდა.

1787 წლისათვის ურთიერთობა რუსეთსა და თურქეთს შორის
კვლავ დაიძაბა. სულთნის კარზე გამწვავდა სხვადასხვა საგარეო პო-
ლიტიკური ორიენტაციის სახელმწიფო მოღვაწეთა შორის ბრძოლა.

¹⁹ სპა, ფონდი იგივე, 1784, ს. 635, ფურცელი 10.

²⁰ სპა, ფონდი იგივე, 1784, ს. 639, ფურცელი 21.

ერთმანეთს უპირისპირდება სახელმწიფო მოღვაწეების ორი ჯგუფი-რუსეთთან ომის დაწყების მომხრენი და მოწინააღმდეგენი. ბრძოლა ომის მომხრეთა გამარჯვებით დამთავრდა. ომის მომხრეთა ჯგუფს სათავეში ედგა ჭეზაირლი ჰასან ფაშა, რომელმაც ამ დროისათვის ფაქტიურად ხელში ჩაიგდო მთელი რეალური ძალაუფლება. დაიწყო ახალი ომი რუსეთსა და თურქეთს შორის.

2. თურქეთი და ირანი

ოსმალეთის საგარეო პოლიტიკის წინაშე კონსტანტინეპოლისა და არაბული ქვეყნების დაპყრობის შემდეგ ძირითადად სამი პრობლემა იდგა და მისი ექსპანსიის სამი მიმართულება არსებობდა: 1. დასავლეთის მიმართულება — ძირითადი პრობლემა ავსტრია (რომის საღვთო იმპერია); 2. ჩრდილოეთის მიმართულება — ძირითადი პრობლემა რუსეთი და 3. აღმოსავლეთის მიმართულება — ძირითადი პრობლემა ირანი.

თურქებს ერთი წუთითაც არ ავიწყლებოდათ, რომ მათი მთავარი მიზანი ეს იყო „წითელი ვაშლის“ ანუ რომის ხელში ჩაგდება! რაც რომის საღვთო იმპერიის და მასთან ერთად ქრისტიანულ სამყაროში ფაღიშაპების მთავარი კონკურენტების და ევროპის გამაერთიანებელი ძალის — იმპერატორების დაპატივებულ იქნებოდა. მაგრამ, ცხადია, მთავარი აქ თავმოყვარეობის დაკმაყოფილების საკითხი არ იყო. მთავარი მდგომარეობდა იმაში, რომ ექსპანსია ევროპის მიმართულებით ოსმალეთის ეკონომიური და სამხედრო ძლიერების აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა, ვინაიდან ნადავლის თვალსაზრისით, ევროპა ყველაზე უფრო მეტს მოუტანდა ოსმალეთის იმპერიას. 1683 წელს ვენასთან დამარცხების შემდეგ როდესაც ოსმალებმა ევროპიდან უკანდახევა დაიწყეს ოსმალეთი თანდათანობით კარგავს, როგორც დაპყრობილ ტერიტორიებს ასევე საერთაშორისო პოლიტიკურ პოზიციებს. დამარცხება ვენის კედლებთან თურქულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულია თურქეთის ისტორიის შემობრუნების წერტილად, „უკანდახვევის პერიოდის“

¹ „წითელ ვაშლს“ უწოდებდნენ თურქები რომს წმინდა პეტრეს ტაძრის მოკრულ გუმბათის მოწითალო ელვარების გამო. შემდგომში „წითელმა ვაშლმა“ როგორც თურქების მიზანმა სხვა შინაარსი მიიღო. ის გახდა თურქიზმის მიმდევართათვის თურქთა ეროვნული მიზნის, ანუ თურქთა ერთიანი სახელმწიფოს შექმნის სიმბოლო.

დასაწყისად. მაგრამ თუ საბოლოო შედეგების მიხედვით ვიმსჯელებთ, ოსმალეთისათვის არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა მის მარცხს ასტრახანზე ლაშქრობისას 1569 წ. უკუქცევა ვენის კედლებიდან ოსმალეთის „ევროპული პოლიტიკის“ მარცხის დასაწყისი იყო, ოსმალეთის ლაშქრის მარცხი ასტრახანთან კი მისი „ჩრდილოეთის პოლიტიკის“ მარცხს მოასწავებდა. ასტრახანის ლაშქრობას ოსმალეთისათვის ერთსა და იმავე დროს, როგორც ჩრდილოეთის, ასევე აღმოსავლეთის პრობლემა უნდა გადაეწყვიტა. ოსმალეთს ამ ლაშქრობით სურდა რუსეთის წინსვლის შეჩერება კავკასია — შავი ზღვის მიმართულებით და ვოლგისპირა თათრული სამთავროების: ყაზანისა და ასტრახანის აღდგენა დ ხელში ჩაგდება, ამავე დროს ბუხარა-სამარყანდისაკენ მიმავალი გზის უშიშროების უზრუნველყოფა. ოსმალეთსა და ბუხარა-სამარყანდს შორის შიითური ირანი იყო გადახერგილი და ოსმალეთს მათზე ნაკლებად მიუწევდებოდა ხელი. სიშორისა და ეკონომიური ინტერესების სისუსტის გამო ოსმალეთს არც მჭიდრო პოლიტიკური ურთიერთობა ჰქონდა შუა აზიის სახანოებთან. ძირითადი ურთიერთობა ოსმალეთსა და შუა აზიის სახანოებს შორის გამოიხატებოდა შუა აზიიდან მექასა და მედინაში მიმავალი მლოცველების სტამბოლში ეპიზოდური ჩასვლით. მათ იქ ხშირად ელჩის პატივით იღებდნენ უმაღლესი რანგის სახელმწიფო მოხელეები. ოსმალეთი ყოველთვის დრდი ყურადღებით ეკიდებოდა ყველაფერს, რაც კი შუა აზიას შეეხებოდა, თვლიდა რა კასპიის გაღმა მხარეს თავისად. თურქეთში დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ადრე თუ გვიან შუა აზია ოსმალეთის იმპერიის ნაწილი გახდებოდა. ოსმალეთში ყოველთვის ოცნებობდნენ, განსაკუთრებით კი მაშინ, როდესაც ოსმალებს ირანელებთან ომი გაუჭირდებოდათ, შუა აზიის ხალხების თავის სასარგებლოდ გამოყენებაზე. ეს მართლაც ძალიან მაცდუნებელი გეგმა იყო: შიითური ირანის, ოსმალეთის დაუძინებელი მტრის პრობლემის გადაწყვეტა მასზე ორი მხრიდან შეტევით. თუ კი ოსმალები ხელში ჩაიგდებდნენ ასტრახანს, ისინი არა მარტო შეაკავებდნენ რუსეთს ოსმალეთის ტერიტორიის შორეულ მისადგომებზე, არამედ გაიადვილებდნენ კიდევ ბრძოლას ირანთან. რამდენადაც თურქებს ირანზე თავისუფალი ტრანზიტის საშუალება არ ჰქონდათ, ისინი ბუხარასა და სამარყანდს ჩრდილოეთ კავკასიის საშუალებით უკავშირდებოდნენ. ამ კავშირს თურქეთი ყაბარდოელებისა და შამხალელების საშუალებით ანხორციელებდა, რომლებსაც „მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ, ერთის მხრივ, თურქებთან და ყირიმის ხანთან. და, მეორე მხრივ, ყაზანისა და ას-

ტრახანის სახანოებთან; ამრიგად, ყაზარდოელები და შამხალელები არსებით რგოლს და ცოცხალ კავშირს წარმოადგენდნენ დასავლეთის მუსლიმანების—თურქეთისა და ყირიმისა და აღმოსავლეთის თათრულ სამეფოებს შორის ვოლგასა და შუა აზიაში². ისევე, როგორც ევროპაში, აზიაშიც თურქების მოქმედებისათვის გადამწყვეტი ეკონომიკური მოტივი იყო. მას ემორჩილებოდა ყველაფერი, მასზე იგებოდა პოლიტიკაც და სამხედრო სტრატეგიაც. მასვე ემორჩილებოდა ოსმალეთისათვის ყოველთვის ესოდენ მწვავე მუსლიმურ-რელიგიური საკითხიც. ცხადია, მთავარი, რაც ამოძრავებდა ოსმალეთს შუა აზიისაკენ გზის ძებნაში, ეს იყო მომავალში მდიდარი ადგილების შემოერთების შესაძლებლობა. ასტრახანსაც თურქეთისათვის არა მარტო სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. ასტრახანი ოსმალეთს აინტერესებდა როგორც მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზების კვანძი, ქალაქი, რომლის საბაჟოები ყოველდღიურად ათას ოქრო შემოსავალს იძლეოდნენ.³ ასეთი მდიდარი სავაჭრო ცენტრები და სავაჭრო გზები ყოველთვის ანდამატივით იზიდავდა ოსმალეთს. ასე იზიდავდა, მაგალითად, თავის დროზე თურქებს ტრაპიზონი და შავი ზღვის სანაპიროები. ისინი არასდროს არ გასცდებოდნენ იმ ზაზს, რომლის იქით წინსვლა ეკონომიურად ხელსაყრელი არ იყო, თუმცა სამხედრო ძლიერება და მოპოვებული გამარჯვებები ხშირად აძლევდა მათ საშუალებას წასულიყვნენ ბევრად უფრო წინ და ჩაეგდოთ ხელში ბევრად უფრო ვრცელი ტერიტორიები. ამავე პირობებმა განაპირობეს ოსმალეთის დაპყრობათა ზღუდეები კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში. ძირითადად ეკონომიური მოსაზრებებით წყდებოდა საკითხი, გავრცელებულიყო დაპყრობილ ტერიტორიებზე ოსმალური მიწათმფლობელობის წესი, ე. ი. უშუალოდ შესულიყო დაპყრობილი ტერიტორია ოსმალეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში, თუ გავრცელებულიყო მასზე ცენტრალური ხელისუფლებისადმი დამოკიდებულების რაიმე სხვა ფორმა.

ასტრახანის ლაშქრობის მარცხისა და ამ ქალაქის რუსეთის შემადგენლობაში დამკვიდრების შემდეგ იცლებოდა ოსმალეთის მთელი საგარეო პოლიტიკური სტრატეგია აღმოსავლეთში. სელიმ I-ის მიერ შექმნილი ოსმალეთის „აღმოსავლური პოლიტიკა“ უნდა შეცვლილიყო სრულიად ახალით, რომელიც გაითვალისწინებდა, რომ

² А. А. Цагарели. Сношения России с Кавказом в XVI—XVIII столетиях. СПб, 1891. с. 3.

³ А. Nimet kurat. Türkiye ve Idil Boyu. Ankara, 1969, s. 65.

ამიერიდან თურქეთის კომუნიკაციებს შუა აზიისაკენ რუსეთი უწყვეტად კონტროლს და რომ რუსეთს ეხსენებოდა ფართო გზა სამხრეთისაკენ, არა მარტო შავი ზღვის, არამედ, რაც ამ შემთხვევაში მთავარი იყო, კასპიის ზღვის მიმართულებითაც. ამ გზით რუსეთი უახლოვდებოდა ირანს. რა შედეგს მოგვცემდა ამ ორი სახელმწიფოს შეხვედრა, ეს ოსმალეთში ჯერ არ შეიძლებოდა რომ სცოდნოდათ, მაგრამ სტამბოლში არც ისე ძნელი იყო მოეფიქრა, რომ შესაძლებელი იყო მხოლოდ ორი ძირითადი ვარიანტი: რუსეთი დაიპყრობდა ირანს, მაშინ რუსეთი ოსმალეთის აღმოსავლეთის საზღვარს მოადგებოდა; რუსეთი რაიმე ფორმით ირანის მოკავშირე გახდებოდა— ასეთ შემთხვევაშიც რუსეთი თურქეთის აღმოსავლეთ საზღვარზე აღმოჩნდებოდა. გამუდმებული შინაგანი არეულობა და შიდაფეოდალური ბრძოლა, რომელმაც ირანი მოიცვა მხოლოდ უადვილებდა რუსეთს თავის ამოცანას და ამდენად ართულებდა ოსმალეთის მდგომარეობას. პეტრე I-ის დრომდე რუსეთ-ირანის შეხვედრა მაინც ჯერ კიდევ მხოლოდ მომავლის პრობლემა შეიძლება ყოფილიყო. მაგრამ პეტრე I-ის დროს მდგომარეობა იცვლება. განსაკუთრებით მას შემდეგ რაც პეტრე I დამარცხდა პრუტის ლაშქრობაში და იძულებული გახდა დაედო ზავი თურქეთთან. თურქების სიხარული დიდხანს არ გაგრძელებულა, უფრო სწორად მათ უფრო შეეშინდათ ვიდრე გაეხარდათ თავისი გამარჯვების, ვინაიდან კარგად იცოდნენ, რომ რუსეთი არ შეუირავდებოდა პრუტის ზავის მძიმე პირობებს. იმ დასკვნამდე, რომ პეტრე I შეეცდებოდა სამაგიეროს გადახდას, მივიდა თათბირიც, რომელიც სულთანმა აჰმედ III მოიწვია ამ საკითხთან დაკავშირებით. თათბირმა მიიღო გადაწყვეტილება რუსეთის წინააღმდეგ ახალი ლაშქრობისათვის მზადების დაწყების შესახებ⁴.

თურქებმა შესაძლებლად მიიჩნიეს აგრეთვე, რომ რუსები შეეცდებოდნენ კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან ირანისაკენ წინ წაწევას და ოსმალეთის აღმოსავლეთის მხრიდან შემოვლას⁵.

თურქების შიში, რომ რუსეთი პრუტის ზავის დადების შემდეგ გადაძლიერებდა დაწოლას კასპიის ზღვის მიმართულებით საფუძველს მოკლებული არ იყო. პრუტის ზავის დადების შემდეგ რუსეთის მთავარი ყურადღება მართლაც, მიმართული იყო კასპიის ზღვისადმი. მას

⁴ Mufasssal Osmanlı Tarihi. c. 5. İstanbul, 1962. s. 2448.

⁵ M. Münir Aktepe. 1720—1724 Osmanlı İran Münasebetleri ve Silâhsor kemani Mustafa Ağanın Revân Fatih-Namesi. İstanbul, 1970. s. 2.

სურდა ამიერკავკასიის ხალხებთან, ირანთან, შუა აზიასთან და ინდოეთთან სავაჭრო ურთიერთობის გაძლიერება⁶. რასაც, ცხადია, პოლიტიკური და სამხედრო აქციებიც მოჰყვებოდა. დაწყებულმა ომმა ვენეციასთან (1714 წ.), ხოლო შემდეგ ვენეციის მოკავშირე ავსტრიასთან (1716 წწ.) არ მისცა თურქეთს საშუალება რაიმე მოემოქმედნა ირანის მიმართ, მაგრამ შიში თურქეთში არ დამცხრალა, მით უმეტეს, რომ თურქეთმა კარგად იცოდა რუსეთის აქტივობის შესახებ ჩრდილოკავკასიაში. როგორც კი იქნა დადებული პასაროვაციის ზავი (1718 წ.), თურქებმა ყურადღება დაუყოვნებლივ ირანზე გადაიტანეს, რის შედეგად ირანისა და თურქეთის პოლიტიკურმა და სავაჭრო ურთიერთობებმა გამოცოცხლება დაიწყო⁷. ჩრდილო კავკასიისა და კასპიის ზღვის მიმართულებით მომხდარი ცვლილებების შედეგად, ოსმალეთის სახელმწიფო მოღვაწეებს თვალნათლივ წარმოუდგათ ახალი საშიშროება, რომელიც მათ იმპერიას ემუქრებოდა, ეს იყო ორ ფრონტზე ომი რუსეთთან. თუ აქამდე შინაფოცღალური შფოთით დასუსტებული და ეკონომიკურად ჩამორჩენილი ირანი თურქეთისათვის არ წარმოადგენდა ისეთ დიდ პრობლემას როგორც ევროპა, სადაც მას ავსტრია და რუსეთი ებრძოდნენ, ამიერიდან თურქეთს ბრძოლა მოუხდებოდა ერთნაირად ძნელ ორ ფრონტზე: დასავლეთში ავსტრიასთან და რუსეთთან, აღმოსავლეთში — ირანთან და რუსეთთან. ბრძოლა აღმოსავლეთში შედარებით სუსტ ირანთანაც კი ოსმალეთს საკმაოდ უძნელდებოდა. შორი მანძილი სტამბოლსა და ირანის საზღვარს შორის, ანატოლიის ზეგანის არასაიმედო კომუნიკაციები ართულებდნენ ოსმალეთის მდგომარეობას ირანთან ომების დროს. ორ ფრონტზე ბრძოლის პირობებში ოსმალეთი ვერ შეძლებდა აღმოსავლეთის ფრონტის ცოცხალი ძალითა და საომარი საჭურვლით უზრუნველყოფას. ამის გარდა, თურქეთის აღმოსავლეთ საზღვრებზე შუა საუკუნეებში აგებული ციხე-სიმაგრეები, განსაკუთრებით კი არზრუმ-საქართველოს მიმართულებით, არ იყო ვარგისი და ვერ გუძლებდა რუსეთის არტილერიის ცეცხლს.

პეტრე I-ის 1722 წლის ირანის ლაშქრობამ, რომელიც ამავე დროს ნიშნავდა რუსეთის კავკასიაზე ფართო შეტევას⁸, კიდევ უფრო გააძლიერა თურქეთის შიში თავისი აღმოსავლეთის საზღვრების

⁶ Н. А. Смирнов. Политика России на Кавказе в XVI—XIX вв. М., 1958. с. 65—66.

⁷ М. Münir Aktepe. დასახ. ნაშრომი, გვ. 2.

⁸ Т. Д. Б о ц в а д з е. Народы Северного Кавказа во взаимоотношениях с Россией и Грузией. Тбилиси, 1974. с. 47.

მიმართ. მით უმეტეს უნდა გაძლიერებულიყო ეს შიში იმის გამო, რომ სწორედ ამიერკავკასიის მხრიდან ყველაზე უფრო სუსტად ჰქონდა გამაგრებული თავისი საზღვრები თურქეთს⁹. ამ ლაშქრობის დროს რუსეთი უშუალოდ შეეხო იმ ტერიტორიებს, რომლებსაც თურქეთი, მიუხედავად ირანთან დადებული ხელშეკრულებისა, მაინც თავისად თვლიდა. ეს იყო აღმოსავლეთ საქართველო და აზერბაიჯანის სახანოები. ოსმალეთის ცენტრალური მთავრობა გულდასმით აღევნებდა თვალყურს თუ რა ხდებოდა ირანში. განსაკუთრებით აინტერესებდა თურქეთს რუსეთ-ირანის და რუსეთ-ირან-საქართველოს ურთიერთობის ამბები. ირანთან და საქართველოსთან მონაპირე ვილაეთების გამგებლები — ვალიები სათანადო ინფორმაციებს უგზავნიდნენ სტამბოლს¹⁰. საჭირო ცნობების შეგროვების მიზნით, ოსმალეთმა საკმაოდ ბევრი მსტოვარი გაგზავნა ირანში¹¹. ამიტომ თურქეთი კარგად იყო ინფორმირებული თუ რა ხდებოდა ირანში. იმ ცნობების საფუძველზე, რაც ოსმალეთის ცენტრალურმა ზედასუფლებამ მიიღო ირანში შეგზავნილი მსტოვრებიდან და ბაღდადის ვალიდან და მას შემდეგ რაც 1722 წლის აპრილში სტამბოლი დატოვა ირანის ელჩმა ყული-ხანმა, რომელმაც თურქეთში რამდენიმე თვე დაჰყო, დივანმა, დიდი ვეზირის ნებეშქირლი იბრაჰიმ ფაშას წარდგინებით, 1722 წლის 15 მაისს მიიღო დადგენილება, რომ

„ვინაიდან ავღანელი აჯანყებულები ოსმალეთის აღმოსავლეთის საზღვრებს ემუქრებიან, მიღებული იქნეს ზომები ამ საზღვრების უშიშროების უზრუნველსაყოფად და ამასთან დაკავშირებით, ოსმალეთის აღმოსავლეთის საზღვრებზე მდებარე ერევანი, თავრიზი,

⁹ სპა, ფონდი იგივე, 1796, ს. 828, ფურცელი 4.

¹⁰ ვინაიდან თურქეთს სელომ III რეფორმებამდე არ გააჩნდა უცხოეთში მუდმივი დაპლაშტოური წარმომადგენლები, მას არ ჰქონდა საშუალება მიეღო საჭირო ინფორმაცია საკუთარი დიპლომატიური არხებით. ამიტომ ოსმალეთმა უცხოეთის სახელმწიფოებიდან ინფორმაციის მიღების თავისებური სისტემა შექმნა. ინფორმაციის შეგროვება ევალებოდათ მონაპირე პროვინციების გამგებებს. ასე მაგალითად ინფორმაციას ევროპის სახელმწიფოების შესახებ აგროვებდნენ მოლდავეთისა და ვლახეთის მთავრები. საქართველოს შესახებ ცენტრალურ მთავრობას ინფორმაციას აწვდიდნენ ჩილდირას (ახალციხის), არზრუმის და ყარსის ვალიები და ა. შ. ინფორმაციის შეგროვების მიზნით მონაპირე პროვინციების გამგებლებს სათანადო ავტორუა ჰყავდათ უცხოეთის ქვეყნებში. ფართოდ იყო გამოყენებული აგრეთვე ცალკეული კონკრეტული და-ვალებებით მსტოვრებს შეგზავნის პრაქტიკა.

¹¹ I. H. Danişmend. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 5, İstanbul, 1972, s. 13.

ჯანჯა და თბილისი და ზოგიერთი მათი მსგავსი ქალაქი და ციხე, რომლებიც წინათ ოსმალეთის გამგებლობაში იყვნენ, ხოლო შემდეგ ირანს გადაეცა, კვლავ ოსმალეთის საზღვრებში შემოვიდნენ¹¹. ამავე დროს დიდმა ვეზირმა დამად იბრაჰიმ ფაშამ გამოაცხადა, რომ ირანში სეფიანთა დინასტიის დაცემის გამო, ამ დინასტიასთან 1639 წელს დადებული ხელშეკრულება ძალას ჰკარგავს¹². მართალია, ეს ჯერ კიდევ არ იყო ომის ოფიციალური გამოცხადება. მაგრამ მას აშკარად მოასწავებდა. გარეგნულად რუსეთი აქ არაფერ შუაში იყო, ლაპარაკი იყო მხოლოდ და მხოლოდ ირანში მომხდარ არეულობაზე და ავღანელთა აჯანყებაზე, მაგრამ ოსმალეთის აღმოსავლეთის პროვინციების უშიშროების უზრუნველყოფა მაინც რუსეთთან იყო დაკავშირებული, მანამდე, სანამ რუსეთი არ ამოქმედდებოდა კავკასიის რაიონში, თურქეთი ირანის წინააღმდეგ საომარ მოქმედების დაწყებიდან თავს იკავებდა¹³. საკითხი საბოლოოდ გადაწყვიტა აზრზუმის ვალის სილაჰდარ იბრაჰიმ ფაშას მიერ ოსმალეთის ცენტრალური მთავრობისადმი მიწოდებულმა ცნობამ. იბრაჰიმ ფაშა ატყობინებდა სტამბოლს, რომ ვახტანგ მეექვსე განუდგა ირანელებს, გამოაცხადა დამოუკიდებლობა, მიიტანა იერიში მუსლიმ ლეკებზე და აპირებს შირვანისა და მისი მიდამოების საქართველოსათვის შემოერთებას¹⁴. ოსმალეთისათვის სრულიად გასაგები იყო თუ რა ძალას ეყრდნობოდა ამ შემთხვევაში ვახტანგ მეექვსე. იმ ამბებთან შედარებით, რაც ხდებოდა ირანში, საქართველოს ამბები ოსმალეთმა ბევრად უფრო მნიშვნელოვნად მიიჩნია და გადაწყვიტა დაეწყო ლაშქრობა კავკასიის მიმართულებით. შეიხ ულ-ისლამის, იენიშეჰირლი აბდულაჰ ეფენდის ფეთვით, აზრზუმის ვალი იბრაჰიმ ფაშა დაინიშნა თბილისის ფრონტის სერასკერად. ის თუ რამდენად მნიშვნელოვნად მიაჩნდა ამიერიდან აღმოსავლეთის მიმართულება ოსმალეთს კარგად ჩანს იქიდან, რომ ირანის მიმართულებით ამჯერად მან სამი ფრონტი შექმნა და სამი სერასკერი დანიშნა. სამხრეთ კავკასიის (თბილისის) ფრონტის გარდა შეიქმნა, აგრეთვე, აზერბაიჯანის (თავრიზის) ფრონტი, რომლის სერასკერად ვანის ვალი ქიო-

¹¹ M. M. Aktepe. დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.

¹² I. H. Danişmend. დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.

¹³ M. M. Aktepe. დასახ. ნაშრომი, გვ. 18.

¹⁴ I. H. Uzunçarsılı. Osmanlı Tarihi. c. 5, kısım I. Ankara, 1956.

ფრულუ აბდულაჰ ფაშა დაინიშნა და ერაყის ფრონტი ბაღდადის ვალის პასან ფაშას სარდლობით¹⁵.

საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობა ირანთან ომის დაწყებას ნიშნავდა, თუმცა ოფიციალურად ომი ირანს თურქეთმა მხოლოდ 1723 წლის აპრილში გამოუცხადა.

იბრაჰიმ ფაშას ლაშქრობა საქართველო-კავკასიის მიმართულებით რუსეთის საწინააღმდეგო კონტრლაშქრობას წარმოადგენდა. სწორედ ამით დაიწყო თურქეთ-რუსეთის უშუალო ბრძოლა ამიერკავკასიისათვის. იბრაჰიმ ფაშას თბილისი უბრძოლველად დანებდა. ასევე უბრძოლველად დანებდა მას გორიც. 1723 წლის 9 ივლისს თურქეთის სულთანს აჰმედ III-ს სტამბოლში მიაერთვეს იბრაჰიმ ფაშას მიერ გამოგზავნილი ქალაქების — თბილისისა და გორის გასაღებები. როდესაც ოსმალები თბილისისაკენ მოიწევდნენ რუსეთის ჯარს გეზი ბაქოსაკენ ჰქონდა აღებული. იბრაჰიმმა უცნაური ინერტულობა გამოიჩინა და 132 დღე თბილისში უმოქმედოდ იყო გაჩერებული. ამასობაში რუსებმა ბაქო აიღეს და განრისხებულმა სულთანმა აჰმედ III-მ იბრაჰიმი სერასკერის თანამდებობაზე დიარბაქირის ვალით არიფ აჰმედ ფაშათი შეცვალა¹⁶.

ამ ომიდან დაწყებული თურქეთ-ირანის ურთიერთობა ახალ ფაზაში შედის. ირანის პრობლემა თურქეთისათვის ირან-რუსეთის პრობლემად გადაიქცა.

თურქეთის ჯარის მოქმედება თბილისის მიმართულებით და კასპიის ზღვასთან მიახლოება, სადაც უკვე რუსეთი იყო, ქმნიდა თურქეთ-რუსეთის ახალი შეტაკების საშიშროებას. კავკასიაში თურქეთისა და რუსეთის ჯარების ერთმანეთთან ტერიტორიული დახლოება იწვევდა თურქეთ-რუსეთის ურთიერთობის სათანადო გამწვავებას. ოსმალებმა განჯას მიადწიეს, მათ დაიკავეს ნახიჩევანი და მტკვრის მხარე¹⁷. ეს ვრცელი ტერიტორიები თურქებმა საკმაოდ ადვილად დაიკავეს. მაგრამ მათ კარგად იცოდნენ, რომ შემდგომი წინსვლა რუსეთთან შეტაკებას გამოიწვევდა, რაც მათ კარგს არაფერს არ უქადდა. ამიტომ ოსმალეთს ერჩია მდლწეულ ზღუდეებზე შეჩერება, მით უმეტეს, რომ ის რაც მან დაისაბა მიზნად 1722 წლის 15 მაისის დივანის სხდომაზე თითქმის განხორციელებული იყო. საომარი მოქმედებების დასაწყისშივე რუსეთმაც და ოსმალეთმაც კარგად იცოდ-

¹⁵ I. H. Danişmend. დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.

ქვე.

¹⁷ M. M. Aktepe. დასახ. ნაშრომი, გვ. 23.

ნენ, რომ სწორედ ისინი არიან ერთმანეთის ძირითადი მოწინააღმდეგენი, ხოლო ირანი მათთვის, როგორც მოწინააღმდეგე, მთავარ ძალას არ წარმოადგენს. მაგრამ ერთმანეთთან ომის დაწყება შორეულ კავკასიაში, არც თურქეთს და არც რუსეთს არ სურდა. ამიტომ ჯერ კიდევ 1722 წელს სტამბოლში დაიწყო ოსმალეთ-რუსეთის დიპლომატიური მოლაპარაკება. შუამავლად მათ შორის გამოდიოდა საფრანგეთის ელჩი სტამბოლში მარკიზი დე ბონაკი. ევროპის ქვეყნების ელჩები და დესპანები სტამბოლში ყოველთვის ცდილობდნენ გამოსულიყვნენ შუამავლების როლში რუსეთ-თურქეთის კონფლიქტების დროს და ამ შუამავლობის საფასურად მიეღოთ ახალი დთმობები ოსმალეთიდან.

რუსეთისა და თურქეთის ირანის ლაშქრობები ისევე უცნაურად დამთავრდა როგორც დაიწყო. 1724 წლის 24 ივნისს დაიდო ხელშეკრულება რუსეთსა და თურქეთს შორის. ეს ხელშეკრულება თურქეთის ისტორიოგრაფიაში ცნობილია როგორც „დანაწილების ხელშეკრულება“¹⁸. და ის მრავალი მხრით არის საინტერესო. აქ მთავარია არა მარტო ის, რომ თურქეთისათვის ამიერიდან ირანის მიმართულება იგივე რუსეთის მიმართულებაა, ხოლო აღმოსავლეთამიერიკავკასიის საკითხი რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობაში წარმოგვიდგება როგორც ირანის პრობლემის ნაწილი. ყურადღებას იქცევს სხვა გარემოებაც: ირანსა და კავკასიაში თურქეთისა და რუსეთის გავლენის სფეროები იქმნება. თუ გადავხედავთ ოსმალეთის შემდგომი პერიოდის ისტორიას დავინახავთ, რომ ოსმალეთი გამუდმებით ცდილობს რუსეთი სწორედ ასეთის სფეროების შექმნაზე დაიყოლიოს. ეს გრძელდება მანამდე, სანამ თურქიზმის იდეოლოგიის გავლენით. უკვე კაპიტალიზმის ხანაში, ოსმალეთი არ დაადგება რუსეთის მიმართ სრულიად ახალ, უკომპრომისო და რევანშისტულ პოლიტიკას, რის შედეგადაც მთლიანად იცვლება ოსმალეთის აღმოსავლური პოლიტიკა და მისი დამოკიდებულება როგორც ირანის, ასევე კავკასიის მიმართ.

მოლაპარაკება თურქეთსა და რუსეთს შორის, რაც 1724 ივნისის ხელშეკრულების დადებით დამთავრდა, თურქეთმა დაიწყო სწორედ იმ მიზნით, რათა კავკასია მარტო რუსეთს არ ჩაეგდო ხელში¹⁹. მოლაპარაკების დროს რეის-ულ-ქუთაბმა (რეის-ეფენდი რომლის

¹⁸ N. E r i m. Devletlerarası Hukuk ve siyasi Tarih metinleri. Ankara, 1953. s. 75—80.

¹⁹ A. N. K u r a t. Türkiye ve Rusya üzyıl sonundan kurtuluş savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri. Ankara, 1970, s. 22.

კომპეტენციაში საგარეო საქმეებიც შედიოდა) მეჰმედ ეფენდიმ მოითხოვა აზერბაიჯანის, საქართველოს (იგულისხმება აღმოსავლეთ საქართველო, ვინაიდან დასავლეთ საქართველო ოსმალეთის ვასალად ითვლებოდა), შირვანის და დაღისტანის თურქეთთან შეერთება იმ საბაბით, რომ ისინი წინათ, თითქოს, ოსმალეთის საკუთრებას წარმოადგენდნენ და მხოლოდ შემდეგ ვადავიდნენ ირანის გამგებლობაში²⁰. რუსეთი ამ წინადადებაზე დათანხმდა. მაგრამ ბაქო-სა და კასპიის ზღვის ნაპირის ზოგიერთი პუნქტის მოთხოვნაზე თურქეთს უარი უთხრა. ის რასაც მოითხოვდა თურქეთი ამ მოლაპარაკების დროს წარმოადგენდა იმ საზღვრებს, რომლის მიღწევასაც ის ცდილობდა მთელი XVIII საუკუნის განმავლობაში, სანამ იასის ზავის (1791 წ.) შედეგად არ გახდა იძულებული ერთი ხნით ამოეღო თავისი გეგმებიდან ამ ტერიტორიების მოთხოვნა. როდესაც ამ ტერიტორიების მოთხოვნა კვლავ გაჩნდა თურქეთის პოლიტიკურ გეგმებში, თუმცა განსხვავება მაინც იყო, თურქებმა თავისი ტერიტორიული პრეტენზიები ჰნიშვნელოვნად გაზარდეს.

1724 წლის 24 ივნისის ხელშეკრულების ძალით, იმ წერტილიდან დაწყებული, სადაც ერთდებიან მტკვარი და არეზი, ჩრდილოეთის მიმართულებით კასპიის ზღვის ნაპირები რუსეთის გამგებლობაში გადადიოდა, ხოლო ირანის დასავლეთი ნაწილი ოსმალეთს რჩებოდა²¹. ამ ხელშეკრულებით გათვალისწინებული საზღვრის დადგენა მხოლოდ 1727 წლის იანვარში დამთავრდა. ამრიგად, თურქეთმა მიიღო დიდი ნაწილი იმისა, რისი მიღებაც სურდა. იმ მძიმე მდგომარეობასთან შედარებით, რაც თურქეთს დასავლეთის მიმართულებით ჰქონდა, ჯერ პრუტის გამარჯვება, შემდეგ კი ვრცელი ტერიტორიების შემოერთება აღმოსავლეთში, თითქოს, ერთგვარ კომპენსაციას წარმოადგენდა მრავალი წლის ზედიზედ განცდილ დამარცხებათა შემდეგ. თუმცა ოსმალები, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, კარგად ხედავდნენ, რომ ამ კომპენსაციას მხოლოდ დროებითი ხასიათი ჰქონდა, და პეტრე I შეეცდებოდა რევანშის აღებას²².

1724 წლის ხელშეკრულების დადების შემდეგ მე-18 საუკუნის განმავლობაში, თურქეთი კიდევ რამდენჯერმე ომობს ირანთან, ირანის საზღვრებზე შეტაკებები ირანისა და თურქეთის მომ-

²⁰ Mufasssal Osmanlı Tarihi. c. 5, s. 2448.

²¹ N. Erim. დასახ. ნაშრომი, გვ. 73.

²² A. N. kurat. დასახ. ნაშრომი, გვ. 22.

თაბარე ტომებს შორის მუდმივ და ქრონიკულ ხასიათს იღებს. და-
 ძებული ურთიერთობა ირანთან თურქებს უძლიერებს შიშს, რომ
 რუსეთი თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლის მიზნით ჩაერევა ირანის
 საშინაო საქმეებში. როგორც კი თურქეთს უმსუბუქდება მდგომა-
 რეობა დასავლეთში, როგორც კი თურქეთი უზავდება ევროპის
 ქვეყნებს, ის ირანის მიმართულებით იხედება. ასე მოხდა ქუჩუქ კაი-
 ნარჯის ზავის დადების შემდეგაც. რუსეთთან ომის დროს თურქეთს
 არ შეეძლო ირანის მიმართულებაზე ეფიქრა, მაგრამ რუსეთის ჯარის
 გამოჩენამ საქართველოში ძალიან შეაშფოთა თურქები. იმ მოვლე-
 ნებს შორის, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ამიერკავკასიაში 1722—
 1724 წლებში თურქების ლაშქრობის დროს და 1768—1774 წლების
 ომის დროს არსებობს დიდი განსხვავება. რუსეთის ჯარის შემოსვლა
 საქართველოში, თურქებთან სამხედრო შეტაკება, მათი განდევნა
 ბაღდადიდან და ქუთაისის ციხესიმაგრის დაკავებანიშნავდა, რომ
 რუსეთთან მეორე ფრონტი თურქებისათვის რეალობად იქცა და ამი-
 ერიდან მას რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლა ერთდროულად ორ
 ფრონტზე უნდა ეწარმოებინა: ბალკანეთსა და კავკასიაში, რამაც
 კიდევ უფრო გაართულა თურქების ისედაც მძიმე მდგომარეობა.
 რუსეთის ჯარის საქართველოში შემოსვლამ და აქ თურქების წი-
 ნააღმდეგ საომარმა მოქმედებამ აიძულა თურქები გადმოესროლათ
 ძალები კავკასიაში და ნაკლები რეზერვები დაეტოვებინათ დუნაის
 საომარი ასპარეზისათვის, რის გამოც თურქეთის შეიარაღებულ ძა-
 ლებს მეტად მძიმე პირობებში მოუხდათ ბრძოლების წარმოება²¹.

სახელმწიფოს დაცარიელებული ხაზინა აიძულებდა თურქებს
 განსაკუთრებული ყურადღება მიექციათ ვაჭრობისათვის და კერძოდ
 სატრანზიტო ვაჭრობისათვის. ვასკო დე გამას მიერ აფრიკის გარშე-
 მო ინდოეთისაკენ საზღვაო გზის აღმოჩენის შემდეგ მწვავედ დაისვა
 ევროპიდან ინდოეთისაკენ მიმავალი სახმელეთო სავაჭრო გზის
 რენტაბელობის საკითხი. საკითხის სიმწვავე არ დამცხრალა XVIII
 საუკუნეშიც. ამ სავაჭრო გზასთან, რომელიც ოსმალეთსა და ირან-
 ზე გადიოდა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ლევანტის ვაჭრობის
 კეთილდღეობაც. როგორც ვხედავთ აქ საკითხთა მთელ კომპლექს-
 თან გვაქვს საქმე, რაც მაზლობელ აღმოსავლეთში საკმაოდ რთულ
 კვანძს ქმნიდა. ინდოეთისაკენ მიმავალი სავაჭრო გზა, რომელსაც
 განშტოებებიც ჰქონდა დიდ შემოსავალს აძლევდა როგორც ოსმა-

ლეთს, ასევე ირანს. შემდგომში ამ გზამ ნაწილობრივ შეიცვალა მიმართულება, ირანს გვერდი აუარა და ბასრაზე გადაინაცვლა²⁴, რის შედეგად ოსმალეთისა და ირანისათვის ბასრის მიზიდულობის ძალა მრავალჯერად გაიზარდა. სავაჭრო გზის ასეთი გადაინაცვლება მომგებიანი იყო თურქეთისათვის და ამდენადვე საზარალო ირანისათვის. ამიტომ ქერიმ ხანის წინაშე იდგა საკითხი, რომ როგორმე აღედგინა სამხრეთ სპარსეთში ჩამკედარი ვაჭრობა. აღდგენის ცდის დროს ქერიმ ხანს ყურადღება ბუნებრივია მიიპყრო ქალაქმა ბასრამ. სავაჭრო ცენტრმა, სადაც საუკუნის შუა ხანებში ჯერ კიდევ არ იყო შეწყვეტილი უცხოელ ვაჭართა მიმოსვლა²⁵. ბასრა ოსმალეთ-ირანის ახალი ომის მიზეზი გახდა, თუმცა ომის უშუალო საბაზი ირანთან მონაპირე ბაბანის სანჯაყბეგის მექმედ ბეის ბაღდადის ვალის მიერ თანამდებობიდან გადაყენება იყო. ირან-თურქეთის საზღვრის რაიონში, სადაც მომთაბარე ქურთებისა და არაბების ტომები ცხოვრობდნენ, ლოკალური ხასიათის ომები, რომელშიდაც გარეული იყო ზირდაპირი და არაპირდაპირი სახით თურქეთის ადმინისტრაცია, ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდა. დაძაბული მდგომარეობა სპარსეთის საზღვარზე, ქვეყნის შიგნით გამეფებულ ანარქიასთან ერთად საკმაოდ ართულებდა ოსმალეთის მდგომარეობას და ასუსტებდა მის პოზიციებს ევროპაში და რუსეთთან ომებში. ბაბანის სანჯაყბეგის, მექმედ ბეის თანამდებობიდან გადაყენების გამო დაწყებული დავა ირანსა და თურქეთს შორის პირველ ხანებში ლოკალური კონფლიქტის ხასიათს ატარებდა, მაგრამ, როგორც ეს ხშირად ხდებოდა ოსმალეთში ლოკალური კონფლიქტების შემთხვევაში, ეს დავაც ომში გადაიზარდა 1775 წლის მარტის დასაწყისში ქერიმ ხან ზენდის ძმის სადგე ხანის მეთაურობით სპარსელების ორმოცდაათითასიანი ჯარი ბასრისაკენ დაიძრა²⁶. ქერიმ ხანის ვარაუდი სწორი გამოდგა. რუსეთთან ომში დამარცხებულმა თურქეთმა ვერ შეძლო სათანადო წინააღმდეგობის გაწევა და იძულებული გახ-

²⁴ G. A. Olivier. Voyage dans l'Empire Othomane, l'Egypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant six premiers années de la République. v. 6. Paris, 1807, p. 114.

²⁵ ლ. შენგელისა, ირანი ქერიმ ხან ზენდის დროს. თბ., 1973, გვ. 106.

²⁶ ლ. შენგელისა. დასახ. ნაშრომი, გვ. 108. ბასრას შემდეგ სპარსელებმა ბაღდადის მიდამოებსაც მიაღწიეს, მაგრამ თურქეთმა ირანს ომი მხოლოდ 1777 წლის 2 მაისს გამოუცხადა (Z. Danişman. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. c. II, İstanbul, 1966. s. 71; I. H. Danişmend. დასახ. ნაშრომი, გვ. 59).

და ქერიმ ხანისათვის ბასრა ომის დასაწყისშივე დაეთმო. ბასრა სამი წლის განმავლობაში ირანელების ხელში იმყოფებოდა. თურქებმა უკვე ომის დასაწყისში კარგად იცოდნენ, რომ მათ ირანთან ომი ძალიან გაუჭირდებოდათ, ამიტომ ყველაფერი გააკეთეს იმისათვის, რათა ეს ომი თავიდან აეცილებინათ. ირანთან დაწყებული ომის დროს რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობა ყირიმის საკითხთან დაკავშირებით კვლავ გამწვავდა. ოსმალები რუსეთთან ომის განახლებას მოელოდნენ. ასეთ პირობებში თურქები არ გამოირიცხავდნენ რუსეთსა და ქერიმ ხანს შორის ანტიოსმალური კავშირის შექმნის შესაძლებლობას. ოსმალეთმა კარგად იცოდა, რომ რუსეთი სწრაფად ძლიერდებოდა ჩრდილო კავკასიაში და იწყებდა ახალი ციხე-სიმაგრეების მშენებლობას ყუბანის მხარეში. ამის შესახებ სტამბოლი განუწყვეტლივ იღებს ცნობებს ანაპის ფაშის საშუალებით. მოდიოდა სტამბოლში ცნობები იმის შესახებაც, რომ რუსეთი აძლიერებდა თავის სამხედრო პოტენციალს ყიზლარის მხარეში. ეს ყველაფერი ოსმალეთის თვალში კიდევ უფრო რეალურს ჰდიდა რუსეთის ახალი ლაშქრობის შესაძლებლობას ირანში და ქერიმ ხანთან კავშირს. მაგრამ რუსეთის გზაზე ირანისაკენ ერეკლე II და აზერბაიჯანის ხანები იდგნენ. იმ პირობებში, რომელშიდაც ქუჩუქ კაინარჯის ზავის შემდეგ ოსმალები იმყოფებოდნენ მათ არ გააჩნდათ ძალები, რათა სამხედრო მოქმედებანი დაეწყოთ რუსეთისა და რუსეთის მოკავშირების წინააღმდეგ კავკასიაში. გრძნობდნენ რა თავის სისუსტეს, ოსმალებს ძალიან აფიქრებდათ ერეკლეს კავშირი რუსეთთან. ეს შიში მით უფრო ძლიერი იყო, რომ მათი რწმენით ერეკლე უკანასკნელ ხანებში ძალიან გაძლიერდა და ამის გამო ოსმალეთისათვის უკვე დაზფიქრებელ ძალას წარმოადგენდა, რომელსაც შეეძლო ნებისმიერ დროს 20000 ქართველით გაელაშქრა იქითკენ, საითაც მოისურვებდა²⁷. და რომ ერეკლე II შეუთანხმდა თავის მეზობელ ხანებს ქერიმ-ხანისათვის დახმარების გაწევის შესახებ²⁸. რამდენად სწორია ეს ციფრი ძნელია ამის თქმა, მაგრამ შესაძლებელია, რომ თურქებს მართლაც ასე სჯეროდათ. ბუნებრივია, რომ რამდენადაც ოსმალებს ასეთი ეჭვები ჰქონდათ, რუსეთის მოკავშირე ერეკლეს მიმართ, ისინი არ შეიძლება, არ დაეჭვებულებოდნენ, რომ რუსეთიც არ დარჩე-

²⁷ Ahmed Cevdet Pasa. Tarih-i Cevdet. c. 2. Istanbul, 1972. s. 74.

²⁸ იქვე.

ბოდა ირან-თურქეთის ომის პასიურ მაყურებლად²⁹. საამისო მაგალითი თურქებს ჰქონდათ. მაგალითად, 1732—1736 წლების თურქეთ-ირანის ომის დროს, როდესაც ყირიმელებისა და თურქების გაერთიანებულმა ლაშქარმა შეეცადა საქართველოზე გავლით შეჭრილიყო სპარსეთში, რუსეთმა არა თუ არ გაატარა თათრებისა და თურქების ჯარი ჩრდილოეთ კავკასიაზე, არამედ დიდი ზიანი მიაყენა კიდეც მათ³⁰ და ამავე დროს პროტესტით მიმართა ოსმალეთის მთავრობას სტამბოლში³¹. რუსეთმა ოსმალეთს განუცხადა, რომ ის არასდროს არ დაუშვებს, რომ რომელიმე სხვა სახელმწიფო გარდა სპარსეთისა დამკვიდრდეს კასპიის ზღვის სანაპიროებზე და რომ სწორედ ამ მიზნით შირვანის ტერიტორია რუსეთმა სპარსეთს დაუბრუნა³². ყველაფერი ეს, ცხადია, ოსმალეებში ამტკიცებდა შიშს რუსეთის მომავალი პოზიციის გამო.

ოსმალეთს განზრახული ჰქონდა ირანზე ერთსა და იმავე დროს რამდენიმე მხრიდან მიეტანა იერიში, მათ შორის ტრადიციული არზრუმ-ყარსის მხრიდანაც. არზრუმ-ყარსზე გადიოდა ისტორიული გზა, რომელიც აკავშირებდა ერთმანეთთან ოსმალეთისა და ირანის ჩრდილოეთ პროვინციებს. ამავე დროს ეს იყო ყველაზე უფრო მოხერხებული მიმართულება, რომლის გასწვრივ შეიძლოთ ემოქმედათ ჯარების დიდ შენაერთებს. ამ გზას უშუალოდ ეკვროდა საქართველოს სამხრეთი პროვინციები, ამიტომ საქართველოს საკითხი ყოველთვის დგებოდა თურქეთ-ირანის ომების დროს როგორც ირანის, ასევე თურქეთის წინაშე. გზას, რომელიც არზრუმ-ყარსზე გადიოდა დიდი ეკონომიკური მნიშვნელობა ჰქონდა როგორც საქართველოსათვის, ასევე მთელი კავკასიისათვის. რუსეთის ნეიტრალიტეტის შენარჩუნებისათვის ერეკლე II-ს გადამწყვეტი როლი შეიძლება შეესრულებინა. მდგომარეობის გარკვევის მიზნით, სტამბოლიდან, სავეზიროდან ერეკლესა და აზერბაიჯანელ ხანებს წერილები გაუგზავნეს. წერილი ერეკლესთან ახალციხის ვალის სულეიმანის საშუალებით გადმოიგზავნა. ერეკლეს ხანს ჰუსეინ ალი ხანს და ხოის ხანს აჰმედ-ხანს ყარსის მხარის სერას-

²⁹ Reşat Ekrem Koşu. Osmanlı Tarihinin Panoraması. İstanbul, 1964. s. 174.

³⁰ Н. А. Смирнов. დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

³¹ П. Бутков. Материалы для истории Кавказа. т. I, СПб, 1869, с. 376.

³² იქვე. თანახმად 1724 წლის რუსეთ-თურქეთის ხელშეკრულებისა შირვანის ოსმალეთს უნდა დაჩვენოდა. Mufassal Osmanlı Tarihi. c. 5, s. 2448.

კერის, ვეზირის, ტრაპიზონის ვალის ჯანიკლი ალი ფაშას მეშვეობით. ოსმალეთი როგორც ერეკლეს, ასევე აზერბაიჯანელ ხანებს ატყობინებდა ქერიმ ხანთან ომის დაწყების მიზეზების შესახებ და მოითხოვდა, რომ მათ გარკვევით ეთქვათ თავისი პოზიციის შესახებ ამ ომში და პასუხი შეეტყობინებინათ სერასკერ ალი ფაშასათვის³⁵. სავაზიროდან წერილის მიღებამანთან დაკავშირებით ერეკლე II-სა და ახალციხის ვალის სულეიმან ფაშას შორის მოლაპარაკება დაიწყო. ერეკლე II-ს სტამბოლში საპასუხო წერილი გაგზავნა, წერილი დაწერილი იყო სპარსულ ენაზე³⁶ ის ერეკლემ ელჩის ხელით გაგზავნა³⁷, ერეკლე II კარგად ხედავდა, რომ ოსმალეთთან ბრძოლის დრო არ იყო, რომ შექმნილ ვითარებაში საჭირო იყო, დროებით მაინც, ოსმალეთთან მორიგება. ასევე გამართეს მოლაპარაკება ერევნის ხანმა ალი ხანმა და ხოის ხანმა აჰმედ ხანმა ყარსის მხარის სერასკერთან, ტრაპიზონის ვალისთან, ვეზირ ალი ფაშასთან³⁸ როგორც ერეკლეს, ისე მისი მეზობელ აზერბაიჯანელ ხანებს ეშინოდათ რომ ქერიმ ხანის წინააღმდეგ მიმავალი ოსმალეთის ჯარები გზაგადზა ააწიოკებდნენ საქართველოსა და აზერბაიჯანის სახანოებსაც. ამიტომ ერეკლე ხანებთან ერთად სთხოვდა ოსმალეთის მთავრობას, რომ საქართველოზე და სახანოებზე ქერიმ ხანის წინააღმდეგ გზად მიმავალ ოსმალეთის ჯარს არ მიეყენებინა ამ ქვეყნებისათვის ზიანი³⁷. ერეკლესა და აზერბაიჯანელი ხანების თხოვნის შედეგად სტამბოლიდან სერასკერმა ჯანიკლი ალი ფაშამ სათანადო წერილობითი მითითება მიიღო³⁸.

ბუნებრივია, ოსმალეთს ეკვი არ ეპარებოდა, რომ ერეკლე, რომელიც მკვეთრ ანტიოსმალურ პოლიტიკას ატა-

³⁵ Tarih-i Cevdet. c. 2, s. 84—88, 410—421.

³⁶ იქვე, გვ. 85.

³⁷ ჯედედის თანახმად ეს იყო Mirza Gorgun ერეკლეს მდივანი (საქმის მწარმოებელი, კანცლარიის უფროსი) Tarih-i Cevdet. c. 2, s. 85) რუსეთის დიპლომატიურ საბუთებში ეს ელჩი მოხსენებულია როგორც «Ачухбашский уроженец Георгии» (სპა. ქსპა. ფონდი იგივე, 1776, ს. 477, ფურცელი), წარჩინებული გვარის და იმერეთის მეფის სოლომონის სიძე, რომელსაც ის წაეჩხუბა და გაექცა (სპა. ფონდი იგივე, 1776, ს. 483, ფურცელი 30) ჩვენის მხრივ აღენიშნავთ, რომ მირზა გურგენა ცნობილია ქართულ ისტორიოგრაფიაში და მასზე დაწერილებით არ შეეჩერდებით.

³⁸ Tarih-i Cevdet. c. 2. s. 85.

³⁷ სპა. ფონდი იგივე. 1776. ს. 483, ფურცელი 7.

³⁸ Tarih-i Cevdet. c. 2., s. 87.

რებდა, მისი მტერია, მაგრამ ამავე დროს ოსმალეთი 'იძულებულია ერეკლეს ანგარიში გაუწიოს, მისცეს მას დაპირებები.

მეტად საინტერესოა მთელ ამ ამბებში აზერბაიჯანელი ხანებისა და ახალციხის ვალის სულეიმან ფაშას პოზიცია. აზერბაიჯანელი ხანება საერთო ფრონტით გამოდიან. პირდებიან ოსმალეთს, რომ არ გაილაშქრებენ მის წინააღმდეგ და არა მიემხრობიან ქერიმ ხანს. ერევნის ხანი ჰუსეინ ალი ხანი ყარსის სერასკერის ალი ფაშას დახმარებით სტამბოლში გაგზავნილ წერილებში არა მარტო არწმუნებს სტამბოლს, რომ მომავალშიც დარჩება ოსმალეთის ერთგული, არა-ნედ არწმუნებს იმაშიც, რომ აზერბაიჯანელი ხანების პოზიცია საერთოა ერეკლესთან. ამიერკავკასიის ხანები მოითხოვდნენ, რომ ქერიმ ხანის თავდასხმის შემთხვევაში მათთვის დახმარება აღმოეჩინა ყარსის სერასკერის ალი ფაშას. ერეკლეს კი ჩილდირის ვალი უნდა დახმარებოდა³⁹. ამავე დროს სულთანმა ერეკლეს საჩუქრად გაუგზავნა 1000 ოქრო, სიასამურის ქურჭი და შეკაზმული ცხენი. ჰუსეინ ალი ხანს — 2000 ოქრო, აჰმედ ხანს — 1500 ოქრო და ყოველ მათგანს სიასამურის ქურჭი. საპასუხო საჩუქრები სტამბოლში ერეკლემაც გააგზავნა: თეთრი ქურჭი, პერანგები და შალეული. ერეკლეს ელჩი გიორგი (მირზა გორგუნი) ჩილდირის ვალის დახმარებით რამდენჯერმე ჩადის სტამბოლში. ერეკლეს ელჩმა სტამბოლში, ბუნებრივია, რუსეთის დიპლომატიური მისიის ყურადღება მიიპყრო. ერთ-ერთ ასეთი ჩასვლის დროს, 1776 წლის დეკემბერში, ერეკლეს ელჩს გიორგის 7 მხლებელი ჩაჰყვა. ელჩი ჩილდირის ვალის ქეთუ-დას სახლში გაჩერებულა. სტამბოლში ჩასვლისთანავე ის შეხვდა რეის ეფენდია და ბეილიქში ეფენდის⁴⁰. ერეკლეს ელჩი სტამბოლში ლაპარაკობს არა მარტო ერეკლეს, არამედ აზერბაიჯანელი ხანების სახელითაც^{41, 42} და კვლავ არწმუნებს ოსმალეთს, რომ ერეკლე და აზერბაიჯანელი ხანების ოსმალეთის ერთგულნი არიან.

ერეკლეს ელჩის სტამბოლში ჩასვლასთან დაკავშირებით, ყურადღებას იპყრობს რამდენიმე გარემოება. სტამბოლში ხელისუფლება ცდილობს, რომ ელჩსა და მის თანმხლებს გარეშე პირი არავინ

³⁹ Tarih-i Cevdet. c. 2. s. 87.

⁴⁰ იქვე. გვ. 90.

⁴¹ სპა. ფონდი იგივე.

⁴² Tarih-i Cevdet. c. 2. s. 89; სპა. ფონდი იგივე. 1774, ს. 477.

შეხედეს⁴³. თურქები არ ახმაურებდნენ საქართველოდან ელჩის ჩამოსვლის ამბავს, რომ არავის არ გაეგო თუ ვინ იყო ის და საიდან⁴⁴. ამავე დროს რუსეთის დესპანი ა. სტახიევი არა თუ ინფორმირებული იყო ერეკლეს ელჩის ჩამოსვლის შესახებ, არამედ დაწვრილებით იცოდა ყველაფერი რაც ელჩის შეხვედრებს ეხებოდა ოსმალეთის თანამდებობის პირებთან. ა. სტახიევისათვის ცნობილი გახდა აგრეთვე, რომ საქართველოს ელჩი ოსმალებმა აუღენციის დროს ძალიან ცუდად მიიღეს, დიდ ვეზირთან შეხვედრის დროს ის სკამზეც კი არ დასვეს⁴⁵. ისმება კითხვა, რა იყო ამის მიზეზი. ამჭერად ხომ ოსმალეთს ძალიან სჭირდებოდა ერეკლე და მოლაპარაკებაც ხომ თურქეთის ინიციატივით დაიწყო. ასეთ პირობებში საქართველოს ელჩის ცუდად მიღებას არავითარი აზრი არ ჰქონდა. შესაძლებელია, რომ მოლაპარაკება, რომელსაც ოსმალეთი ერეკლესთან აწარმოებდა ეხებოდა მის პოზიციას არა თურქეთ-რუსეთის, არამედ თურქეთ-ირანის ურთიერთობაში. ამდენად საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის საკითხებს ამჭერად სტამბოლში არ ეხებოდნენ ასეთ მოლაპარაკებას ერეკლე ოსმალეთთან არც დაიწყებდა. თურქეთს სურს მიაღწიოს იმას, რომ ერეკლე, ისევე როგორც აზერბაიჯანელი ხანები, ქერიმ ხანს არ მიემხროს. თუ ოსმალეთი მიაღწევს ამ მიზანს, მაშინ თავისთავად გაძნელდება რუსეთსა და ქერიმ ხანს შორის კავშირის დადება. ოსმალეთის მიზნის ეს მეორე მხარე საქართველოს ელჩთან მოლაპარაკებაში შენიღბული იყო და ყველაზე უფრო შესაძლებელია, რომ ამის შესახებ საქართველოს ელჩთან საუბარში სიტყვაც არ თქმულა. სწორედ ამიტომ ეშინია ოსმალეთს, რომ არავინ და, უპირველეს ყოვლისა, რუსეთის დესპანმა არაფერი გაიგოს მოლაპარაკების შესახებ და ხელი არ შეუშალოს ოსმალეთს. ამიტომ ოსმალეთი საქართველოს ელჩის მიღების დროს არ არღევს იმ ეთიკეტს, რომელიც არსებობდა ოსმალეთში ქვეშევრდომი ქრისტიანი ქვეყნების ელჩებისა და დესპანების მიღების დროს. მათ კი როგორც ქვეშევრდომებს და თანაც ქრისტიანებს ბრწყინვალედ არასდროს არ იღებდნენ. ერეკლეს ელჩის მიღებაც ხაზგასმული ამპარტავნობით ნიშნავდა იმას, რომ ოსმალეთს კიდევ ერთხელ გაესვა ხაზი თავის პრეტენზიებისათვის საქართველოზე და რომ ოსმალეთს

⁴³ სპა. ფონდი იგივე, 1776, ს. 483, ფურცელი 29.

⁴⁴ იქვე.

⁴⁵ იქვე.

ამ შემთხვევაში არავითარი განსაკუთრებული მიზნები არა აქვს. ასე, უფრო ნაკლებ ყურადღებას მიაქცევდა ა. სტაზიევი ერეკლეს ელჩს. და რაც მთავარია ოსმალეთის მოლაპარაკება მასთან ნაკლებ ექვემდებარება. ამრიგად, ოსმალეთი ცდილობს ერეკლე და ხანები ირანთან კონფლიქტში ან თავის მხარეზე გადმოიყვანოს, ან და, უკიდურეს შემთხვევაში, მათ ნეიტრალეტს მაინც მიაღწიოს ამით ხელი შეუშალოს ირანსა და რუსეთს შექმნან ანტიოსმალური კავშირი. ის თუ რამდენად დიდი იყო ასეთი კავშირის შექმნის შიში, კარგად ჩანს თურქეთში განმტკიცებული რწმენით, რომ 1778 წელს, როდესაც ქერიმ ხანს გაუჭირდა ბასრასთან ბრძოლების დროს თითქოს დაიდგა ანტიოსმალური კავშირი ურთიერთდახმარების შესახებ ირანსა და რუსეთს შორის⁴⁶, რომლის ძალით რუსეთს თურქეთისათვის უნდა შეეცა ევროპის მხრიდან, ხოლო ქერიმ ხანს ანატოლიიდან თითქოს ეს ხელშეკრულება სჭირდებოდა რუსეთს, რათა თავის სასარგებლოდ გადაეწყვიტა ყირიმის საკითხი და რომ ეს ხელშეკრულება არ განხორციელდა მხოლოდ და მხოლოდ ქერიმ ხანის გარდაცვალების გამო⁴⁷.

ამრიგად, მე-18 საუკუნის დასაწყისიდან ოსმალეთი აღმოსავლეთში სრულიად ახალი ვითარების წინაშე აღმოჩნდა. ამიერიდან მას ირანთან ერთად რუსეთთანაც აქვს საქმე, ირანი და რუსეთი მისთვის ფაქტიურად ერთი პრობლემაა. თურქეთი იძულებულია მუდამ ჰქონდეს ეს ახლად შექმნილი ვითარება მხედველობაში და მთელი თავისი აღმოსავლური პოლიტიკა ამ ვითარების მიხედვით წარმართოს.

1768—1774 წლების ომმა რუსეთთან კარგად დაანახვა ოსმალეთის სახელმწიფო მოღვაწეებს, თუ რამდენად ჩამორჩა თურქეთი მაშინდელი მსოფლიოს მოწინავე ქვეყნების დონეს. თუ ამ ომამდე თურქეთის მმართველ წრეებში იყვნენ ისეთნი, რომლებიც ომში დამარცხებებს შემთხვევითობას ანდა ფატალურ ბედის უკუღმართობას მიაწერდნენ, ახლა აქეთების რიცხვმა იკლო. ხელმძღვანელ წრეებში თანდათანობით მომწიფდა აზრი, რომ საჭირო იყო რეფორმების გატარება, უფრო სწორად, გარკვეული სიახლეების შეტანა ოსმალეთის სახელმწიფო ცხოვრებაში. მათვე კარგად ესმოდათ, რომ თურქეთი უნდა მიმსგავსებოდა ევროპას, მაგრამ საკითხი იდგა: რამდენად საფუძვლიანი უნდა ყოფილიყო ეს რეფორმები, სახელმწიფო და

⁴⁶ Tarih-i Cevdet. c. 2. s. 154.

⁴⁷ I. H. Uzunçarsılı. დასახ. ნაშრომი. გვ. 402.

საზოგადოებრივი ცხოვრების რა სფეროები უნდა მოეცა მას და რა ცვლილებები უნდა შეეტანა თურქეთს თავის საგარეო პოლიტიკაში. სახელმწიფო მოღვაწეთა უმრავლესობა თანხმდებოდა იმაზე, რომ პირველ რიგში საჭირო იყო ჯარის რეორგანიზაცია, მისი მიმსგავსება ევროპის სახელმწიფოების ჯართან, მაგრამ აქაც ისმებოდა საკითხი—რამდენად შორს უნდა წასულიყო თურქეთი ასეთ ცვლილებებში: უნდა დაკმაყოფილებულიყო მხოლოდ ევროპული ტიპის ყაზარმების აშენებით და ევროპული სამწყობრო მომზადების შემოღებით, თუ უნდა აეგო თავისი ჯარი სრულიად ახალ საწყისებზე, როგორც ეს იყო ევროპაში. ძნელი არ იყო იმის გათვალისწინება, რომ ასეთ ცვლილებებს უნდა მოჰყოლოდა ცვლილებები ოსმალეთის სახელმწიფო სისტემაშიც და აქედან გამომდინარე ოსმალთა აზროვნებაშიც. ის, რომ სახელმწიფოს კირდება ცვლილებები, რომლის მაგალითები ალებული იქნება ევროპიდან, კარგად ესმოდათ XVIII საუკუნის ოსმალეთის ფადიშაჰებს: მუსტაფა III-ს (1757—1774), აბდულჰამიდ I-ს (1774—1789) და სელიმ III-ს (1789—1807): ზოგიერთი მათგანი უფრო მეტად იყო განწყობილი რეფორმების სასარგებლოდ, ზოგი ნაკლებად, მაგრამ ყველა მათგანი ცდილობდა გარკვეული ნაბიჯები გადაედგა ქვეყნის მძიმე მდგომარეობიდან გამოსაყვანად. სულთნები აქ მარტო არ მოქმედებდნენ. შეიქმნა სახელმწიფო მოღვაწეთა გარკვეული ჯგუფი, რომელიც რეფორმების გატარებას ცდილობდა. თურქეთის სახელმწიფო მოღვაწეებს თავის დაღს ასვამდა თურქეთის იზოლაცია ევროპიდან. ისლამის საიმედო ზღუდედ იდგა ევროპასა და მუსლიმანურ ქვეყნებს შორის. მაჰმადიანური სამყარო არ იცნობდა ევროპას, ევროპა შესანიშნავად იცნობდა მაჰმადიანურ სამყაროს. თურქები იცნობდნენ ევროპის მხოლოდ იმ ნაწილს, რომელიც მათ ჰქონდათ დაპყრობილი, მაგრამ ევროპული საზოგადოება ევროპის იმ ნაწილშიც კი, რომელიც მათ დაიპყრეს მათთვის უცნობი რჩებოდა. რენესანსის იდეებმა გვერდი აუარეს თურქეთს. ევროპა და ოსმალეთი თითქოს თავისი, დამოუკიდებელი გზებით ვითარდებოდნენ. მდგომარეობამ შეცვლა დაიწყო მხოლოდ XVII საუკუნეში. თურქეთში თანდათანობით გაჩნდნენ სახელმწიფო მოღვაწეები, რომლებიც ევროპელებში მხოლოდ ურწმუნოთა ბრბოს კი არ ზედავდნენ, არამედ თავისებურად, მაგრამ მაინც ითვისებდნენ ევროპიდან შემოსულ იდეებსა და პრინციპებს. XVIII საუკუნის დასასრულისათვის მათ ნაწილს კარგად ესმოდა, რომ რეფორმები უნდა შეხებოდა არა მარტო ჯარის ორგანიზაციას, არამედ ეკონომიკასაც. მათ კარგად ესმოდათ აგრეთვე, რომ თურ-

ქეთს არ შესწევს ძალა შექმნილ ვითარებაში გაუწიოს წინააღმდეგობა ერთდროულად ევროპასაც და რუსეთსაც, მითუმეტეს, რომ რუსეთმა უკვე შემოარტყა რკალი თურქეთს ჩრდილოეთიდანაც და აღმოსავლეთიდანაც. ამიტომ მათი აზრით, საჭირო იყო რეორგანიზაციის დაუყოვნებლივ დაწყება და ცვლილებების შეტანა ოსმალეთის საგადასახადო სისტემაში. ამ დროისათვის ოსმალეთში დაინტერესდნენ მერკანტელზმის იდეებით და მიდიოდნენ იმ დასკვნამდე, რომ სახელმწიფოსათვის ის ტერიტორიაა საჭირო, რომელიც იძლევა შემოსავალს და არა ზარალს. მაგრამ იყვნენ სახელმწიფო მოღვაწეები, რომლებიც თუმცა არ უარყოფდნენ ზოგიერთი ცვლილებების აუცილებლობას, მაგრამ არ სცილდებოდნენ ჯარის მცირე რეორგანიზაციის საჭიროებას, და ამავე დროს მოითხოვდნენ ოსმალეთის აგრესიული კურსის გაგრძელებას რეფორმებისათვის საჭირო დროით შეწყვეტის გარეშე ასეთებს თანამედროვე თურქული ისტორიოგრაფია კონსერვატორებს უწოდებს მოქიშპე ჯგუფები აშკარად გამოიკვეთა თურქეთის პოლიტიკურ სარბიელზე ქუჩუქ კაინარჯის ზავის დადების რამდენიმე წლის შემდეგ, განსაკუთრებით 80-იან წლებიდან. კონსერვატორთა ჯგუფში მთავარი პირები იყვნენ: კარა-ვეზირი მეჰმედ ფაშა და ჯეზაირლი ჰასან ფაშა⁴⁸. იმ ჯგუფის სათავეში კი, რომელიც „კონსერვატორებთან“ შედარებით საფუძვლურან რეფორმებს მოითხოვდა და რეფორმების მანძილზე საგარეო ომების წარმოება არ სურდა იდგა ჰალილ ჰამიდ ფაშა აბდულჰამიდ I დიდი ვეზირი 1782 წლის 31 დეკემბრიდან 1785 წლის მარტამდე. როგორც კი ჰალილ ჰამიდ ფაშა დიდი ვეზირი გახდა, მან წინადადება მისცა აბდულჰამიდ I დაუყოვნებლივ დაეწყოთ ევროპული ტიპის რეფორმები⁴⁹. აბდულჰამიდი ისეთ დიდ ცვლილებებზე, როგორიც უნდოდა ჰალილ ფაშას არ თანხმდებოდა, მართალია, ჰალილ ფაშამ ბევრი რამ მაინც გააკეთა: კანონი თიმარიოთების შესახებ, ენიჩრების უცხო ელემენტებიდან გაწმენდა და სხვ.

აბდულჰამიდის ძმისშვილი, ტახტის მემკვიდრე სელიმი, რომელმაც იმდროინდელი ოსმალეთის პირობებისათვის ბრწყინვალე განათლება მიიღო და რეფორმების იდეებით გაიჟღინთა თურქ რეფორმატორებისა და მედასავლეთეების იმედად იქცა. ჰალილ ფაშამ და მისმა ჯგუფმა რეფორმების დაჩქარებისა და მოწინააღმდეგე „კონსერვატორთა“ ჯგუფის თავიდან მოცილების მიზნით გადაწყვი-

⁴⁸ T. Y. Öztuna. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye Tarihi. c. 2. İstanbul, 1947. s. 90.

⁴⁹ Mufasssal Osmanlı Tarihi. c. 5. s. 2649.

ტეს აბდულჰამიდ I ტახტიდან ჩამოგდება და სელიმის ტახტზე აყვანა. მოვლენები აჩქარებდა შეთქმულებს. ეს იყო თურქეთის საგარეო პოლიტიკისათვის მძიმე წლები. ყირიმში შეუერთდა რუსეთს, იმავე წელს დადებული იქნა გეორგიევსკის ტრაქტატი საქართველოსა და რუსეთს შორის. ამ მოვლენებმა ოსმალეთში გააძლიერეს ის ჯგუფები, რომლებიც ყირიმის დაბრუნებას, რუსეთის საქართველოდან განდევნას და კავკასიაში ოსმალეთის ყოფილი ტერიტორიების და შავი ზღვის სანაპიროების მიდამოებში თურქეთის მიერ დაკარგული ციხესიმაგრეების უკან დაბრუნებას მოითხოვდნენ. აბდულჰამიდ I, მიუხედავად იმისა, რომ თვითონაც რეფორმების მომხრე იყო უკვე რევანშის სურვილით „კონსერვატორებისაყენ“ გადაიხარა. პაღალ ფაშას კარგად ესმოდა, რომ რუსეთთან ახალი ომი ეს იქნებოდა თურქეთის ახალი დიდი დამარცხება, რომ თურქეთს, ჯერ უნდა ჩაეტარებინა რეფორმები, შეექმნა ევროპული ტიპის ჯარი და მხოლოდ მერე დაეწყო ომი. რეფორმები და ახალი ტიპის ჯარის შექმნა კი მოითხოვდა დიდ ღროს. ომი არა მარტო მოუტანდა გამარჯვებას რუსეთს, არამედ მოსპობდა თურქეთში რეფორმის ჩატარების შესაძლებლობას. სწორედ ამიტომ პაღალ ფაშა და მისი ჯგუფი თურქეთის ახალ ომში ჩაბმის წინააღმდეგია, ის წინააღმდეგია აგრეთვე, რომ თურქეთი ევროპის სახელმწიფოთა რომელიმე პოლიტიკურ დაჯგუფებას მიემხროს, ვინაიდან ესეც თურქეთს ახალ ომში ჩაითრევდა. ის, რაც უნდა რეფორმატორთა და „მედასავლეთეების“ ამ ჯგუფს, ეს არის თურქეთის სრული ნეიტრალიტეტი მოქიშპე სახელმწიფოთა შორის. მაგრამ ეს არ არის ის ნეიტრალიტეტი, რომელსაც ოსმალები მრავალი წლის განმავლობაში ადგენენ: ქრისტიანული ქვეყნების ურთიერთობაში ჩაურევლობისა და საერთაშორისო ასპარეზზე „მარტოდ ყოფნის“ პრინციპი. ამ შემთხვევაში ლაპარაკია ნეიტრალიტეტზე ისე, როგორც ეს ევროპის ქვეყნებში ესმოდათ.

პაღალ ფაშა აბდულჰამიდ I-ის წინააღმდეგ შეთქმულების მოწყობის გამო 1785 წელს თანამდებობიდან გადააყენეს, ცოტა ხნის შემდეგ თავი მოკვეთეს. 1787 წლის 13 აგვისტოს კი თურქეთმა ომი გამოუცხადა რუსეთს. როგორც მოსალოდნელი იყო, და ამაში ბევრს თურქეთში ეჭვიც არ ეპარებოდა, ოსმალეთი კვლავ სასტიკად დამარცხდა. იასის ზავით, თურქეთმა ახალი მძიმე ვალდებულებები იკისრა და კიდევ უფრო გაიუარესა თავისი საშინაო და საგარეო მდგომარეობა. ომის ღროს, 1789 წელს გარდაიცვალა სულთანი აბდულჰამიდ I და მის ადგილზე, ავიდა სელიმ III. ბუნებრი-

ვია, რომ სელიმი, რომელიც არა თუ მომხრე იყო რეფორმების გატარებისა, არამედ რეფორმები აკვიატებულ აზრადაც კი ჰქონდა, ჯერ კიდევ ომის დამთავრებამდე გარშემო იკრებს რეფორმების მომხრე პირებს: იმათ ვინც დაზარალდა პაღლად ფაშას შეთქმულების გამო და იმ პირებსაც, რომლებზედაც აბდულჰამიდ I-ის რეპრესიები არ გავრცელდებულა. პირველი, რისი გაკეთებაც სურდა სელიმ III-ის გარშემო შემოკრებილ ჯგუფს, ეს იყო რეფორმების სწრაფად დაწყება და რეფორმების პერიოდისათვის ქვეყნისათვის მშვიდობის უზრუნველყოფა. ეს იყო რეფორმების ჩატარების ერთადერთი შესაძლებლობა.

რუსეთ-თურქეთის ომის დამთავრების დროისათვის პოლიტიკური მდგომარეობა ევროპაში მეტად დაიძაბა. საფრანგეთი ცდილობს გამოიყენოს თურქეთი თავის სასარგებლოდ და ჩაითრიოს ომში ავსტრია-რუსეთის წინააღმდეგ, ამავე დროს რუსეთი, რომელიც მთელ თავის საგარეო პოლიტიკას ევროპაში რევოლუციური საფრანგეთის წინააღმდეგ ბრძოლაზე აგებს, ყველაფერს აკეთებს იმისათვის, რათა ოსმალეთი არ მიემხროს საფრანგეთს და შეინარჩუნოს თავისი ნეიტრალიტეტი ევროპის კონფლიქტში. ეს იყო იმ წლებში რუსეთის დიპლომატიის ძირითადი ამოცანა თურქეთში. ამ მხრივ რუსეთის დიპლომატიას მთლიანად აწყობდა სელიმ III და ოსმალეთის სახელმწიფო მოღვაწეთა იმ ჯგუფის პოლიტიკა, რომლებიც თავის დროზე პაღლად ფაშას გარშემო იკრიბებოდნენ.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სელიმ III და რეფორმების მომხრე პოლიტიკური მოღვაწეები დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ახალი ომი რუსეთთან ოსმალეთს ახალ დამარცხებას მოუტანდა და რეფორმების ცდაც ამაო გამოდგებოდა. ამავე დროს ისინი ძალიან დიდი ყურადღებით და შიშითაც კი ადევნებდნენ თვალყურს, თუ რა ხდება თურქეთის საზღვრებზე, არა მარტო ევროპაში, არამედ ირანსა და კავკასიაშიც. ამ მხარეს თურქეთი ამიერიდან ისეთსავე მნიშვნელობას აძლევდა, როგორც ევროპის მიმართულებას. ქერიმ ხან ზენდის სიკვდილის შემდეგ ირანში დაწყებული ახალი ანარქიის გამო, თურქეთი შიშით ელოდა, თუ რა ახალი ძალა გამოჩნდებოდა იქ და რა დამოკიდებულებაში იქნებოდა ირანთან თურქეთი. არ გამოპარვია ოსმალეთს არც ყაჯართა ბრძოლა ხელისუფლებისათვის. ალამაჰმად ხანი აღრევე მოხვდა ოსმალეთის მხედველობის არეში. მის შესახებ სტამბოლს ცნობებს აწვდიდნენ ბაღდადის, არზრუმის, ვანისა, და ჩილდირის ვალები. იმის, რომ ალამაჰმადი ბევრის გაკეთებას მოასწრებდა თურქეთს მაინცდამაინც არ სჯეროდა, ალამაჰმა-

იდის ხანდაზმული ასაკის გამო. 1795 წლის აგვისტოში რუსეთის მი-
სიის პირველი თარჯიმანი ფონტონი ესაუბრა ოსმალეთის ერთერთი
უმალღესი რანგის მოხელეს ჩელები მუსტაფა ეფენდის. საუბარში
ისინი შეეხენ სპარსეთის საქმეებსაც. სწორედ ამ საუბრის დროს გა-
მოთქვა ოსმალეთის მთავრობის ექვი ჩელები მუსტაფა ეფენდიმ ალა-
მაჰმად ხანის მიმართ მისი ზანდაზმულობის გამო და ამდენად, მისი
სიტყვით, ალა-მაჰმადი დიდი საშიშროებას არც თურქეთისათვის და
არც რუსეთისათვის არ წარმოადგენდა⁸⁰ ამასთანავე ოსმალეთი დარ-
წმუნებული იყო, რომ ალა-მაჰმადის სიკვდილის შემდეგ სპარსეთში
ისევე გაიმართებოდა ტახტის პრედენდენტთა ბრძოლა და იქ ანარ-
ქია გამეფდებოდა. მაგრამ მიუხედავად ჩელები მუსტაფა ეფენდის
მშვიდი და დარწმუნებული ტონისა, ოსმალეთს მაინც არ შეეძლო
ყოფილიყო დამშვიდებული სპარსეთის მიმართ, ვინაიდან რარიჯა-
დაც ზანდაზმული არ უნდა ყოფილიყო ალა-მაჰმადი, მას მაინც შეეძ-
ლო მოესწრო წონასწორობის დარღვევა აღმოსავლეთში. თვითონ
ალა მაჰმადი თავის მხრივ დიდ იმედებს ამყარებდა თურქეთზე. მას
არ ენობდნენ ირანის შაჰად არც რუსეთი და არც ოსმალეთი. რუ-
სეთი მას უზურპატორად თვლიდა, ასევე უყურებდა მას ოსმალე-
თიც. ამ შემთხვევაში ოსმალეთის პოზიციაზე დიდ გავლენას ახდენ-
და რუსეთიც. დამახასიათებელია, რომ 1796 წლის აპრილში, ე. ი. მა-
შინ, როდესაც საქართველოზე თავდასხმის გამო რუსეთ-სპარსე-
თის ურთიერთობა უკიდურესობამდე იყო გამწვავებული, თურქეთი
აცხადებს, რომ ის არ აპირებს ალა-მაჰმადის ცნობას ირანის შაჰად,
რომ ოსმალეთმა შაჰად არ სცნო არც ქერიმ ხანი, რომელიც ისევე
როგორც ალა-მაჰმადი მდებიური წარმოშობის იყო, რომ ასევე არა
მეფური წარმოშობის ნადირ შაჰის ცნობა თურქეთის მიერ ირანის
შაჰად აიხსნება მხოლოდ იმ დროს შექმნილი ვითარებით⁸¹. ალა-
მაჰმადს არ შეეძლო არ მიეღო მხედველობაში, რომ ბრძოლის წარ-
მატება, რომელსაც ის აწარმოებდა ირანის ტახტის ხელში ჩასაგდე-
ბად ბევრად იქნებოდა დამოკიდებული საგარეო პოლიტიკურ ფაქ-
ტორზეც და პირველ რიგში რუსეთისა და ოსმალეთის პოზიციაზე.
ფრანგები, რომლებიც, განსაკუთრებით საფრანგეთის ბურჟუაზიუ-
ლი რევოლუციის შემდეგ, ცდილობდნენ აქტიური როლი ეთამაშათ
მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების პოლიტიკურ ცხოვრებაში,
მაინც არ იცვნენ საკმაოდ ძლიერნი და ვერ შეასრულებდნენ გადამ-

⁸⁰ სპა, ფონდი იგივე. 1795. ს. 813, ფურცელი 32—33.

⁸¹ იქვე. 1796. ს. 829, ფურცელი 80.

წყვეტ როლს ალა-მაჰმადის ვერც წარმატებაში და ვერც წარუმატებლობაში. ამიტომ ალა-მაჰმადს უნდა მოეგვარებინა თავისი ურთიერთობა მხოლოდ ორ სახელმწიფოსთან — რუსეთთან და თურქეთთან. მას შეეძლო თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინა რუსეთ-თურქეთის ომი, მაგრამ რუსეთის პოლიტიკამ სპარსეთში ასეთი შესაძლებლობა გამოირიცხა. თურქეთი რუსეთთან ომის დროს, მართალია დაინტერესებულია იმით, თუ რა ხდება სპარსეთში, მაგრამ არა აქვს ძალა და არც საშუალება თვითონ ჩაებას ამ ბრძოლაში. რუსეთი კი პოულობს თავის დასაყრდენს ირანში ეს არის მურთაზა ყული ხანი, რომელმაც რუსეთის მფარველობის ქვეშ ითხოვა შესვლა⁵². თალიშს შეფარებული მურთაზა ყული ხანი, ცხადია, ბევრად უფრო საიმედო იქნებოდა რუსეთისათვის, ვიდრე ალა-მაჰმადი. ამიტომ შეაჩერა თავისი ყურადღება რუსეთმა მურთაზა ყული ხანზე და 1792 წელს კავკასიის ხაზს მიეცა მითითება, რათა აღმოეჩინათ დახმარება მისთვის და მიეცათ თავშესაფარი რუსეთის ტერიტორიაზე⁵³. ამ დროიდან ალა-მაჰმადისათვის ცხადი გახდა, რომ რუსეთმა თავისი არჩევანი გააკეთა მის წინააღმდეგ. რჩებოდა მხოლოდ ერთი რელური ძალა, რომელსაც ის შეიძლება დაყრდნობოდა, ეს იყო ოსმალეთი. სწორედ, ამიტომ, მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ალა-მაჰმადისათვის საბოლოოდ გახდა გარკვეული რუსეთის პოზიცია, მან შესთავაზა კავშირი ოსმალეთს რუსეთის წინააღმდეგ. მ. კუტუზოვი, რომელიც ეკატერინე II-მ ელჩად გაგზავნა თურქეთში. იასის ზავის დადების შემდეგ ატყობინებდა ეკატერინე II-ს 1793 წლის 5 ნოემბრის წერილში, რომ მის მიერ მიღებული ცნობების თანახმად, ალა-მაჰმადმა ოსმალეთის მთავრობასთან მოსალაპარაკებლად გამოგზავნა ვინმე მირზა გალიბი, რომელიც ბაღდადის გზით ჩამოვიდა. მირზა გალიბის გარდა ალა-მაჰმადმა კიდევ ორი კაცი გააგზავნა ასტრახან-ტაგანროგის გზით. ყველანი ესენი ვაჭრებად ასაღებდნენ თავს, რათა არავის არ გაეგო მათი მოგზაურობის ნამდვილი მიზანი. დესპანები ოსმალეთს კავშირს სთავაზობდნენ. ამავე დროს მათ ოსმალეთის მთავრობას გააცნეს ალა-მაჰმადის უახლოესი მიზნები, კერძოდ, მათ ჩამოიტანეს ამბავი, რომ ალა-მაჰმადი გაზაფხულზე საქართველოს შეესევ⁵⁴. ალა-მაჰმადი ცდილობს მჭიდრო კავშირი დაამყაროს ოსმალეთთან ისეთ ვითარებაში, როდესაც იგი უკვე დაუპირისპირდა რუსეთს. ის ითვალისწინებდა, აგრეთვე, რუსეთ-ოსმა-

⁵² ზ. შარაშენიძე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

⁵³ იქვე, გვ. 155.

⁵⁴ სპა. ფონდი იგივე, 1793. ს. 777, ფურცელი 14—16.

ლეთის ანტიირანული კავშირის შესაძლებლობას, ისეთს, როგორიც იქნა დადებული 1724 წელს. ამიტომ ალა-მაჰმადისათვის აუცილებელი იყო ოსმალეთის მიმხრობა, თუ მოკავშირედ არა კეთილ-განწყობილი ნეიტრალიტეტის სახით მაინც.

ამრიგად, 1793 წლის გაზაფხულიდან არავისათვის საიდუმლოებას არ შეადგენდა, რომ ალა-მაჰმადის უახლოესი მიზანი, მას შემდეგ, რაც განამტკიცა თავისი ძალაუფლება სპარსეთის ტერიტორიის უდიდეს ნაწილზე, გახდა ამ ტერიტორიის ერთპიროვნული მმართველი და შექმნა მნიშვნელოვანი ბრძოლისუნარიანი არმია⁵⁵, იყო საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობა ყველაზე უფრო მოსახერხებელი გზით — ერევანზე გავლით. ალა-მაჰმადის გეგმები იცოდნენ საქართველოშიც⁵⁶. ეს გეგმები ცნობილი გახდა ევროპის ქვეყნების დიპლომატებისათვისაც სტამბოლში. ერეკლეს, ცხადია, არ ჰქონდა დავიწყებული ოსმალეთის წინადადება, რომელიც მან მიიღო, როდესაც ოსმალეთი ებრძოდა ქერიმ ხან ზენდს და ამ წინადადებასთან დაკავშირებით დაწყებული ელჩების გაცვლა ოსმალეთსა და საქართველოს შორის. ბუნებრივია, რომ ერეკლემ, რომელსაც ოსმალეთი თავის ქვეშევრდომად თვლიდა, მოინდომა ოსმალეთის გამოყენება ალა-მაჰმადის წინააღმდეგ, იმ იმედით, რომ ოსმალეთი არ დაენებებდა ალა-მაჰმადს საქართველოს ტერიტორიის მიტაცებას. 1795 წლის 5 მაისს, სტამბოლში, რეის-ეფენდის⁵⁷ სახელზე მიღებული იქნა ერეკლესა და დავითის წერილები, რომლებითაც ისინი იტყობინებოდნენ, რომ ალა-მაჰმადი მათ თავდასხმით და დაპყრობით ემუქრება და ასაბუთებს ამას იმით, რომ საქართველო ოდიტგანვე სპარსეთს ეკუთვნოდა⁵⁸.

საქართველოში სალაშქროდ ჯარების შეგროვების ბრძანება ალა-მაჰმადმა 1794 წლის დასასრულს გასცა. ბრძანება გაეგზავნა ყველა ხანს, ყველა ტომის ბელადს. მათ ჯარები უნდა ჩამოეყვანათ თეირანში არა უგვიანეს ზამთრის მიწურულისა⁵⁹. შეგროვდა 80 ათას მოლაშქრეზე მეტი. ალა-მაჰმადი ამ ლაშქარს სათავეში ჩაუდგა აპრილის დასასრულს და ყაზვინისაკენ გაემართა⁶⁰. მთელი ამ ხნის

⁵⁵ G. A. Ollivier. დასახ. ნაშრომი, ტ. 5, გვ. 248.

⁵⁶ A. A. Цагарели. დასახ. ნაშრომი, ტ. გვ. 66, 76—77; ზ. შარაშენიძე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 152—153.

⁵⁷ რეის-ეფენდის თანამდებობაზე ამ დროს იყო ფირდევის მეჰმედ ეფენდი.

⁵⁸ სპა. ფონდი იგივე. 1795. ს. 811, ფურცელი 63. დავით არჩილის ძე შემდგომში სთლმონ II.

⁵⁹ G. A. Olivier დასახ. ნაშრომი, ტ. 6, გვ. 248.

⁶⁰ იქვე.

განმავლობაში ოსმალეთი თვალს ადევნებდა ალა-მაჰმად ხანის მოქმედებას. მას დაწვრილებით მოსდის ამბები ყველა მისი გადადგმულ ნაბიჯის შესახებ. თუ რამდენად იყვნენ დაინტერესებულნი თურქეთში ალა-მაჰმად ხანთა და, საერთოდ. სპარსეთის ამბებით კარგად ჩანს იქიდანაც, რომ სტამბოლის მოსახლეობაში ამ დროს ერთ-ერთი ყველაზე უფრო პოპულარული სალაპარაკო თემა იყო ალა-მაჰმად ხანი. ამბებს ჰყვებიან ყველა დეტალბით, ბევრი რამ არის მონაგონი, უფრო მეტი ნამდვილია. სტამბოლის მოსახლეობაში გავრცელებული ხმებით, ალა-მაჰმადი საქართველოზე სალაშროდ მიდიოდა 70 ათასიანი ლაშქრით.

ალა-მაჰმადი ზედიზედ აგზავნის სტამბოლში ემისრებს. მაგრამ რადგანაც ოსმალეთი მას არ ცნობს შაჰად, მის ემისრებსაც არ ცნობენ არც ელჩებად და არც ღესპანებად. 1795 წლის მაისშიც იყოფებიან სტამბოლში ალა-მაჰმადის ემისრები, მაგრამ ოსმალეთი მათ არავითარ პასუხს არ აძლევს. ამავე დროს ქალაქში ვრცელდება ხმები, თითქოს ოსმალეთს გადაწყვეტილი აქვს ევროპაში შექმნილი მდგომარეობის გამო სპარსეთის საქმეებში არ ჩაერიოს. სტამბოლში ჩამოვიდნენ აგრეთვე ოსმალეთის მოკავშირე აღმოსავლეთის ხანების ღესპანებიც, რომლებაც ოსმალეთიდან დახმარებას მოითხოვენ ალა-მაჰმადის წინააღმდეგ. მათთვის პასუხის გაცემა ოსმალეთისათვის საკმაოდ ძნელი იყო. ხანები სუნიტ მუსლიმ მოსახლეობას წარმოადგენდნენ და დახმარებას ითხოვდნენ შიიტების წინააღმდეგ. მათ ოსმალეთი დახმარებაზე ასე ადვილად უარს ვერ ეტყოდა: საქმე ეხებოდა რელიგიურ საკითხს და ოსმალეთის სულთან-ხალიფას მოვალეობას — დაეცვა ყველა სუნიტი მუსლიმი, რომელთა სასულიერო მეთაურიც ის იყო. 1795 წლის 8 ივლისს სტამბოლში ჩავიდნენ ხოის ხანის ღესპანები. ხანი ოსმალეთიდან დახმარებას მოითხოვდა და იტყობინებოდა, რომ გარდა ხოის, ერევნის, შუშის, შემახისა და თბილისისა, სპარსეთის ყველა სხვა პროვინცია უკვე დაემორჩილა ალა-მაჰმად ხანს. ხოის ხანი სთხოვდა ოსმალეთს ერჩა მისთვის დანებებოდა ნებაყოფლობით თუ არა ალა მაჰმად ხანს⁴¹. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ალა-მაჰმადის მოქმედების შესახებ ძირითადი ინფორმაცია ოსმალეთს მონაპირე ვილაეთების მმართველებიდან მოსდიოდა. ეს ინფორმაცია, მიღებული უმთავრესად ემისრების საშუალებით, საკმაოდ სრული და ზუსტი იყო. ასეთ ემისრებს ისინი ხშირად მეზობელი ქვეყნების მმართველებთანაც კი აგზავნიდნენ. ასე იქცეოდნენ ბაღდადის,

⁴¹ სპა. ფონდო იგივე. 1795. ს. 812, ფურცელი.

ჟანის, ყარსის, არზრუმის და ჩილდირის ვალიები ალა-მაჰმადის მიმართ. რამდენადაც ვალიებს ევალებოდათ უცხოეთის ქვეყნების ემისრებისა და ღესპან-ელჩების უშიშროების უზრუნველყოფა მათი სტამბოლში ჩასვლამდე და უკან დაბრუნებისას, თუკი უცხოეთის წარმომადგენლები სახელმწიფო საზღვარს მათ ვილაეტში გადაკვეთავდნენ, ზემოთ ჩამოთვლილი ვალიების დახმარებით სტამბოლში ჩამოდიან, როგორც ალა-მაჰმადის ემისრები, ასევე ალა-მაჰმადის მოწინააღმდეგე ხანების წარმომადგენლებიც, ემისრების, ღესპანებისა და ელჩების მძიმე ხდება აღმოსავლეთში მიღებული დიპლომატიური ეტიკეტის სრული დაცვით. ისინი ხელცარიელნი არასდროს არ მოდიან. საჩუქარი აღმოსავლეთში მნიშვნელოვანი და ხშირად გადამწყვეტი ფაქტორი იყო დიპლომატიური მისიის წარმატებისათვის და შეგროვებული ინფორმაციის ოდენობისა და სიზუსტისათვის. ოსმალეთის ემისრებს ზრდილობისათვის მიჰქონდათ საჩუქრები ალა-მაჰმადთანაც. საჩუქრებით ჩავიდნენ მასთან ბაღდადის ვალის სულეიმანის ემისრებიც⁶². საჩუქრებს უგზავნიდნენ ალა-მაჰმადს სხვა ვილაიეტების მმართველებიც. 1795 წლის ზაფხულის მიწურულში თუ შემოდგომის დასაწყისში არზრუმის ვალიმ გააგზავნა ალა-მაჰმადთან თავისი სელიამ-ალასი. მისი მიზანი იყო გაეგო ალა-მაჰმადის მომავალი გეგმები⁶³. სტამბოლში მიღებული იქნა ცნობა იმის შესახებ, რომ ალა-მაჰმადს საჩუქრები ერეკლე-მაც გაუგზავნა⁶⁴.

ხოის ჩანის ემისარზე უფრო ადრე სტამბოლში იმავე მიზნით ჩამოვიდნენ ერევნისა და შუშის ხანების ღესპანები. ისინი მიიღო დიდმა ვეზირმა, რაც დიდ ყურადღებასა და პატივისცემას ნიშნავდა, მაგრამ მისი პასუხი ღესპანების თხოვნაზე არსებითად უარის თქმას ნიშნავდა. დიდი ვეზირი არ აპირებდა მათთვის ოსმალეთის ცენტრალური მთავრობის მხრიდან დახმარების აღმოჩენას და თავიდან მოიცილა დაპირებით, რომ მისწერდა არზრუმის, ყარსის, ჩილდირის და ვანის ვალიებს, რომ მათ აღმოეჩინათ დახმარება ერევნიანა და შუშისათვის⁶⁵, რომ ყოველივე ამის შესახებ ხანები უფრო დაწერილებით ვალიებისაგან გაიგებენ⁶⁶. როგორც ვხედავთ, ოსმალეთი, უწევს რა ანგარიშს თავისი მოსახლეობის მუსლიმურ გრძნობებს, რაც

⁶² ზ. შ ა რ ა შ ე ნ ი ძ ე. დასახ. ნაშრომი. გვ. 160.

⁶³ სპა. ფონდი იგივე. 1795. ს. 816, ფურცელი 14.

⁶⁴ იქვე. ს. 813, ფურცელი 22.

⁶⁵ იქვე. ს. 812, ფურცელი 34.

⁶⁶ იქვე.

ყოველთვის ოსმალეთის საშინაო პოლიტიკის მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო, პირდაპირ უარს ვერ ეუბნება თავის აღმოსავლელ თანამორწმუნეებს. მაგრამ რაიმე სახით სპარსეთის საქმეებში ჩარევა აშკარად არ უნდა.

სტამბოლში განუწყვეტლივ მიდიოდა ცნობები ალა-მაჰმადის თბილისისა და ერევნის მიმართულებით წინსვლის შესახებ და ყველა იმ ამბების შესახებ, რაც ალა-მაჰმადის ბანაკში ხდებოდა.

ალა-მაჰმადის საქართველოს მიმართულებით ლაშქრობასთან დაკავშირებით სტამბოლში ყველაზე უფრო აინტერესებოდა თუ რა ხდებოდა ამ დროს საქართველოში. თურქეთმა კარგად იცის, რომ ალა-მაჰმადის მოძრაობის მიმართულებისა და გეგმების შედეგად რუსეთი ჩაებმება სპარსეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში და რუსეთის ჯარი ანატოლიის საზღვრებთან აღმოჩნდება. ამისი კი მას ყველაზე უფრო ეშინოდა. ამდენად, ალა-მაჰმადის ლაშქრობა საქართველოზე ეს იყო ავანტიურა, თავისი შედეგებით ერთნაირად საშიში, როგორც ალა-მაჰმადისათვის, ისე ოსმალეთის იმპერიისათვის. გენერალ ტოტლენბენის გამოჩენამ ოსმალეთის საზღვრებთან 1768--1774 წლების, რუსეთ-თურქეთის ომის დროს დაარწმუნა ოსმალეთი, რომ საქართველოზე თავდასხმას შესაძლებელია თავდამსხმელისათვის მეტად მძიმე შედეგები მოჰყოლოდა.

ალა-მაჰმადის ლაშქრობა ერევანსა და თბილისზე ნიშნავდა მის მიახლოვებას თურქეთის საზღვრებთან. თვითონ ალა-მაჰმადი გამუდმებით არწმუნებს თავისი ემისრების საშუალებით თურქეთს, რომ მას თურქეთის მიმართ არავითარი მტრული განზრახვა არა აქვს. მაგრამ სპარსეთთან მონაპირე თურქეთის ვილაიეთების ვალიები მაინც შეშფოთებულნი არიან: მათ ეშინიათ, რომ ალა-მაჰმადს შეუძლია თურქეთზე თავდასხმა მოაწყოს, მით უმეტეს, რომ ირანსა და თურქეთს შორის იმ დროს სასაზღვრო კონფლიქტებისათვის საკმაოდ მრავალი საბაბი არსებობდა. მონაპირე ვალიები გამუდმებით ეკითხებოდნენ სტამბოლს, თუ როგორ მოქცეულიყვნენ და მოითხოვდნენ, რომ მათ ვილაიეთებში მიღებული ყოფილიყო ალა-მაჰმადის საწინააღმდეგო თავდაცვითი ზომები.

თურქეთი ცდილობს, რომ თავი აარიდოს ალა-მაჰმადთან კონფლიქტის ყველა შესაძლებლობას. ამიტომ იმ შემთხვევაში, როდესაც ალა-მაჰმადის რაიმე მოთხოვნას არ ასრულებს, მას დაპირებებით აშოშვინებს. მაგალითად, ალა-მაჰმადმა მოითხოვა, რომ ოსმალეთს დაებრუნებინა მისთვის სპარსეთიდან ოსმალეთში ემიგრირებული პირები. ასეთი ლტოლვილები მრავლად იყვნენ თურქეთ-

სპარსეთის საზღვრის რაიონში მომთაბარე ტომებში. ოსმალეთმა სპარსეთს არავინ არ დაუბრუნა, მაგრამ დაპირდა, რომ მომავალში სპარსეთიდან ლტოლვილებს აღარ მიიღებდა⁶⁷. მიუხედავად იმისა, რომ ოსმალეთს არ სჯეროდა ალა-მაჰმადის დიდი წარმატებების ის მაინც ამაგრებს თავის საზღვრებს სპარსეთთან⁶⁸. ეს იმ ღროს, როდესაც ალა-მაჰმადი განუწყვეტილად უმეორებს ოსმალეთს, რომ არ ემუქრება მას⁶⁹ და აშკარად აგრძნობინებს, რომ მისი მოქმედება მიმართულია რუსეთის წინააღმდეგ. ასე ამშვიდებდა, მაგალითად, ალა-მაჰმადი ოსმალეთს ჩილდირის ვალის სელიამ-ალასის საშუალებით, რომელიც ჩილდირის ვალიმ ემისრად გაგზავნა ალა-მაჰმადთან, სელიამ-ალასი ალა-მაჰმადს ესაუბრა მის ბანაკში⁷⁰. უნდა ვიფიქროთ, რომ ალა-მაჰმადის რუსეთის საწინააღმდეგო განწყობილებანი იყო ის ძირითადი ფაქტორი, რაც აიძულებდა ოსმალეთს დაეჩქარებინა ანატოლიის აღმოსავლეთის საზღვრების გამაგრება. ალა-მაჰმადი აგრძნობინებდა ოსმალეთის ემისრებს, რომ მისი პოლიტიკა რუსეთის წინააღმდეგ არის მიმართული, მაგრამ ამას ის არასდროს არ ამბობდა რუსეთის გასაგებად. რუსეთის გასაგონად იგი აცხადებდა, რომ მისი მიზნები ლოკალურია და არ სცილდება სპარსეთის ფარგლებს, რომ მისი ერთად-ერთი მიზანია დაიმორჩილოს ყველა სპარსელი ხანი და გააერთელოს თავისი ძალაუფლება მთელ სპარსეთზე⁷¹. საქართველოზე ლაშქრობასაც ალა-მაჰმადი მხოლოდ ამით ამართლებდა. ასეთი პასუხი გასცა მან წერილობით ბაღდადის ვალის საქართველოზე შემოსევის შემდეგ. მისი სიტყვით, საქართველოზე მას ჰქონდა უფლება როგორც ქვეყანაზე, რომელიც ძველთაგანვე სპარსეთის მონარქებს ეკუთვნოდათ და მან დასაჯა ერეკლე მის მიმართ გამოჩენილი ურჩობისათვის⁷².

ამრიგად, თურქებმა უარი უთხრეს ერეკლესა და აზერბაიჯანელ ხანებს დახმარებაზე ალა-მაჰმადის წინააღმდეგ და ამით თავი შეიკავეს სპარსეთის საშინაო საქმეებში ჩარევისაგან, მეორე მხრივ, შორს დაიჭირეს თავი ალა-მაჰმადის ყოველგვარ წინადადებისაგან — შეეკრათ მასთან რაიმე სახის კავშირი. სპარსეთის ემისრები ხშირად ჩაიბნენ თურქეთში, ისევე როგორც თურქეთისა სპარსეთში, ჩააქეთ

⁶⁷ სპა, ფონდი იგივე, 1795, ს. 816, ფურცელი 14.

⁶⁸ იქვე, 1796, ს. 828, ფურცელი 4—5.

⁶⁹ იქვე, ს. 816, ფურცელი 64—65.

⁷⁰ იქვე, ს. 828, ფურცელი 34.

⁷¹ იქვე, ფურცელი 38.

⁷² სპა, ფონდი იგივე, 1796, საქმე 828, ფურცელი 34.

საჩუქრები, მაგრამ ემისრების სპარსეთსა და თურქეთს შორის წინ და უკან მოძრაობას რაიმე რეალური შედეგი არ მოჰყოლია. თურქეთი მხოლოდ თავს არიდებს ალა-მაჰმადთან ურთიერთობის გამწვავებას. მიემართებოდა რა საქართველოსაკენ ალა-მაჰმადის მრავალრიცხოვანი არმია მოძრაობდა თურქეთის საზღვრების გასწვრივ. ერთად ერთი საშუალება, რითაც ამ რაიონებში შეიძლებოდა ირანის ლაშქრის გამოკეცვა, იყო სურსათის თურქეთის ტერიტორიიდან მიღება. ალა-მაჰმადმა ითხოვა სურსათი თურქეთის სასაზღვრო ვილაეებიდან და მიიღო კიდევ⁷³. კერძოდ, ასეთი თხოვნით ალა-მაჰმადმა მიმართა არზრუმისა და ყარსის ვილაიეების ვალიებს⁷⁴, ხოლო ვანის ვილაეთის ვალის სთხოვა ნებართვა, რომ სპარსეთის ჯარის ნაწილმა ზამთარი გაატაროს თურქეთის ქურთისტანში⁷⁵. საარქივო მასალიდან არ ჩანს მიიღო ასეთი უფლება ალა-მაჰმადმა თუ არა. თუ ვიმსჯელებთ მაშინდელი მდგომარეობის მიხედვით, უნდა ვიფიქროთ, რომ რუსეთი შეეცდებოდა ალა-მაჰმადს თავისი ჯარების თურქეთის ტერიტორიაზე დაბანაკების უფლება არ მიეღო. 1793 წლიდან დაწყებული თურქეთში მოელოდნენ ალა-მაჰმადის საქართველოზე ლაშქრობას. თურქეთს აინტერესებდა არა იმდენად თვით ლაშქრობის ფაქტი, არამედ უმთავრესად ის, თუ რა შედეგები მოჰყვებოდა ამ ლაშქრობას. თურქეთში ძალიან კარგად ხედავდნენ რუსეთის დამოკიდებულებას საქართველოსთან და დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ალა-მაჰმადის ლაშქრობას მოჰყვებოდა რუსეთის საპასუხო რეაქცია და, შესაძლებელია, რუსეთის სპარსეთში შეჭრაც კი. ძნელი არ იყო იმისი გათვალისწინება, რომ თუ რუსეთის ჯარები დაიწყებდნენ სპარსეთის წინააღმდეგ მოქმედებას, საბრძოლო ოპერაციები გაიშლებოდა არა მარტო კასპიის ზღვისპირეთში, არამედ თბილისის მიმართულებითაც და ოსმალეთის ყოველნაირი, პირდაპირი თუ არაპირდაპირი ჩარევა ირანის საქმეებში ალა-მაჰმადის სასარგებლოდ გამოიწვევდა რუსეთის სანქციებს ოსმალეთის წინააღმდეგ. მაგრამ იყო შესაძლებელი პოლიტიკური სიტუაციის მეორე ვარიანტიც (თურქებს უყვარდათ პოლიტიკური სიტუაციების ვარიანტების წინასწარი გათვლა): ალა-მაჰმადი საქართველოს დამორჩილების შემდეგ ისევე სამხრეთისაკენ შებრუნდება (ალბათ, ამ ვარიანტით იგულისხმებოდა, რომ რუსეთი არ მიმართავდა სანქციებს სპარსე-

⁷³ სპა, ფონ დი იგიე, 1795, c. 816, ფ. 64—65.

⁷⁴ იქვე, ფ. 26.

⁷⁵ იქვე.

თის წინააღმდეგ) და შეეცდებოდა ბასრის ხელში ჩაგდებას. ასეთ ვარიანტს შესაძლებლად სთვლიდა ბაღდადის ვალი, რაც მან შეატყობინა კიდეც სტამბოლს⁷⁶ ამ მომენტისათვის, თურქეთის აზრით, ალა-მაჰმადის ლაშქარი უკვე საკმაოდ მრავალრიცხოვანი უნდა ყოფილიყო. რეის-ეფენდის⁷⁷ შეხედულებით, რაც მან რუსეთის მისიის პირველ თარჯიმანს გაუზიარა, ალა-მაჰმადს შეეძლო ჰყოლოდა 150000-ანი ლაშქარი უკვე სექტემბრის დასაწყისისათვის. ასეთ შემთხვევაში ბრძოლების მთელი სიმძიმე ბაღდადის ვალის დააწევბოდა. ბრძოლები ბასრის რაიონში ალა-მაჰმადის მრავალრიცხოვან ძალებთან ოსმალეთს აშკარად გაუძნელდებოდა, რადგან შესაძლებელი იყო განმეორებულიყო ის ვარიანტი, რომლისაც თურქეთს ყველაზე უფრო ეშინოდა აღმოსავლეთში: რუსეთ-ირანის ანტიოსმალური კავშირი. თუმცა ასეთი კავშირი ალა მაჰმადთან გამორიცხული იყო, მაგრამ შიში იყო შიში და თურქეთის ვარაუდით კონფლიქტი ალა-მაჰმადთან არა ნაკლებად ემუქრებოდა მას რუსეთთან შეტაკებით, ვიდრე იმ შემთხვევაში, თუ იგი ალა-მაჰმადის მოკავშირე იქნებოდა, ასეთ პირობებში, ცხადია, თურქეთს, რომელიც ყველა ღონეს ხმარობდა, რათა აეცილებინა ახალი კონფლიქტი რუსეთთან, თავი უნდა შეეკავებინა, როგორც სპარსეთთან კავშირიდან, ასევე სპარსეთთან კონფლიქტიდანაც. ზუსტად ასეთივე პოლიტიკის მაგალითს გვაძლევს თურქეთი იმავე წლებში ევროპის ასპარეზზე. ევროპის კონფლიქტი, რომელშიდაც მონარქისტული სახელმწიფოები დაირაზმენ რევოლუციური საფრანგეთის წინააღმდეგ, ყოველ წუთს ომში ჩათრევით ემუქრებოდა თურქეთს. მებრძოლი მხარეები ყველაფერს აკეთებდნენ იმისათვის, რათა ოსმალეთი თავისკენ მიემხროთ. ოსმალეთის ხელმძღვანელ წრეებში არამუსლიმური სახელმწიფოებიდან ყველაზე მეტი სიმპათიებით, ტრადიციულად, ჯერ კიდევ პირველი კაპიტულაციის დადების დროიდან (1535 წ.) სარგებლობდა საფრანგეთი. საფრანგეთის რევოლუციის პერიოდშიდაც კი ოსმალეთის სიმპათიები მის მიმართ არ შესუსტებულა. საფრანგეთი დიდ სამხედრო დახმარებას უწევდა თურქეთს. ეს დახმარება კიდევ უფრო გაძლიერდა რევოლუციის პერიოდში, რაც ხმელთაშუა და შავი ზღვების აუზში საფრანგეთის გეგმებთან იყო დაკავშირებული. საფრანგეთი დახმარების სახით აგზავნიდა თურქეთში ოფიცრებს, ინჟინრებს, კვალიფიციურ მუშებს. დახმარების დიდი

⁷⁶ სპა, ფონდი იგივე, 1795, ფ. 816, ფურცელი. 31.

⁷⁷ რეის-ეფენდის თანამდებობაზე ამ დროს იყო ებუბეჰირ რატიბ ეფენდი.

ნაწილი ზორციელდებოდა საფრანგეთის მთავრობის ხარჯზე. სტამბოლში გამოდიოდა საფრანგეთის მისიის გამოცემით ფრანგული გაზეთი, თურქებმა ხელი არ შეუშალეს ფრანგებს (მიუხედავად მონარქისტული სახელმწიფოების ელჩების პროტესტებისა) სტამბოლის უბანში პერაში დაერგოთ „თავისუფლების ხე“. საფრანგეთისადმი სიმპათიები არსებობდა თურქეთის სახელმწიფო მოღვაწეთა ყველა წრეში: კონსერვატორებშიც და რეფორმატორებშიც; მიუხედავად ამისა, თურქეთი უწევდა რა ანგარიშს რუსეთს და არ სურდა რა ჩაბმულიყო მასთან რაიმე სახის ახალ კონფლიქტში, აყოვნებდა საფრანგეთის რესპუბლიკის და მისი ემისიის ელჩად ცნობას. ფრანგებმა ბევრი ეცადეს, მაგრამ ვერაფრით ვერ დიპლომატიის თურქეთი, რომ რუსეთის წინააღმდეგ გამოსულიყო⁷⁸. ფრანგები ცდილობდნენ ჩაენერგათ თურქებისათვის რუსებზე გამარჯვების რწმენა იმით რომ ურჩევდნენ მათ დაეწყათ საყოველთაო სახალხო ომი⁷⁹. 1796 წლის 17 აგვისტოს საფრანგეთის მიმართ კეთილგანწყობილი ნეიტრალიტეტის მომხრე ებუბექირ რატიბ ეფენდის გადაყენება რეის-ულ-ქუთაბის თანამდებობიდან ნიშნავდა, რომ თურქეთი მტკიცედ დაადგებოდა სრული ნეიტრალიტეტის პოზიციას და, უპირველეს ყოვლისა ეცდებოდა რუსეთთან კარგი განწყობილების შენარჩუნებას. ამავე დროს რატიბ-ეფენდის გადაყენება მოასწავებდა თურქეთ-საფრანგეთის ურთიერთობის შესაძლებელ გამწვავებას. რაც მართლაც მოხდა. ამ მოვლენებს კი თავის მხრივ არ შეეძლოთ გავლენა არ მოეხდინათ თურქეთის პოლიტიკაზე აღმოსავლეთში: თურქეთის ნეიტრალიტეტი სპარსეთის საქმეთა მიმართ კიდევ უფრო განმტკიცდებოდა. რატიბ ეფენდი საფრანგეთისადმი კეთილგანწყობილი ნეიტრალიტეტის მომხრე რეფორმატორი იყო, მაგრამ უმრავლესობას იმ პერიოდში მაინც სრული ნეიტრალიტეტის მომხრე რეფორმატორები შეადგენდნენ: რადიშ ეფენდი, იუსუფ ალა, აბდულა ეფენდი, ნემან ბეი, ქუჩუქ ჰუსეინი და სხვები. ყველანი ესენი დარწმუნებულნი არიან, რომ რეფორმების წარმატებისათვის, უპირველეს ყოვლისა, ოსმალეთს მშვიდობა სჭირდება, განსაკუთრებით კი რუსეთთან. რუსეთის დესპანი სტამბოლში ყველაფერს ამას კარგად ხედავს. ის დარწმუნებულია, რომ სახელმწიფო მოღვაწეთა უმრავლესობა და, განსაკუთრებით, იუსუფ ალასა და რაშიდ ეფენდის ჯგუფი რუსეთთან ომის წინააღმდეგია და

⁷⁸ სპა, ფონდი იგევე, 1795, ს. 821, ფურცელი 45.

⁷⁹ იქვე, ფურცელი 45.

რომ ასეთივე განწყობილებისაა სულთანიც⁸⁰. რუსეთის დესპანს არც ის სჯერა, რომ თურქეთი რუსეთის შიშით გაბედავდა რაიმე მონაწილეობა მიეღო ალა-მაჰმად ხანის საქართველოზე თავდასხმაში⁸¹. მაგრამ რუსეთის დესპანს გარკვეული ექვი აქვს, რომ ბაღდადის ვალი აქეზებდა ალა-მაჰმადს გაელაშქრა საქართველოზე.

საქართველოზე თავდასხმის შემდეგ, ალა-მაჰმადმა კვლავ შესთავაზა კავშირი ოსმალეთს და ბაღდადის ფაშის მეშვეობით ითხოვა დახმარება ზარბაზნების, ყუმბარების და ჯარის სახით, მაგრამ თურქეთმა კვლავ უარით უპასუხა მას⁸².

საქართველოზე თავდასხმის საპასუხოდ რუსეთის ჯარის გალაშქრება ალა-მაჰმადის წინააღმდეგ თურქეთისათვის კიდევ ერთი დამატუტებული საბუთი იყო, რომ მისი ინტერესები მოითხოვდნენ რუსეთის მიმართ სამშვიდობო პოლიტიკის გატარებას. რაშიდ ეფენდის, იუსუფ ალასა და სხვათა პოლიტიკა მიმართული რუსეთთან მშვიდობიანი ურთიერთობის დასამყარებლად აღმოჩნდა თურქეთის ეროვნული ინტერესებისათვის ერთადერთი სწორი პოლიტიკა. მტკიცე ნეიტრალიტეტის დარღვევა და რაიმე სახით რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩაბმა ეს ავანტიურა იქნებოდა და გამოიწვევდა რეფორმების ჩაშლას. ამიტომ თურქეთი შორს იჭერს თავს ალა-მაჰმადიდან და სპარსეთის საქმეებთან დაკავშირებით მტკიცე ნეიტრალიტეტს იცავს. მაგრამ მალე მოვლენებმა ევროპაში აიძულა თურქეთი გადაეშინჯა თავისი პოლიტიკა. საფრანგეთი, იპყრობდა რა იტალიას, თანდათანობით ტერიტორიულად ოსმალეთის იმპერიის საზღვრებს უახლოვდებოდა. გაჩნდა სიმპტომები, რომ საფრანგეთი თურქეთს ემუქრება. დაიწყო თურქეთ-რუსეთის დაახლოება, რაც საფრანგეთის ოსმალეთზე თავდასხმის შემდეგ თურქეთ-რუსეთის პოლიტიკურ და სამხედრო კავშირში გადაიზარდა.

3. ლევანტის ვაპრობა და თურქეთ-საფრანგეთის ურთიერთობა

1789 წლის რევოლუციის შემდეგ, როდესაც საფრანგეთში პოლიტიკური ხელისუფლება ფეოდალური კლასიდან ბურჟუაზიის ხელში გადავიდა, საფრანგეთი ლევანტისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში. საგრძნობლად გააქტიურდა. მისმა აგრესიამ ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ ნაწილში იმატა. რაც უფრო უჭირდა

⁸⁰ სპა, ფონდი იგივე, 1795, ს. 821, ფურცელი 46, 74.

⁸¹ სპა, ფონდი იგივე, 1796; ს. 829, ფურცელი 81—82.

⁸² სპა, ფონდი იგივე, 1796, ს. 828, ფურცელი 102—103.

ფეოდალურ სახელმწიფოთა მტრულ რკალში მოხვედრილ საფრანგეთს, მით უფრო ენერგიულად მოქმედებდა მისი დიპლომატია თურქეთში. ეს განსაკუთრებით საგრძნობი გახდა იაყოზინელთა დიქტატურის პერიოდში. მაგრამ რევოლუციის შედეგად საფრანგეთის პოლიტიკას ძირითადი მიმართულება ლევანტის ქვეყნებში და მახლობელ აღმოსავლეთში არ შეცვლილა. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, - რომ 1789 წლის შემდეგ საფრანგეთის აგრესია რევოლუციურ ფრაზებს ეფარება და მოქმედებს „ხალხთა განთავისუფლების“ ლოზუნგით. ის, რომ საფრანგეთის დიპლომატიის პოლიტიკური კურსი რევოლუციის შემდეგ არ შეცვლილა, რომ ეს კურსი ძირითადად იგივე დარჩა, როგორც ბურბონების საფრანგეთის, სრულიად კანონზომიერი და გასაგებია. პოლიტიკა, რომელსაც მრავალი წლის მანძილზე ატარებდა საფრანგეთი თურქეთში და ის ყურადღება, რომელსაც ის აქცევდა შავი ზღვის ქვეყნებს, მთლიანად გამომდინარეობდა მისი ეკონომიური ინტერესებიდან ლევანტში. საფრანგეთის ბურჟუაზიის, ქვეყნის ახალი გამგებლის. გაძლიერებაში, დიდი წვლილი შეიტანა ლევანტის ვაჭრობამ და თუ საფრანგეთის ბურჟუაზიას სურდა რაიმეს შეეცვლა საგარეო პოლიტიკაში, მას შემდეგ რაც ძალაუფლება მის ხელში აღმოჩნდა, ეს იყო ლევანტის ვაჭრობის გაძლიერება და გაფართოვება, მისი გავრცელება ახალ ტერიტორიაზე, ასეთად კი, უპირველეს ყოვლისა, შეიძლება ყოფილიყო შავი ზღვის ქვეყნები, საითენაც ის ადრეც მისწრაფოდა. სწორედ ამიტომ, როგორც საფრანგეთი, ასევე ევროპის ქვეყნები აქეზებენ ოსმალეთს მის აგრესიაში საქართველოს წინააღმდეგ. ცხადია, საქართველოს ყოველი ცდა ეპოვა დახმარება დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში, ე. ი. იმათთან, ვინც თვითონ იყო დაინტერესებული ოსმალეთის აგრესიით, განწირული იყო.

შვიდწლიანი ომიდან, რომელიც 1763 წელს დასრულდა, საფრანგეთი დაუსტებული გამოვიდა. სამრეწველო რევოლუციის შედეგად გაძლიერებული ინგლისი ავიწროვებდა საფრანგეთის კოლონიურ იმპერიას. საფრანგეთი უკან იხევს ინდოეთში, ამერიკაში, იძულებულია დასაშვოს პოლიტიკური პოზიციები აღმოსავლეთ ევროპაში. აქ სწრაფად ძლიერდებიან რუსეთი და პრუსია. პრუსიის დიპლომატია აქტიურდება თურქეთში.

ინდოეთსა და ამერიკაში ინგლისელების შემოტევის შემდეგ ფრანგებისათვის ლევანტის ვაჭრობა განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს. საფრანგეთის ბურჟუაზია კარგად ხედავდა, რომ ლევანტის ვაჭრობა შექმნილ ვითარებაში მისთვის ყოფნა-არყოფნის სა-

კითხი იყო. ინგლისელები ლევანტში შედარებით სუსტები იყვნენ და საფრანგეთს, როგორც ხმელთაშუა ზღვის ქვეყანას, ინგლისელებთან საბრძოლველად მეტი საშუალებები გააჩნდა. მითუმეტეს, რომ XVIII საუკუნის დასასრულისათვის ფრანგებს მსოფლიოს ამ რაიონში ყველა სხვა კონკურენტი ჩამოსცილდა: ესპანეთი დაუსტა, ვენეცია აღარ წარმოადგენდა რაიმე საშიშ ძალას. მაგრამ რუსეთის გაძლიერებამ შავი ზღვის აუზში და ბალკანეთზე საფრანგეთის ვაჭრობას ლევანტში ბევრად უფრო დიდი საშიშროება შეუქნა, ვიდრე თავის დროზე ესპანეთმა და ვენეციამ. საქმე არა მარტო რუსეთის მზარდ სამხედრო ძლიერებაში იყო, 1795 წელს რუსეთმა დააარსა ოდესა, რომელიც მალე ისეთივე აყვავებულ ნავსადგურად იქცა, როგორც ტაგანროგი, ხერსონი და სევასტოპოლი¹. ამ ნავსადგურების ტვირთბრუნვა და მათი სავაჭრო კავშირები ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნებთან სწრაფად იზრდებოდა და ფართოვდებოდა. მართალია, რუსეთის საგარეო ვაჭრობაში უცხოელები ჯერ კიდევ მნიშვნელოვან ძალას წარმოადგენდნენ, მაგრამ ეს მხოლოდ დროებითი მოვლენა იყო. რუსეთი აკეთებდა ყველაფერს იმისათვის, რათა საგარეო ვაჭრობაში ძირითადი ძალა მისი ქვეშევრდომი ვაჭრები ყოფილიყვნენ და რაც შეიძლება მეტი საქონელი გადაზიდულიყო მისივე სავაჭრო გემებით. რუსეთი, ცხადია, ცდილობდა მაქსიმალურად. ესარგებლა თავისი უფლებით ეწარმოებინა ნაოსნობა შავ ზღვაზე, რაც ჯერ არ ჰქონდა მიღებული საფრანგეთს. ამრიგად, ოდესა, სევასტოპოლი, ხერსონი და ტაგანროგი აშკარად ემუქრებოდნენ საფრანგეთის ეკონომიურ ინტერესებს ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნებში. ლევანტი ამიერიდან აღარ იყო ის მყუდრო ადგილი, რომელსაც ის წარმოადგენდა საფრანგეთისათვის ამერიკისა და ინდოეთის სამფლობელოებიდან განსხვავებით. ლევანტის ვაჭრობის შენარჩუნებას საფრანგეთი შეძლებდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში თუ წარმატებით შეებრძოლებოდა ინგლისსა და რუსეთს, ამისათვის კი მას მსოფლიოს ამ კუთხეში უნდა ჰყოლოდა მოკავშირე. მაგრამ საფრანგეთს არჩევანი არ გააჩნდა. ერთადერთი ასეთი ქვეყანა იყო თურქეთი. ამრიგად, ლევანტის საკითხი თურქეთ-საფრანგეთის ურთიერთობაში XVIII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ასრულებდა ისეთსავე როლს, როგორსაც ავსტრიის საკითხი 1535 წელს, როდესაც საფრანგეთმა თურქეთისაგან პირველი კაპიტულაცია მიიღო. მაგრამ არსებობდა დიდი განსხვავება ამ ორი ეპოქის თურქეთს შო-

¹ Г. Г и б и н с, История торговли Европы, СПб, 1901, с. 164.

რის. XVI საუკუნის პირველი ნახევრის თურქეთი ევროპის უძლიერესი სახელმწიფო იყო და შემტევ საგარეო პოლიტიკას ანხორციელებდა, XVIII საუკუნის დასასრულის თურქეთი კი ვეღარ უმკლავდებოდა ევროპის გაძლიერებულ სახელმწიფოებს და განუწყვეტლივ კარგავდა ტერიტორიებს. საფრანგეთისა და თურქეთის დაახლოება 1535 წელს და თურქეთის მიერ საფრანგეთისადმი პირველ კაპიტულაციის გაცემა, ისევე როგორც საფრანგეთ-თურქეთის ახალი დაახლოება XVIII საუკუნეში არ შეიძლება აიხსნას „საყოველთაო გეოპოლიტიკური მოთხოვნილებით“, რის დამტკიცებასაც თანამედროვე თურქი ისტორიკოსები ცდილობენ². ვერც იმას მივიჩნევთ სწორად, რომ ეს კავშირი განპირობებული იყო თითქმის „მხოლოდ პოლიტიკური ინტერესებით“³.

გეოგრაფიული მდებარეობა, რომელიც ჰქონდათ საფრანგეთსა და თურქეთს ერთმანეთის მიმართ ახდენდა გარკვეულ გავლენას მათ ურთიერთდამოკიდებულებაზე და ხელს უწყობდა მათ კავშირს. XVIII საუკუნეში საფრანგეთთან და თურქეთთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული შვედეთი. ამ კავშირზეც გარკვეულ გავლენას გეოგრაფიული მდებარეობა ახდენდა, მაგრამ გადამწყვეტი მაინც ევროპაში შექმნილი კონკრეტული პოლიტიკური მდგომარეობა და კაპიტალისტური განვითარების გზაზე დამდგარი ქვეყნების ეკონომიკური ინტერესები იყო, რამაც შექმნა კიდეც თავისებური „პოლიტიკური სამკუთხედი“ საფრანგეთი-თურქეთი-შვედეთი.

1535 წლის შემდეგ თურქეთ-საფრანგეთის ურთიერთობა დაფუძნებული იყო კაპიტულაციებზე და როგორც თურქეთში, ასევე საფრანგეთში უყვარდათ ლაპარაკი მათ შორის არსებულ მეგობრობაზე. თუმცა ეს მეგობრობა ძალიან პირობითი იყო. იგი არა ერთხელ გამწვავებულა, როგორც მაგალითად ლუი XIV დროს⁴. საფრანგეთი არა ერთხელ ჩაბმულა ანტითურქული გეგმების შედგენაში და ჯვაროსნული ლაშქრობის მოწყობასაც აპირებდა თურქეთის წინააღმდეგ. აღსანიშნავია, რომ ამ ორ ქვეყანას შორის ურთიერთობას ყოველთვის ამწვავებდა საფრანგეთი და არა თურქეთი. მიუხედავად ამისა არ შეიძლება იმის განსაზღვრა თუ რომელი მხარე იყო უფრო დაინტერესებული ამ კავშირში, მიუხედავად იმისა,

² İsmail Soysal. Türk-Fransız diplomasi münasebetlerinin ilk devresi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. c. 3, sayı 5—6, Eylül 1951 — Mart 1952. İstanbul, 1953. s. 90.

³ Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ... p. IX.

⁴ იქვე, გვ. XII.

რომ კაპიტულაცია იურიდიული თვალსაზრისით მხოლოდ ცალმხრივად გაცემული სიგელია და არა ომხრივი ხელშეკრულება, ვინაიდან აქ ფორმალურად არ არის ჩამოყალიბებული ორმხრივი ვალდებულებანი, როგორც ჩვეულებრივ ხელშეკრულებებში.

ოსმალეთის იმპერიაში ფრანგებს არა მარტო არ სურდათ დაეკარგათ ის, რაც ჰქონდათ მათ ჯერ კიდევ ადრე, ოსმალეზმადე, არამედ სურდათ მიეღოთ ახალი უფლებები, ტერიტორიულად გაეთართოვებინათ თავისი სავაჭრო ასპარეზი და შექრილყვენ რაც შეიძლება უფრო ღრმად აღმოსავლეთის მიმართულებით. ოსმალეზი კი დაინტერესებული იყვნენ მოეზიდათ ლევანტში ევროპელი ვაჭრები და ამით გაეზარდათ ხაზინის შემოსავალი. ამრიგად ერთი მხარე ვალდებულებას კისრულობს მისცეს მეორე მხარის ვაჭრებს პრავილეგიები და უზრუნველყოს მათი უშიშროება, რასაც არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა, ვინაიდან თურქეთის სამხედრო-საზღვაო ფლოტი ოფიციალურ მეკობრეობას ეწეოდა ხმელთაშუა ზღვაზე. მეორე მხარე კი, ის ვისაც უბოძეს კაპიტულაცია კისრულობს ვალდებულებას აწარმოოს ვაჭრობა. ასეთი ვალდებულება კაპიტულაციაში ჩაწერილი არ იყო, მაგრამ იგულისხმებოდა კაპიტულაციის მთელი შინაარსით და მისი გაცემის აზრით. თუ საფრანგეთი არ შეასრულებდა თავის პირობას და ხელს არ შეუწყობდა თავის ქვეშევრდომებს ევაჭრათ ლევანტში, მაშინ კარგავდა აზრს ის პრივილეგიებიც, რომლებსაც თურქეთი აძლევდა ფრანგებს. ეს ნიშნავს, რომ კაპიტულაციებში ორმხრივ ვალდებულებებთან გვაქვს საქმე რომელთაგან ერთი მხარის ვალდებულებანი ფიქსირებულია, მეორის კი იგულისხმება. ამდენად ორივე მხარე ერთნაირად იყო დაინტერესებული ურთიერთკავშირში და კაპიტულაციაშიც. კაპიტულაცია, რომელიც საფრანგეთმა თურქეთიდან მიიღო 1535 წელს თავისებური ხასიათისა და ფორმის ხელშეკრულებად და ის არ შეიძლება ჩაითვალოს უთანწირო ხელშეკრულებად მიუხედავად იმისა, რომ ის, როგორც იურიდიული საბუთი ცალმხრივია. თურქეთის ეკონომიკურ დაინტერესებას კაპიტულაციებში ემატებოდა მისი პოლიტიკური და სამხედრო დაინტერესება საფრანგეთთან კავშირში. ამიტომ იყო, რომ თურქეთი ცდილობდა არ დარღვეულიყო მისი კარგი ურთიერთობა საფრანგეთთან. ამავე დროს საფრანგეთს მიაჩნდა, რომ ის უფლებები, რომლებშიდაც ის იყო დაინტერესებული და რომლებსაც ის ფლობდა კაპიტულაციების საფუძველზე, დამოკიდებული იყო თურქების კეთილგანწყობაზე და თურქეთის ურთიერთობაზე სხვა ქვეყნებთან, რის გამოც საფრანგეთის უფლებები ოსმალეთის იმპე-

რიაში არ შეიძლება ყოფილიყო მყარი და სათანადოდ გარანტირებული. ამიტომ საფრანგეთისათვის უფრო ხელსაყრელი იყო გამხდარიყო თუ მთელი ოსმალეთის არა, მისი ტერიტორიის ნაწილის მაინც სრული ბატონ-პატრონი და მიეღო ოსმალეთის იმპერიაში ისეთივე უფლებები და გაეტარებინა ისეთივე პოლიტიკა, როგორც ინდოეთში. აქედან გამომდინარე, საფრანგეთი მხოლოდ ხელსაყრელ მომენტს უცდის, რომ თურქეთის ტერიტორიები უშუალოდ დაიმორჩილოს და ყოველ წუთს მზად არის უარი თქვას თურქეთთან მეგობრობაზე და საომარი მოქმედებაც კი დაიწყოს მის წინააღმდეგ. ამ მხრივ ნაპოლეონის ლაშქრობა „მეგობარი“ თურქეთის წინააღმდეგ არ ყოფილა არც მოულოდნელი და არც შემთხვევითი, ის არც ნაპოლეონის „ვერაგული ხასიათიდან“ გამომდინარეობდა. ეს იყო სრულიად კანონზომიერი და გარდუვალი მოვლენა, რომელიც თურქეთ-საფრანგეთის ურთიერთობის თავისებური ხასიათიდან გამომდინარეობდა.

XVIII საუკუნეში, როდესაც თურქეთი აგებს ომებს, კარგავს ტერიტორიებს, ვეღარ აგვარებს თავის საშინაო საქმეებს, თურქეთის და ევროპის ქვეყნების ეკონომიკური განვითარების დონეთა შორის სხვაობა კი განსაკუთრებით შესამჩნევი გახდა, თურქეთი როგორც არასდროს დაინტერესებულია საფრანგეთთან კავშირით და საფრანგეთიდან დახმარების მიღებით. მაგრამ მიუხედავად ამისა, თურქეთსაც ამ დროისათვის უკვე ბევრი რამ აღარ აწყობდა საფრანგეთთან შექმნილ ურთიერთობაში. არ აწყობს, კერძოდ, კაპიტულაციები (კაპიტულაციები ამ დროისათვის მიღებული ჰქონდა თურქეთიდან ევროპის თითქმის ყველა ქვეყანას და კაპიტულაციების საკითხი ეხებოდა არა მარტო საფრანგეთს). თურქეთი კარგად ხედავდა, რომ პირველ კაპიტულაციებსა და იმ კაპიტულაციებს შორის, რომლებიც მისგან მიიღეს ევროპის ქვეყნებმა გვიან პერიოდში, მიუხედავად მათი ტექსტობრივი და შინაარსობრივი მსგავსებისა, მაინც, დიდი განსხვავება იყო. თურქეთში დაინახეს, რომ ისინი თანდათანობით არათანასწორუფლებიან ხელშეკრულებებად გადაიქცნენ და ეკონომიურად და პოლიტიკურად მხოლოდ ევროპის ქვეყნებისათვის იყო ხელსაყრელი. ეს აზრი თურქეთის მმართველ წრეებში კარგა ხნის მანძილზე მწიფდებოდა სანამ ის ოფიციალური მოთხოვნის სახეს მიიღებდა და თურქეთი, რომლის ეკონომიკა განადგურების პირამდე იყო მისული, შექმნილი მდგომარეობიდან გამოსვლის ძებნაში იწყებს ბრძოლას იმ ხელშეკრულებათა გაუქმებისა ან მუხლების შეცვლისათვის, რომლებიც

მისთვის ეკონომიურად არ იყო ხელსაყრელი და აყენებდა მას არათანასწორუფლებრივ მდგომარეობაში. ეს ეხებოდა აგრეთვე საბაჟო ტარიფებს, სამხედრო ხასიათის ხელშეკრულებათა სათანადო მუხლებს და ა. შ.

თურქეთის თანამედროვე ისტორიოგრაფია აიგოვებს თავისი ხასიათით აღრინდელი და გვიანი ხანის კაპიტულაციებს და ყველა მათ, დაწყებული პირველი კაპიტულაციიდან განიხილავს როგორც ცალმხრივებს, რომლებიც ხელსაყრელი იყვნენ მხოლოდ და მხოლოდ ევროპის ქვეყნებისათვის. ამასთან დაკავშირებით, პირველი კაპიტულაციის გაცემისას შექმნილი თურქეთ-საფრანგეთის ურთიერთობა განხილულია, როგორც მხოლოდ საფრანგეთისათვის სასარგებლო⁵. ამ შეხედულების დასადასტურებლად თურქი ისტორიკოსები ცდილობენ გამოიყენონ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებული ვერსია იმის შესახებ, რომ, თითქოს, საფრანგეთისათვის პირველი კაპიტულაციის გაცემის მიზეზი იყო მხოლოდ საფრანგეთის მეფის ფრანცისკო I-ის თხოვნა დახმარების შესახებ, რომლითაც მან მიმართა ჰულთან სულეიმან I-ს. მცდარი შეხედულება პირველი კაპიტულაციებისა და მხარეთა უფლებებისა და ვალდებულებების შესახებ შეიქმნა იმის გამოც, რომ ევროპელი მეცნიერები გადაჭარბებულად აფასებენ საფრანგეთ-თურქეთის ხელშეკრულებათა იმ მუხლებს, სადაც ლაპარაკი იყო საფრანგეთის უფლებაზე — გაეწია მფარველობა ოსმალეთის იმპერიის ტერიტორიაზე მყოფ ქრისტიანებისათვის ასეთი მფარველობის უფლებას ჰქონდა გარკვეული მნიშვნელობა, მაგრამ ეს უფრო პროპაგანდისტული, ვიდრე რეალური მნიშვნელობის მქონე სტატიები იყო. საქმე იმაშია, რომ მფარველობის ეს უფლება ვრცელდებოდა არა რაიზზე, ანუ ოსმალეთის ქვეშევრდომ ქრისტიანებზე, არამედ მისიონერებსა და პილიგრიმებზე⁶. საფრანგეთი ყოველთვის ცდილობდა საქმე ისე წარმოედგინა, რომ, თითქოს, მის ურთიერთობაში თურქეთთან მთავარია ქრისტიანებისა და მათი უფლებების დაცვა. ასე აკეთებდა, მაგალითად, ლუი XIII⁶. ამავე დროს, საფრანგეთს ასეთი ვერსიების გავრცელებით ევროპის ქრისტიანული მოსახლეობის თვალში უნდა გაემართლებინა თავი მუსლიმურ ქვეყანასთან დაახლოებუ-

⁵ Ahmet Rasim. Osmanlı Tarihi. Istanbul. s. 66—67.

⁶ I. Soysal. დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

⁷ Б. М. Д а н и л о в. К вопросу о капитуляциях на Ближнем Востоке. — Народы Азии и Африки, 1971, № 3, с. 138.

⁸ Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ... p. XI.

სა და კავშირის შეცვრის გამო, მით უმეტეს, რომ მაშინდელი ევროპისათვის სულაც არ იყო საიდუმლო, რომ თურქეთთან კავშირი ფრანკისკო I-ს სჭირდებოდა ევროპის ქრისტიანულ ქვეყნებთან საბრძოლველად. ბუნებრივია, კათოლიკეებმა, რომლებიც არ იყვნენ ოსმალეთის ქვეშევრდომები ბევრი რამ მიიღეს კაპიტულაციების მეშვეობით, ისევე როგორც სასარგებლო აღმოჩნდნენ ისინი კათოლიკური მონასტრებისათვის, რომლებზედაც აგრეთვე ვრცელდებოდა საფრანგეთის პროტექტორატი (კაპიტულაციის ეს სტატია არ ვრცელდებოდა ქრისტიანულ მონასტრებზე საერთოდ — ო. გ.) მაგრამ მისი მნიშვნელობა მაინც დიდი არ იყო, ვინაიდან, ევროპელი ქრისტიანი მისიონერები თურქეთში დიდ აქტივობას არასდროს არ იჩენდნენ⁹. ოსმალეთის იმპერიაში კათოლიკური ეკლესია თავისთავად, ევროპის სახელმწიფოების მხარდაჭერის გარეშე, არასდროს არ წარმოადგენდა მნიშვნელოვან ძალას. ამრიგად, „ქრისტიანული საკითხი“ საფრანგეთს სჭირდებოდა უმთავრესად თავისივე ქვეყნებში შინაური მოხმარებისათვის, ოსმალეთის იმპერიაში კი, სადაც კათოლიკური ეკლესიის პოზიციები საკმაოდ სუსტი იყო, „ქრისტიანების საკითხი“, რომელიც ფრანგულ ასპექტში ფაქტიურად კათოლიკეებსა და კათოლიკური ეკლესიის საკითხს წარმოადგენდა, ბატონობის განმტკიცებისათვის ბრძოლაში საფრანგეთს ვერავითარ მნიშვნელოვან დახმარებას ვერ გაუწევდა. ამიტომ, საფრანგეთისათვის მთავარი იყო მის მიერ ოსმალეთთან დადებული ხელშეკრულებების ეკონომიკური მხარე. მაგრამ, ამასთანავე, საფრანგეთისათვის თურქეთი მნიშვნელოვანი იყო როგორც სამხედრო ძალა და ინგლისთან, პრუსიასთან, ავსტრიასთან და რუსეთთან ბრძოლის პირობებში ცდილობდა თავის სასარგებლოდ სრულად გამოეყენებინა თურქული პოტენციალი. მაგრამ საფრანგეთის დიპლომატია ყოველთვის როდი იჩენდა საჭირო გამჭრიახობასა და შორსმჭვრეტელობას. 1768 წელს საფრანგეთის დიპლომატიამ აშკარა შეცდომა დაუშვა, როდესაც მოხერხებულად გამოიყენა პოლონეთის დანაწილება და თურქეთი რუსეთის წინააღმდეგ საომრად წააქეზა.

პოლონეთის საკითხი ერთ-ერთი ყველაზე უფრო მტკივნეული იყო ოსმალეთისათვის. თურქები დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ პოლონეთის ბედ-იღბალთან დაკავშირებული იყო თურქეთის ბედიც. პოლონეთის დანაწილების გამო თარაფხანა ემინმა¹⁰ ჯამბურ მუსტაფა

⁹ თურქეთში ქრისტიანი მისიონერების მოღვაწეობის შესახებ იხ. E. Kirşehiroglu. Türkiye misyonlar faaliyetleri. Istanbul, 1963.

¹⁰ ზარაფხანის მმართველი, გამგე.

ბეიმ სულთან სელიმ III-ის მიერ მოწვეულ თათბირზე განაცხადა „პოლონეთი არის ჩვენი დასასრულის დასაწყისი“¹¹. ამ აზრის იყო არა მარტო ჯამბურ მუსტაფა ბეი. ასე-ფიქრობდა ოსმალეთის სახელმწიფო მოღვაწეების უმრავლესობა უკვე ორი საუკუნით ადრე. ჯერ კიდევ XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან ოსმალეთი განსაკუთრებულ ყურადღებას იჩენს პოლონეთის ამბებისადმი და მეტად მგრძნობიარე ხდება პოლონეთის საკითხისადმი¹².

ფრანგები კარგად იყვნენ ინფორმირებულნი ოსმალების განწყობილების შესახებ პოლონეთის მიმართ და 1768—1774 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის წინ მათ ყველაფერი გააკეთეს, რისი გაკეთებაც შეეძლოთ დიპლომატიური გზით, ოსმალეთის რუსეთის წინააღმდეგ გამოსაყვანად. ოსმალეთმა წაგებული ომის შედეგად დათმო პოზიციები და ტერიტორიები საფრანგეთისათვის ყველაზე უფრო მგრძნობიარე ადგილას შავი ზღვის რაიონში და ბალკანეთში. ეს მარტო ოსმალეთის დამარცხება არ იყო. თურქეთის დამარცხების შედეგად მახლობელ აღმოსავლეთში პოლიტიკური, ეკონომიკური და სტრატეგიული პოზიციები დაკარგა საფრანგეთმა. მხოლოდ ოსმალეთის დამარცხების შემდეგ მიხვდნენ ფრანგები, რომ ყველაზე უფრო კარგი, რაც კი შეუძლიათ მათ გააკეთონ ხმელთაშუა ზღვის და ლევანტის ვაჭრობის დასაცავად, ეს იყო თურქეთ-რუსეთის ახალი ომის თავიდან აცდენა. ასეთ პოლიტიკას ატარებენ ფრანგები, როდესაც 80-იანი წლების მეორე ნახევარში კვლავ დაიძაბა ოსმალეთ-რუსეთის ურთიერთობა და უფრო ადრეც, როდესაც ყირიმის საკითხის გამო ოსმალეთი რუსეთთან ომის ზღვარზე იმყოფებოდა საფრანგეთის ელჩი ურჩევს ოსმალეთის მთავრობას არ ჩაებას ომში რუსეთის წინააღმდეგ¹³.

ოსმალეთში კარგად ესმით, რომ იმპერიის მომავალს სწორედ რუსეთთან დამოკიდებულება გადაწყვეტს. რუსეთთან დამოკიდებულებაში კი შესაძლებელია არსებობდეს მხოლოდ ორი ვარიანტი: ომი ან ზავი. უცხოეთის სახელმწიფოების პოლიტიკაც თურქეთში ამ ორ საკითხთან დამოკიდებულებით განისაზღვრება.

საფრანგეთის ელჩის რჩევამ და შუამავლობამ რომ თურქეთს არ დაეწყო ყირიმის საკითხის გამო ომი რუსეთთან ნაყოფი გამოიღო¹⁴.

¹¹ სპა, ფონდი იგივე, 1794 საქმე 777, ფურცელი 373.

¹² I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı Tarihi. c. 4, kısım I. Ankara, 1956-s. 365.

¹³ იქვე. გვ. 451.

¹⁴ იქვე., დასახ. ნაშრომი. გვ. 451—453.

სტამბოლში, აინალი კავაქის სსსახლეში დაიწყო მოლაპარაკება და 1779 წლის 21 მარტს ხელმოწერილი იქნა კონვენცია, რომელიც ცნობილია აინალი კავაქის კონვენციის სახელით. თურქეთის მიერ რუსეთთან დავის გადასაწყვეტად ომის გზის მაგივრად მოლაპარაკების გზის არჩევა მოწმობდა იმას, რომ თურქეთში თანდათანობით სწორად დაიწყეს თავის შესაძლებლობათა შეფასება.

მოსაზრება იმის შესახებ, რომ იმ პერიოდში საფრანგეთის ომის საწინააღმდეგო პოზიცია თურქეთ-რუსეთის კონფლიქტში განსაზღვრა საფრანგეთ-ინგლისის კონფლიქტმა ამერიკის კოლონიების დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის გამო, რის შედეგად საფრანგეთს არ ეცალა თურქეთისათვის ნაკლებად დამაჯერებელია.

საფრანგეთის დიპლომატიის პოზიციას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ოსმალეთის საგარეო პოლიტიკისათვის. როგორც ოსმალეთს, ასევე საფრანგეთს კარგად ესმოდათ, რომ მარტო დიპლომატიური ჩარევით ოსმალეთის საქმის გამოსწორება არ შეიძლებოდა, დიპლომატიური ჩარევით და ოსმალეთისათვის მხოლოდ სიტყვიერი რჩევების მიცემის გზით საფრანგეთი ვერ შესძლებდა თავის ინტერესების დაცვას ლევანტის ქვეყნებში და შემდგომში შავი ზღვის აუზში შექრას ოსმალეთის საშუალებით. ამიტომ საჭირო იყო ზრუნვა ოსმალეთის სამხედრო ძლიერების აღსადგენად და განსამტკიცებლად. აქედან გამომდინარე, დაწყებული 1768—1774 წლების ომის დამთავრებიდან საფრანგეთი სამხედრო დახმარებას უწევს ოსმალეთს. ეს დახმარება გამოიხატებოდა სამხედრო სპეციალისტების, უმთავრესად არტილერიისა და საფორტიფიკაციო საქმის მცოდნე ინჟინრების და ოსტატების გამოგზავნაში. სპეციალისტები იგზავნებოდნენ როგორც თურქეთის მთავრობის, ასევე საფრანგეთის მთავრობის ხარჯზე. ასეთ შემთხვევაში, საფრანგეთიდან თურქეთი იღებდა დახმარებას საჩუქრის სახით. XVIII საუკუნის დასასრულისათვის თურქეთში უცხოელი სპეციალისტების ძირითადი ნაწილი იყო ან ფრანგები, ან საფრანგეთის ორიენტაციის პირები.

თურქებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმ ახალ წესებთან შეგუებას, რომელსაც ფრანგები ამკვიდრებდნენ არა მარტო სამხედრო უწყებაში. თურქები კმაყოფილებით იღებდნენ უცხოელთა სამხედრო დახმარებას, მაგრამ, ამავე დროს, არ შეეძლოთ არ დაენახათ, რომ თურქეთისადმი დახმარების ძირითადი მიზანი ევროპის სახელმწიფოებისათვის მაინც საკუთარი ინტერესების დაცვა იყო. თურქეთში სრულიად საფუძვლიანად ეწინოდათ, რომ როგორც კი

ევროპის ქვეყნებს თავისი ინტერესებისათვის დასჭირდებოდათ ზურგი შეექციათ თურქეთისათვის, ისინი ამას დაუყოვნებლივ გააკეთებდნენ. თურქებს ასევე საფუძვლიანად ეშინოდათ, რომ ევროპის დიდ პოლიტიკაში ისინი წინასწარვე იყვნენ განწირულნი. ამ შიშს აღვივებდა საუკუნეების განმავლობაში დამკვიდრებული უნდობლობა ყველაფრისადმი, რასაც ევროპულობის ან ქრისტიანობის დაღი ესვა. კაიმაკამი ჰაჯი მუსტაფა ფაშა სულთანთან აუდენციის დროს ეუბნებოდა მას: „ევროპის ქვეყნები ერთმანეთს შეუთანხმდებიან, ჩვენ კი მიგვატოვებენ ჩვენი მტრების ხელში“¹⁵.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ფრანგები თურქებს სამხედრო დახმარებას საარტილერიო და საფორტიფიკაციო დარგებში უწევდნენ. არა ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა თურქეთისათვის დახმარებას რომელსაც უწევდა საფრანგეთი სამხედრო გემთმშენებლობის დარგში. თუ ფრანგი არტილერისტები და გემთმშენებლები სტამბოლში მუშაობდნენ, საფორტიფიკაციო საქმის სპეციალისტები რუსეთის საზღვრების რაიონებში და სრუტეებში იმყოფებოდნენ. მათი ძირითადი მიზანი იყო თურქეთის მომზადება რუსეთის წინააღმდეგ ახალი ბრძოლებისთვის. ფრანგი ინჟინრები გამოჩნდნენ როგორც კავკასიაში, ასევე ბალკანეთში. თურქეთში ჩამოვიდნენ აგრეთვე ფრანგი ტოპოგრაფები, რომლებმაც XVIII საუკუნის დასასრულს ტოპოგრაფიულად აგეგმეს შავი ზღვის სანაპიროები და შეადგინეს ახალი სრულყოფილი რუკა.

როდესაც ფრანგები დახმარების სახით თურქეთის ტერიტორიაზე მუშაობდნენ, მათ არ ავიწყდებოდათ, რომ დღევანდელი მოკავშირე თურქეთი ზვალ შეიძლებოდა მათ დაპირისპირებოდა. თუ, ერთის მხრით, ისინი ასრულებდნენ ისეთ სამუშაოს, რაც გაამაგრებდა და განამტკიცებდა თურქეთს რუსეთთან შეტაკების შემთხვევაში, მეორეს მხრით, ისინი აგროვებდნენ მასალებს და ატარებდნენ სამუშაოს, რაც მათ გამოადგებოდათ თურქეთთან შეტაკების შემთხვევაში. ასეთი მოსამზადებელი სამუშაოს შესრულება ფრანგებმა ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროებიდან დაიწყეს. უკვე 1786 წელს ფრანგებმა აგეგმეს ეგეოსის ზღვის არქიპელაგი, აღნიშნეს ყველა ყურე, გაზომეს ზღვის სიღრმე კუნძულების ნაპირებთან და რუქაზე დაიტანეს ის ადგილები, სადაც შეიძლებოდა გამაგრებული პუნქტების

¹⁵ სპა. ფონდი იგივე. 1775, ს. ფურცელი 25.

აშენება. რუკა დამზადდა არა ოსმალებისათვის, არამედ პარიზში წარსადგენად. ფრანგების ასეთმა „უცნაურმა“ მოქმედებამ, ცხადია, მიიპყრო რუსეთის საელჩოს ყურადღება კონსტანტინეპოლში¹⁶.

აღგენდენ რა არქიპელაგის დაწვრილებით რუკას, ფრანგებს აინტერესებდათ სრუტეების მისადგომები ხმელთაშუა ზღვის მხრიდან ანუ ის ერთადერთი მიმართულება, საიდანაც შეეძლოთ მათ მიეტანათ იერიში ფლოტის საშუალებით სტამბოლზე. ფრანგებმა განსაკუთრებით გააძლიერეს საომარი მოქმედებისათვის საჭირო ცნობების შეგროვება 90-იანი წლების მეორე ნახევარში, ე. ი. იმ პერიოდში, როდესაც დღის წესრიგში დაისვა ოსმალეთის წინააღმდეგ ნაპოლეონის ლაშქრობის საკითხი.

საფრანგეთის პოლიტიკა, რომელსაც ის ატარებს თურქეთში საუკუნის დასასრულს თავისი ხასიათით პრინციპულად არ განსხვავდება ევროპის სხვა ქვეყნების პოლიტიკისაგან: რაც შეიძლება მეტი ჩაიგდონ ხელში, რაც შეიძლება ნაკლები დაანებონ სხვას. თუ მაინც განსხვავდება თავისი პოლიტიკით საფრანგეთი თურქეთში, ეს არის ის, რომ ის სხვაზე აქტიურია. მისი მთავარი მიზანია თურქეთის „ფარით“ დაიცვას თავისი ინტერესების სფერო ლევანტის ქვეყნებში. ლევანტის დაკარგვის შიშით ის იცავს ოსმალეთის იმპერიის ხელშეუხებლობის პრინციპს და უარს არ იტყვის ამ პრინციპზე, სანამ თვითონ არ მიეცემა შესაძლებლობა სცადოს თურქეთის ტერიტორიების ხელში ჩაგდება, განსაკუთრებით კი იმპერიის იმ ნაწილში, რომელიც ლევანტის ვაკეობის სასიცოცხლო არეალში შედიოდა. საფრანგეთის ასეთ ცდას წარმოადგენდა ნაპოლეონის ლაშქრობა ეგვიპტესა და სირიაში.

¹⁶ სპა, ფონდი იგივე, 1786 ს. 676, ფურცელი 22.

II. ახალგაზრდა თურქების პაპასიური პოლიტიკა

1914 წლის ოქტომბერში თურქეთის ფლოტი ომის გამოუცხადებლად თავს დაესხა რუსეთის შავი ზღვის სანაპიროებს. რუსეთთან ომის დაწყებას მოჰყვა ომი რუსეთის მოკავშირე ანტანტის სახელმწიფოებთან. ომის დასაწყისშივე ცხადი გახდა, რომ თურქეთი მოუშაღებელი იყო. კავკასიის ფრონტზე, სარიყამიშის მაღლობებზე განადგურდა ენვერ ფაშას მიერ შეკავშული მე-3 არმია, დამარცხდა ჭემალ ფაშას სარდლობით სუეცის არხისაკენ გაგზავნილი მე-4 არმია. მარცხი სდევდა ოსმალეთს შემდგომშიც, ომის მთელი ხნის განმავლობაში. ოსმალეთის იმპერიის მმართველი წრეებისათვის ამაში მოულოდნელი არაფერი არ უნდა ყოფილიყო. ეს რომ ასე იქნებოდა, საამისოდ მრავალი წინასწარი ნიშანი არსებობდა. უშუალოდ მსოფლიო ომის წინ თურქეთმა ორ ომში მოასწრო დამარცხებულობა: იტალიასთან 1911—1912 წლების და ბალკანეთის 1912—1913 წლების ომებში. ორივეჯერ თურქეთის მოკავშირეები ბევრად უფრო სუსტები იყვნენ, ვიდრე ის ქვეყნები, რომლებსაც თურქეთი 1914-1918 წლებში ეომებოდა. ზედიზედ ორ ომში დამარცხება და ისიც შედარებით სუსტ მოწინააღმდეგესთან თურქებს სავსებით გასაგებად უმტკიცებდა იმას, რომ მომავალი ომი, ევროპის სახელმწიფოთა რომელ დაჯგუფებასთანაც არ უნდა ყოფილიყო ის — ანტანტასთან თუ ცენტრალურ სახელმწიფოებთან — ოსმალეთის იმპერიისათვის კატასტროფული იქნებოდა. მიუხედავად ამისა, თურქეთი მაინც ჩაება ომში ისე, რომ მისი მხრიდან რაიმე მნიშვნელოვან ყოყმანსაც კი არ ჰქონია ადგილი. არ იყო შემთხვევითი არც ის, რომ ომში თურქეთი გერმანიის მოკავშირედ მოგვევლინა. შემდგომ წლებში ისტორიულ ლიტერატურაში, განსაკუთრებით ანტანტის ქვეყნების ისტორიკოსთა გამოკვლევებში, განმტკიცდა აზრი, რამაც, ნაწილობრივ, საბჭოთა ისტორიულ ლიტერატურაშიც იჩინა თავი, რომ თითქოს ოსმალეთის სახელმწიფო მოღვაწეები პირველი მსოფლიო ომის წინ ფრანგოფილებად, ანგლოფილებად და გერმანოფილებად იყოფოდნენ. XIX საუკუნეში და XX საუკუნის დასაწყისში

მსგავსი ტენდენციები ოსმალეთის სახელმწიფო მოღვაწეთა შორის მართლაც შეიმჩნეოდა. იმპერიის უმაღლეს თანამდებობის პირთა შორის იყვნენ არა მარტო ფრანგოფილები, ანგლოფილები და გერმანოფილები, არამედ საკმაოდ დიდი გავლენის მქონე რუსოფილებიც, როგორც, მაგალითად, ოსმალეთის დიდი ვეზირი მაჰმუდ ნედიმ ფაშა¹. ეს პოლიტიკური მოღვაწეები ურთიერთშორის მწვავე ბრძოლებსაც კი აწარმოებდნენ, მაგრამ პირველი მსოფლიო ომის წინ ოსმალეთის სახელმწიფო მოღვაწეების დაყოფა ფრანგოფილებად თუ გერმანოფილებად უკვე სიანმდვილეს აღარ შეეფერებოდა²; ვინაიდან ამ დროისათვის პოლიტიკური ორიენტაციის საკითხებში მთავრობის წრეებში რაიმე სერიოზულ ბრძოლას ადგილი აღარ ჰქონდა. საამისოდ იმდროინდელ თურქეთში პირობები არც არსებობდა. იმპერიაში მთელი პოლიტიკური ძალაუფლება სამი დიქტატორის: ენვერის, თალათისა და ჯემალის მიერ იყო უზურპირებული. მათი სახით კი სახელმწიფოს სათავეში არმია იდგა, ხოლო არმიის ოფიცრების დიდი უმრავლესობა საგარეო პოლიტიკური ორიენტაციის თუ ომის საკითხებში ტრიუმფირატის წევრებს უჭერდა მხარს. ეს მხარდაჭერა არ აიხსნება ენვერისა და მისი თანამებრძოლების მხოლოდ დიქტატორული ძალაუფლებით. თურქი ოფიცრობა, განსაკუთრებით ახალგაზრდობა, ტრიუმფირატის სახით მხარს უჭერდა თურქიზმის პოლიტიკურ მოთხოვნებს. რომლის მედროშე და პრაქტიკული გამტარებელი იმ დროს ენვერი იყო, თურქი ოფიცრობა გაჰყვებოდა იმას, ვინც უფრო მაღლა ასწევდა თურქიზმის დროშას. სწორედ ამაში იყო ენვერის, თალათისა და ჯემალის, ისევე როგორც მათი პარტიის „ითიჰად ვე თერაქის“—„ერთიანობისა და პროგრესის“ ძალა და გავლენის საიდუმლოება. თურქთა ეროვნული ინტერესები გამოხატა არა თურქეთის ბურჟუაზიამ, რომელიც რელიგიური და ეროვნული შემადგენლობის მხრივ მეტად ჰრელი იყო და ამდენად, თავისი განწყობილებით კოსმოპოლიტური, არამედ რელიგიური და ეროვნული შემადგენლობით შედარებით ერთგვაროვანმა არმიამ. ამიტომ თურქულმა ეროვნულმა ბურჟუაზიულმა იდეოლოგიამ არმიას შეაფარა თავი და მისი მთავარი დასაყრდენი არმიის ოფიცრობა გახდა. ასეთ ეროვნულ-ბურჟუაზიული იდეოლოგიის როლს ოსმალეთში თურქიზმი ასრულებდა. ამ იდეოლოგიამ თურქების ბურჟუაზიულ ერად კონსოლიდაციის შედეგად

¹ K. M. Inal. Osmanlı devrinde son sadriazamlar. c. 2. Mahmud Neditim. Istanbul, 1941, s. 259—314.

² ეურნალი La Revue de Paris. 1921, № 3, p. 71.

ხმოყალობება XIX საუკუნეში, ჯერ კიდევ თანზიმათის პერიოდში დაიწყო და პირველად ახალგაზრდა ოსმალთა გონებაში ჩაისახა. იმ ახალ იდეოლოგიაში, რომელსაც ახალგაზრდა ოსმალები ქადაგებდნენ, პირველ ხანებში ძალიან ცოტა რამ იყო ახალი და ძალიან ბევრი ძველი: ფეოდალური, რელიგიური. ეს არ იყო გასაკვირი. ახალგაზრდა ოსმალთა უმრავლესობა, ისევე, როგორც თანზიმათის პერიოდის მოღვაწეთა უმრავლესობა, იმპერიის ფეოდალურ-ბიუროკრატიულ წრეებიდან იყო გამოსული და ამ წრეებთან მჭიდროდ დაკავშირებული. თურქეთში კაპიტალიზმის განვითარების შედეგად იმპერიის ხალხებს შორის მიმდინარე ეროვნული კონსოლიდაციის პროცესმა გაამწვავა ეროვნული საკითხი. ოსმალეთის იმპერიაში მუსლიმებისა და არამუსლიმებს შორის რელიგიურ ნიადაგზე ისტორიულად არსებობდა დიდი შუღლი და მუსლიმებისა და არამუსლიმების კანონის წინაშე არათანასწორუფლებიანობა ფეოდალური ოსმალეთის სახელმწიფო სამართლის ერთ-ერთ ძირითად პრინციპს წარმოადგენდა. ეს პრინციპი იმდროინდელ ევროპისათვის უკვე ანაქრონიზმად იქცა და მას ევროპის სახელმწიფოები მოხერხებულად იყენებდნენ, როგორც საბაბს ოსმალეთის საშინაო საქმეებში ჩასარევად. ხოლო როდესაც იქ არსებულ რელიგიურ შუღლს ეროვნული შუღლიც დაემატა, მაშინ ოსმალეთის იმპერიის ერთიანობას საშიშროება დაემუქრა, ალბათ იმაზე ბევრად უფრო მეტი, ვიდრე ოდესმე. ოსმალეთში ძალიან კარგად ესმოდათ, თუ რა შედეგი მოჰყვებოდა ეროვნულ ურთიერთობათა გამწვავებას. ბერძნების ბრძოლა თავისუფლებისათვის კარგი მაგალითი იყო ბალკანეთის ხალხებისათვის და თურქეთისათვის შესანიშნავი გაკვეთილი აღმოჩნდა. ამ მოვლენებში ოსმალეთის იმპერიის მმართველი წრეებისათვის ყველაზე უფრო მძიმე და ტრაგიკული ისლამის სამყაროს დაშლა იყო. თურქებს ემიჯნებოდნენ უკვე არა მარტო ქრისტიანი, არამედ მუსლიმი ხალხებიც. ჩვენ აქ მხედველობაში გვაქვს არა მუსლიმ ხალხთა ფეოდალურ-სეპარატიული ხასიათის მოძრაობანი, რაც ოსმალეთის იმპერიაში არასდროს არ შეწყვეტილა, არამედ მუსლიმ ხალხთა შორის მიმდინარე ეროვნული თვითშეგნების ზრდის პროცესი და მათი მისწრაფება შეექმნათ თავისი, ოსმალეთის იმპერიისაგან დამოუკიდებელი ეროვნული სახელმწიფოები. „ჩვენი ოსმალეთის იმპერია ყველაზე უფრო ინტერნაციონალური იმპერიაა მსოფლიოში“³, — წერდა თურქეთის სულთანი აბდულჰამიდ II, —

³ Pensées et souvenirs de l'ex Sultan Abdul-Hamid. Paris, p. 172.

ჩვენ განსაკუთრებულად არასდროს არ უნდა წამოვეწიოთ წინ ჩვენი ოსმალთა, არამედ ყოველთვის ხაზი უნდა გავესვათ იმ გარემოებას, რომ ჩვენ ყველანი მუსლიმები ვართ. ყველგან და ყოველთვის, უპირველეს ყოვლისა, უნდა გვაზსოვდეს, რომ მე მართლმორწმუნეთა სათავეში ვდგავარ, ხოლო ჩემი ტიტული როგორც ოსმალთა მბრძანებლისა, მხოლოდ მომდევნო ადგილზე უნდა იწერებოდეს, ვინაიდან ჩვენი რელიგია ის საძირკველია, რომელზედაც შენდება ჩვენი სახელმწიფოს ყველა პოლიტიკური და სოციალური შენობა.¹ მაგრამ ამ დროისათვის ის იდეები, რომელსაც აბდულჰამიდ II ქადაგებდა, ფაქტიურად უკვე მომაცდევანი იყვნენ. თუ აბდულჰამიდ II არაბებისა და ალბანელების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მიზეზად ინგლისელთა ინტრიგებს თვლიდა², ახალგაზრდა თურქებისათვის ცხადი იყო, რომ კანონის წინაშე თანასწორუფლებიანობის პრინციპი თანზიმათმა უკვე რეალურად არსებულ პრინციპად აქცია, მიუხედავად იმისა, ტარდებოდა თუ არ ტარდებოდა ცხოვრებაში სულთნის სათანადო ირადეები, ესმოდათ ისიც, რომ ისლამი აღარ გამოდგებოდა იმპერიის ერთიანობის იდეოლოგიურ საფუძვლად და რომ დაპყრობილ ხალხებს, მათ შორის მუსლიმებსაც, აღარ სურდათ ოსმალებთან ერთი სახელმწიფოს ფარგლებში ცხოვრება, საჭირო იყო ახალი იდეოლოგიის შექმნა. ამასთან ერთად, ეროვნული შემადგენლობის მხრივ იმპერიის აკრელებული მოსახლეობისათვის უნდა შექმნილიყო საერთო სამშობლოს გრძნობა და იმპერიის მოსახლეობა, განურჩევლად რელიგიისა და ეროვნებისა, უნდა ყოფილიყო აღზრდილი თავისი საერთო სამშობლოსადმი პატრიოტიზმის გრძნობით. მაგრამ იმპერიის მოსახლეობას ასეთი საერთო სამშობლოს გრძნობა და ამ სამშობლოსადმი სიყვარული არა თუ არ გააჩნდა, არამედ პირიქით, დროთა ვითარებაში ოსმალეთის მრავალეროვანი მოსახლეობა სულ უფრო და უფრო ნაკლებად იყო მოსურნე, რომ ერთად, ერთ სახელმწიფო ფარგლებში ეცხოვრა. ეს იყო გარდამავალი პერიოდი, როდესაც თურქთა ეროვნული თვითშეგნება ჯერ კიდევ შედარებით სუსტი იყო. ანატოლიაში, სადაც თურქ-ოსმალთა უმრავლესობა ცხოვრობდა, ჯერ კიდევ ფეოდალიზმი ბატონობდა. ანატოლიელი გლეხისა თუ ფეოდალ-მემამულისათვის მხოლოდ ისლამი იყო მისაღები და გასაგები, ანატოლიელი თურქები მტკიცედ იცავდნენ მუსლიმური

¹ Pensées et souvenirs de l'ex Sultan Abdul-Gamid. Paris, გვ. 173.

² იქვე.

ურთიანობის იდეას და აღამიანში მათ არაფერი არ აინტერესებდათ, გარდა მისი რწმენისა. თურქული ენაც მათთვის, უპირველეს ყოვლისა, მაჰმადიანთა ენა იყო, ყველაფერი რაც არ თავსდებოდა ისლამის ჩარჩოებში, მათთვის გაუგებარს, მტრულს და მიუღებელს წარმოადგენდა. ამასთან ერთად წმინდა თურქულ ელემენტს ოსმალეთის იმპერიაში არ ჰქონდა დიდი რიცხოვრივი უპირატესობა. ყველაფერი ეს გამოორიცხავდა იმის შესაძლებლობას, რომ ოსმალეთის იმპერიაში ისევე ყოფილიყო დადგენილი თურქული ელემენტის პრივილეგიური მდგომარეობა, როგორც თანზიმათამდე — მუსლიმების. ეს მხოლოდ დაასუსტებდა იმპერიას და დააჩქარებდა მის დაშლას. სწორედ ასეთ მომენტში უნდა შეექმნა ოსმანიზმს იმპერიის მოსახლეობაში, განურჩევლად რელიგიისა და ეროვნებისა, საერთო საშობლოს გრძნობა და ამ საშობლოსადმი პატრიოტული განწყობა. ამრიგად, ოსმანიზმს თურქეთში ეროვნული საკითხი უნდა გადაეწყვიტა. მაგრამ ამავე დროს მას საგარეო პოლიტიკური ამოცანაც ეკისრებოდა. ეროვნული საკითხი თურქეთში შექმნისთანავე შინასახელმწიფოებრივ პრობლემიდან საერთაშორისო პრობლემად გადაიქცა და თურქეთის წინაშე მდგარი ამ მეტად მძიმე, საერთაშორისო პრობლემების გადაჭრაც ოსმანიზმს ევალებოდა. ამ მიზნის მისაღწევად ოსმანიზმს უნდა შეენიღბა თურქი ეროვნული ბურჟუაზიისა და მემამულეების ლიქტატურა კანონის წინაშე თანასწორობის ფორმალური პრინციპით.

თურქთა მიერ დაპყრობილ ხალხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა მიზნად ისახავდა ამ ხალხების ოსმალეთის იმპერიიდან ჩამოცილებას და დამოუკიდებელი ეროვნული სახელმწიფოების შექმნას. ამ ერების ბურჟუაზია მიისწრაფოდა შეექმნა დამოუკიდებელი ეროვნული სახელმწიფოები პრინციპით „ერთი ერი — ერთი სახელმწიფო“. მაგრამ ეს პრინციპი წამოაყენა არა მარტო ოსმალთა მიერ დაპყრობილი ხალხების ბურჟუაზიამ, არამედ თურქმა ეროვნულმა ბურჟუაზიამაც, თუმცა შედარებით დაგვიანებით. „ახალგაზრდა თურქეთი ხელახლა, რომ იმ დროს, როდესაც სხვა ოსმალეები, რომლებიც იმპერიის შემადგენლობაში შედიან, თავისი ეროვნული მოთხოვნილებების განხორციელებისათვის იბრძოდნენ, მხოლოდ თურქული მასები რჩებოდნენ ამ ბრძოლის გარეშე; ამჟამად კი ისინიც იწყებენ ზრუნვას თავისი ეროვნული აღორძინებისათვის, რაც კარგად ჩანს ჩვენს მეცნიერებაში, ლიტერატურასა და ხელოვნებაში. „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიას არა აქვს არავითარი მორალური უფლება შეუშალოს ხელი თურქ ხალხს, რათა მან

იაროს ამ გზით“, — წერდა ახალგაზრდა თურქთა ერთ-ერთი ლიდერი და ტრიუმფირატის წევრი ჯემალ ფაშა⁶. ოსმალეთის იმპერიის სხვა ხალხებთან შედარებით, თურქებს შორის ეროვნული თვითშეგნების გვიან განვითარებას აღნიშნავდა თურქიზმის თეორეტიკოსი ზია გიოქალფიცი: „ეროვნული თვითშეგნება ჯერ არამუსლიმებს შორის გაჩნდა, შემდეგ ალბანელებსა და არაბებში და ბოლოს თურქებს შორის“⁷. ამ „დაგვიანების“ მთავარი მიზეზი იყო ის, რომ თურქების ბურჟუაზიულ ერად ჩამოყალიბება იმპერიის ბევრ სხვა ხალხებთან შედარებით უფრო გვიან მოხდა. ამის გამო, გვიან გაიღვიძა თურქების ეროვნულმა თვითშეგნებამაც. საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ სულთან აბდულჰამიდ II-ის დროინდელ ერთი ახალგაზრდა თურქის ნაამბობს: „პარიზში ყოფნის დროს ჩემ ამხანაგებთან ერთად ხშირად დავდიოდი ბიბლიოთეკაში, სადაც მორიგე ფრანგმა ბიბლიოთეკარმა ყურადღება მოგვაქცია. ერთ მშვენიერ ღელეს კი მან გვკითხა:

— თქვენ ვინა ხართ?

ჩვენ ერთმანეთს გადავხედეთ და ყველამ ერთად წამოვიძახეთ: — მუსლიმები ვართ.

• ფრანგი:

— ეს თქვენი რელიგიაა, მაგრამ ეროვნებით ვინა ხართ?

ჩვენ ეუბასუხეთ:

• — ოსმალები ვართ.

მაგრამ შეკითხვის მომცემი მაინც არ დაკმაყოფილდა:

— ეს თქვენი ქვეშევრდომობაა, მაგრამ რა ეროვნებისა ხართ?

— ?

ფრანგი:

— აი, ხედავთ იქ რომ კაცი? მე მას შევეკითხე და მან მიპასუხა „სომეხი ვარო“, ერთიც აი, აქა ზის, მან კი მითხრა, რომ ბერძენია. თქვენც ხომ სომეხები ან ბერძნები არა ხართ?

თურქმა თავისი ამბავი ასე დაასრულა:

„ — ამრიგად, მე მხოლოდ მაშინ მომივიღა აზრად, რომ თურქი ვარ“⁸.

გამომდინარეობდა რა ოსმანიზმის თეორიიდან, თალათ ფაშა

⁶ Джемаль-паша. Записки 1913—1919. Тифлис, 1923, с. 206.

⁷ Ziya Gökalp için yazılanlar — söylenler. c. 1. Hazırlayan Şevket Beysanoglu. Ankara, 1964. s. 91.

⁸ N. Berkes. Batıcılık, ulusçuluk ve toplumsal devrimler. İstanbul, 1965. s. 53.

ამტკიცებდა, რომ თითქოს ახალგაზრდა თურქებს სურდათ დაემყარებინათ ოსმალეთში თანასწორობა, თავისუფლება და სამართლიანობა და გაეერთიანებინათ თურქები, არაბები, ბერძნები, ალბანელები, რათა ყველას ეთანამშრომლა ამ მიზნების მისაღწევად⁹. მაგრამ ყოველ ერს ოსმალეთში თავისი საკუთარი მიზნები გააჩნდა, ეს კი მათ მიერ ოსმანიზმის უარყოფას იწვევდა. ბერძნები, მაგალითად, თვლიდნენ, რომ ოსმანიზმის იდეა საშიშროებას წარმოადგენს ელიზმისათვის¹⁰.

ოსმალეთის იმპერიის ყველაზე მრავალრიცხოვან და იმპერიის გამაერთიანებელ ეთნიკურ ელემენტს თურქი-ოსმალოები შეადგენდნენ, მაგრამ ოსმალეთის სახელმწიფოს ეკონომიკაში გაბატონებული პოზიციები უცხოეთის კაპიტალს და ოსმალთა მიერ დაპყრობილ ხალხთა ბურჟუაზიას ეკავა. სწორედ ამიტომ, როდესაც თურქულმა ფეოდალურ-მონარქიულმა ნაციონალიზმმა ბურჟუაზიული ნაციონალიზმის სახე მიიღო, თურქულმა ეროვნულმა ბურჟუაზიამ, ისევე, როგორც თავის დროზე თურქთა მიერ დაპყრობილი ხალხების ბურჟუაზიამ, ეროვნული საკითხის გადასაწყვეტად წამოაყენა იგივე პრინციპი „ერთი ერი — ერთი სახელმწიფო“, რომლის თანახმად ოსმალეთის იმპერიაში უნდა ყოფილიყო მხოლოდ ერთი ერი — თურქები ანუ ოსმალეთი თურქულ სახელმწიფოდ უნდა გადაქცეულიყო. ეს იყო ის, რაც თავის თეორიაში წამოაყენა ზია გიოქალფმა. მხოლოდ ასეთ სახელმწიფოში მოიპოვებდა სრულ ბატონობას თურქული ეროვნული ბურჟუაზია.

თურქ ეროვნულ ბურჟუაზიას რაიმე ახალი ან ორიგინალური სხვა ქვეყნების ბურჟუაზიასთან შედარებით თავის მოთხოვნებში არ წამოუყენებია. მას სურდა განედევნა უცხოეთის კაპიტალი იმ პოზიციებიდან, რომლებიც თვითონ სჭირდებოდა და აგრეთვე უნდა მოესპო თავისი კონკურენტი არათურქი ბურჟუაზია. ეს იყო ერთი და იგივე საკითხის ორი მხარე. ბრძოლა უცხოეთის კაპიტალის პოზიციების წინააღმდეგ ბუნებრივად მიიღებდა ევროპის იმპერიალისტური ქვეყნების პოლიტიკის წინააღმდეგ ბრძოლის სახეს, რაც, თუ გავითვალისწინებთ თურქეთის ეკონომიკის ნახევრად კოლონიურ ხასიათს, გარკვეულ მომენტში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის იერს მიიღებდა, მაგრამ ბრძოლა თავისივე ქვეყნის არათურქი ბურჟუაზიის წინააღმდეგ, რაც უნდა წარმოებულიყო „ერთი ერი — ერთი სახელმწიფოს“ პრინციპის განხორციელების ლოზუნ-

⁹ Talât Paşanın hatıraları. İstanbul, 1958. s. 12—13.

¹⁰ იქვე. გვ. 13.

გით. თურქეთის მმართველ წრეებს მიიყვანდა ქვეყნის შიგნით ეროვნებათა დათრგუნვის რეაქციულ პოლიტიკამდე.

ოსმანიზმს, რომელიც აცხადებდა, რომ რამდენადაც ოსმალეთის სულთნის ყველა ქვეშევრდომი კანონის წინაშე თანასწორია და ამიტომ არ შეიძლება იმპერიაში არსებობდეს გაბატონებული და დაჩაგრული ერები, უნდა მოეშადადებინა თურქული ეროვნული სახელმწიფოს შექმნა და გარკვეულ დრომდე შეენილბა მისი ნამდვილი შინაარსი, ამდენად, ოსმანიზმი უნდა ყოფილიყო მხოლოდ და მხოლოდ გარდამავალი საფეხური ისეთი სისტემის სახელმწიფოდან, სადაც ბატონობდნენ მუსლიმები, სახელმწიფოსკენ, სადაც თურქები იბატონებდნენ. ეს მომზადება უნდა გამოხატულიყო მუსლიმური ოსმალეთის იმპერიის თურქიფიკაციაში. „მე უპირველეს ყოვლისა ოსმალთ ვარ, მაგრამ მე არ მაგიწყდება, რომ მე თურქი ვარ და ვერავინ ვერ შეარყევს ჩემს რწმენას იმაში, რომ თურქი ზალხი წარმოადგენს ოსმალეთის იმპერიის ქვაკუთხედს. თურქული კულტურა ოსმალთა ერთიანობას ემსახურება და აძლევს ძალას იმპერიას, ვინაიდან ოსმალეთის იმპერია თურქთა შემოქმედებაა“, — წერდა თავის მოგონებებში ჯემალ ფაშა¹¹. ზემომოყვანილი სიტყვების თანახმად, ოსმანიზმი გულისხმობდა, რომ ოსმალეთის იმპერიის ზალხებს უნდა დავიწყებოდათ თავისი და შეეთვისებინათ თურქული კულტურა. ეს იყო ის შინაარსი, რომელსაც აქსოვდნენ ოსმანიზმში მისი შემქმნელები. ოსმანიზმი ვერავის ვერ აკმაყოფილებდა ვერც თურქებსა და ვერც არათურქებს. თურქიზმის ერთ-ერთი მთავარი იდეოლოგი ოსმალეთში, ემიგრანტი რუსეთიდან იუსუფ აქჩურინი, ოსმალეთში იუსუფ აქჩურად წოდებული, თავის სტატიაში „სამი პოლიტიკური სისტემა“ წერდა: „ოსმანიზმი ეწინააღმდეგება თურქების სურვილებსა და მისწრაფებებს, ვინაიდან აცხადებს რა თურქეთში მცხოვრებ ყველა ზალხების თანასწორუფლებიანობას, უკარგავს თურქებს გაბატონებული ერის მდგომარეობას და ათანასწორებს მათ ქრისტიან რაიებთან“¹² და „ის ეწინააღმდეგება თურქეთის ქვეშევრდომ არათურქ ზალხთა სურვილებს რომლებიც დამოუკიდებლობისაკენ მიისწრაფვიან და არ სურთ იცხოვრონ თავის დამპყრობლებთან ერთად“¹³.

ახალგაზრდა თურქებმა ოსმანიზმის პროპაგანდისტისათვის ბევარი რამ გააკეთეს. ისინი პრესის, სკოლების, მრავალრიცხოვანი ოსმა-

¹¹ Д ж е м а л ь - П а ш а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 206.

¹² З а р е в а н д, Турция и пантурсанизм, Париз, 1930, с. 16.

¹³ იქვე, გვ. 56.

ლური კლუბების“ და სხვა ამგვარი „ოსმალური“ დაწესებულებების საშუალებით სულთნის ქვეშევრდომებს უნერგავდნენ აზრს, რომ, სულთნის ყველა ქვეშევრდომი ეროვნებით ოსმალაა¹⁴. მაგრამ მთელ ამ პროპაგანდაში ისე აშკარად გამოსჭვივოდა ოსმანიზმის ნამდვილი მიზანი — უზრუნველყო თურქების პრიორიტეტი იმპერიაში და ერთეროვნობის საბაბით იმპერიის ყველა ხალხებისათვის თავს მოეხვია თურქული ენა და თურქული კულტურა, რომ პირველივე გამოცდა ოსმანიზმისათვის კატასტროფული შეიქმნა. ბალკანეთის ომებმა 1912—1913 წლებში დაამტკიცა, რომ არა თუ არ არსებობს არავითარი ერთიანი ოსმალური ერი და საერთო ოსმალური პატრიოტიზმი, არამედ პირიქით, ისტორია აღრმავებდა იმპერიის ერთა შორის არსებულ განსხვავებებს და მათ ერთმანეთს უპირისპირებდა. თურქმა ბურჟუაზიულმა იდეოლოგიებმა დაინახეს, რომ ოსმანიზმი მათ აღარ გამოადგებოდათ იმპერიის ხალხთა გაერთიანებისათვის როგორც არ გამოადგებოდათ ის პრინციპის „ერთი ერი — ერთი სახელმწიფოს“ განხორციელებისათვის. ეს იყო ის მიზეზები, რომელთა შედეგად „1913 წლის შემოდგომიდან თურქიზმი თითქმის ოფიციალურ ხასიათს“¹⁵ და დიდ გაქანებას იღებს¹⁶.

ახალგაზრდა თურქთა მისწრაფება შეექმნათ სახელმწიფო პრინციპით „ერთი ერი — ერთი სახელმწიფო“ გამოხატავდა იმ საერთო ტენდენციას, რომელმაც ევროპის შემდეგ აზიაშიც იჩინა თავი. „უცილობელი რჩება, რომ კაპიტალიზმმა, გააღვიძა რა აზია, იქაც ყველგან ეროვნული მოძრაობანი გამოიწვია, რომ ამ მოძრაობათა ტენდენციაა აზიაში ეროვნულ სახელმწიფოთა შექმნა, რომ კაპიტალიზმის განვითარების საუკეთესო პირობებს სწორედ ასეთი სახელმწიფოები უზრუნველყოფენ“¹⁷. სრულიად კანონზომიერი იყო, რომ ბრძოლა ეროვნული სახელმწიფოს შექმნისათვის თურქეთში მიმდინარეობდა ბურჟუაზიული რევოლუციის პერიოდში. ანალოგიურ მოვლენებს დასავლეთ ევროპაში უფრო ადრე ჰქონდა ადგილი. „აღმოსავლეთ ევროპასა და აზიაში ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ რევოლუციათა ეპოქა მხოლოდ 1905 წელს დაიწყო. რევოლუციები რუსეთში, სპარსეთში, თურქეთსა და ჩინეთში, ომები

¹⁴ А. С. Тв е р т и н о в а, Младотурки и пантюркизм, Краткие сообщения Института востоковедения, XXII, М., 1956, с. 66.

¹⁵ Y. H. B a y u r. Türk İnkılabı Tarihi. c. 2, kısım 4. Ankara, 1952, s. 410.

¹⁶ იქვე, გვ. 411.

¹⁷ ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, თხზულებანი, ტ. 20, მე-4 გამოცემა, გვ. 457.

ბალკანეთში — აი ჩ ე ე ნ ი ეპოქის „აღმოსავლეთის“ მსოფლიო ამბების ჯაჭვი. და ამ ამბების ჯაჭვში მხოლოდ ბრმას შეუძლია ვერ დაინახოს მთელ რიგ ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ ეროვნულ მოძრაობათა გაღვიძება, მისწრაფება ეროვნულად დამოუკიდებელ და ეროვნულად ერთიან სახელმწიფოთა შექმნისაკენ¹⁸.

მას შემდეგ რაც ოსმანიზმი ფაქტიურად უარყოფილ იქნა და თურქიზმა ოსმალეთის იმპერიის ოფიციალური იდეოლოგიის ადგილი დაიკავა, უნდა მომხდარიყო ერთგვარი ცვლილებები ახალგაზრდა თურქთა საშინაო პოლიტიკაში. ამიერიდან „ითიჰად ვე თერაქის“ პარტიის საშინაო რეაქციული პოლიტიკა აღარ იქნებოდა შენობული თანზიმათის პერიოდში დაბადებული ყოველგვარი თანასწორუფლებიანობის ლოზუნგებით. ამავე დროს ეს ნიშნავდა იმას, რომ თურქეთმა გააკეთა თავისი საგარეო პოლიტიკური არჩევანი. ამიერიდან თურქეთს თავისი საგარეო პოლიტიკური კურსი საბოლოოდ გერმანიასთან კავშირზე უნდა აეღო და რუსეთთან მომავალი სამხედრო კონფლიქტისათვის მზადება გაეძლიერებინა. თურქიზმის მთელი თეორია აგებული იყო ასეთი კონფლიქტის გარდუვალობაზე და თურქიზმის იდეების განხორციელება შეიძლებოდა მხოლოდ რუსეთის სამხედრო დამარცხების შედეგად.

თურქიზმის პრინციპები ჩამოაყალიბა, სისტემაში მოიყვანა და „თანამედროვე“ სახე მისცა დაიარბაქირელმა ქურთმა ზია გიოქალფმა. დღევანდელ თურქეთში თვლიან რომ „მე-20 საუკუნეში შეიძლება აღდგენილი ავღანის, ემირ ჰუსეინის, ჰუსეინ ზადე ალის მსგავსი სახელების შემდეგ თურქიზმის პრინციპების ყველაზე დიდი სისტემატიზატორი და დასავლეთ მეთოდებზე დაყრდნობით თურქიზმის როგორც მეცნიერების შემქმნელი ზია გიოქალფია“¹⁹.

ზია გიოქალფმა შექმნა არა მარტო თანამედროვე თურქიზმის თეორია, არამედ დასახა კიდევ თურქიზმის პრინციპის განსახორციელებლად პრაქტიკული მოქმედების პროგრამა. ეს პროგრამა ითვალისწინებდა თურქული ჯგუფის ენებზე მოლაპარაკე ხალხების გაერთიანებას ერთი სახელმწიფოს ფარგლებში. ზია გიოქალფის გაგებით, ყველა ეს ხალხები დაწყებული ანატოლიელი თურქ-ოსმალოებით და დამთავრებული სინცზიანის მკვიდრებით შეადგენენ ერთ ერს, რომელთაც ჰქონდათ ერთი საერთო ენა — თურქული და ერთი საერთო კულტურა — თურქული. ამრიგად, მომავლის ამ დიდ იმპერიაში ხორციელდებოდა პრინციპი „ერთი ერი — ერთი სა-

¹⁸ ე ი ლენინი, თხზულებანი, ტ. 20. მე-4 გამოცემა, გვ. 496.

¹⁹ O. R. T ü r k k a n. Türkçülûge giriş. Istanbul, 1940. s. 65.

ხელმწიფო“. ამ ხალხების გაერთიანება ოსმალეთის იმპერიის საგარეო პოლიტიკის უშუალო და უახლოესი მიზანი ხდება 1913 წლადან, როდესაც „ითიჰად ვე თერაქი“ კვლავ აღმოჩნდა ოსმალეთის სათავეში და ენვერის თალათისა და ჯემალის სახით არმია კონტროლი დაამყარა სახელმწიფოზე. თურქიზმის მიერ დასახული გეგმის თანხმად, თურქების გაერთიანება ერთი სახელმწიფოს შემადგენლობაში უნდა განხორციელებულიყო სამ ეტაპად: I ეტაპი — ანატოლიელი თურქების გაერთიანება აზერბაიჯანელებთან და ხორეზმელ თურქმენებთან ანუ ერთი სახელმწიფოს შემადგენლობაში ოღუზთა მოდგმის თურქებთან. II ეტაპი — მთელი შუა აზიის, ციმბირის და ურალ-ვოლგის თურქების გაერთიანება ოღუზთა მოდგმის თურქებთან. III ეტაპი — ფინელების, ბალტიისპირა თურქების, უნგრელების, თუნღუზების და ავღანეთსა და ინდოეთში მცხოვრები თურქების შემოერთება²⁰. ამ მესამე ეტაპის განხორციელება ზია გიოქალფის აზრით, შორეული მომავლის საქმე იყო უპირველეს ყოვლისა, უნდა განხორციელებულიყო პირველი ორი ეტაპი. შედგენილ იქნა კიდევ სათანადო გეოგრაფიული რუკები²¹.

ტერიტორიულ მოთხოვნებში, რომელსაც თურქიზმი და აზღუნად, ოსმალეთის მმართველი წრეები რუსეთს უყენებდნენ, ახალი, ორიგინალური არაფერი იყო. დაახლოებით იგივე ტერიტორიებზე მოთხოვა ოსმალეთმა რუსეთის ჯერ კიდევ XVI საუკუნის დასასრულს როდესაც რუსეთის მეფის თედორე იოანეს ძის ელჩი გრიგოლ ნაშროკინი სტამბოლს ეწვია და მოლაპარაკებას აწარმოებდა დიდ ვეზირთან სინან ფაშასთან²². სინან ფაშამ განუცხადა გრიგოლ ნაშროკინს, რომ სულთანს მხოლოდ მაშინ დაენდობა რუსეთთან მეფის მეგობრობას, როდესაც ის დათანხმდება მისცეს სულთანს ასტრახანი და ყაზანი²³. როგორც ვხედავთ, იმ ტერიტორიულ მოთხოვნებში, რომელსაც თურქეთი უყენებდა რუსეთს XVI და XX საუკუნეებში, განსხვავება დიდი არ იყო, თუ არ ჩავთვლით შუა აზიასა და ამიერკავკასიას. ამ ტერიტორიებს მაშინ თურქეთი რუსეთს არ

²⁰ A. Engin. Atatürkçülük ve Moskofluk-Türklük savaşları. Atatürk-kent (İstanbul), 1953. s. 80.

²¹ იმ ხალხთა გეოგრაფიული განლაგების სქემა, რომლებიც ზია გიოქალფის მიხედვით თურქებს წარმოადგენენ მოცემულია წიგნში: Z. F. Findikoglu. Ziya Gökalp sa vie et sa sociologie. Paris, p. 50.

²² Н. А. Смирнов, Россия и Турция в XVI—XVII вв. т. I, М., 1946, с. 145.

²³ В. Теплов, Русские представители в Царьграде 1496—1891 гг. СПб, 1891, с. 73.

თხოვდა, რამდენადაც ისინი რუსეთის შემადგენლობაში ჯერ არ შედიოდნენ, მაგრამ მოითხოვდა რუსეთის ციხე-სიმაგრეების მოთხრას ჩრდილოეთ კავკასიაში. სამაგიეროდ დიდი განსხვავება იყო თურქების არგუმენტაციაში, რომლითაც ისინი ამ ტერიტორიებზე თავის უფლებებს ამტკიცებდნენ. XVI—XIX საუკუნეებში თურქები აცხადებდნენ პრეტენზიებს მაჰმადიანებით დასახლებულ ტერიტორიებზე, XX საუკუნეში კი მათი ძირითადი არგუმენტი იყო ის, რომ ეს იყო თურქებით დასახლებული ტერიტორიები და ამიტომ უნდა შესულიყვნენ თურქული ეროვნული სახელმწიფოს შემადგენლობაში. ეროვნული სახელმწიფოს შექმნის მოთხოვნასთან და ოსმანიზმზე უარის თქმასთან ერთად ბუნებრივად ისმებოდა. არა მარტო ოსმალეთის იმპერიის ტერიტორიის გარეთ დარჩენილი თურქებით დასახლებული ტერიტორიების შემოერთების, არამედ ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობიდან არათურქებით დასახლებული ტერიტორიების გამოყოფის ან ამ ტერიტორიების მოსახლეობის მთლიანად გათურქების საკითხი. ამ მხრივ დამახასიათებელია ენვერ ფაშას სურვილი შეექმნა „არაბთა იმპერია“ და გაეზადა ის თურქეთის ვასალად²⁴. მართალია, აქ ლაპარაკია „არაბთა იმპერიაზე“. როგორც თურქეთის ვასალზე, მაგრამ მაინც როგორც ცალკე იმპერიაზე, რომელიც არ შედის უშუალოდ თურქული სახელმწიფოს შემადგენლობაში. თურქებმა თანდათანობით დაკარგეს ინტერესი ყველა იმ ტერიტორიის მიმართ, რომელიც, მათი წარმოდგენით, არ იყო თურქული და არ იმყოფებოდა თურქული მოდგმის ხალხების დამაკავშირებელ გზებზე. ასე შესუსტდა მათი ინტერესი არაბული და ნაწილობრივ, ბალკანეთის ტერიტორიების მიმართაც. სამაგიეროდ საოცრად გაიზარდა დაინტერესება ყველა მით, რაც ეხებოდა „თურქებით“ დასახლებულ ტერიტორიებს. იმპერიის მმართველი წრეების მიერ ამ ინტერესის ხელოვნური მეთოდებით გაღვივება იმპერიის თურქულ მოსახლეობაში რუსეთის წინააღმდეგ საომარი მზადების შემადგენელი ნაწილი იყო, მომავალ ომს რუსეთთან გარკვეული ფსიქოლოგიური მომზადებაც სჭირდებოდა, ამიტომ თურქიზმმა თურქებს გარკვეული იდეალი დაუსახა. „ერი, რომელსაც არა აქვს იდეალი, მკვდარი ერია“²⁵ და „ყველა ერი, რომელსაც აღზევება სურს, რაიმე იდეალისკენ უნდა მიისწრაფოდეს“²⁶, — ამტკიცებდა თურქიზმი.

²⁴ Зареванд, დასახ. ნაშრომი, გვ. 85.

²⁵ О. R: Т r k k a n. დასახ. ნაშრომი. გვ. 23.

²⁶ იქვე.

როგორც ნამდვილი „მედასავლეთეებისა და „მოდერნისტებისათვის“ თურქიზმის თეორეტიკოსებისათვის უცხო არ იყო დემოკრატიული ფრაზეოლოგია. შემდგომში თავისი დემოკრატიული იდეალი მათ გამოხატეს ტერმინით „დისციპლინიზებული დემოკრატია“²⁷. „დისციპლინიზებული დემოკრატიის“ თურქული რეჟიმი კარგად ეგუებოდა არმიის სულს და ოსმალეთის სახელმწიფოს ფეოდალურ-ბიუროკრატიულ ტრადიციებს.

მოღვაწეობა, რომელიც ახალგაზრდა თურქებმა ჯერ კიდევ 1908 წლის რევოლუციამდე ოსმალეთის იმპერიის ფარგლებს გარეთ განაგრეს მიზნად ისახავდა თურქული ეროვნული გრძნობების განვითარებას იმ ხალხებში, რომელთაც ისინი თურქებად თვლიდნენ, მათგან ოსმალეთის პატრიოტების აღზრდას და პარალელურად ამ ხალხებს შორის სამხედრო მომზადების ჩატარებასაც. ოსმალეთის არმიებს ამიერკავკასიაში, ჩრდილოეთ კავკასიაში, შუა აზიასა და ვოლგისპირეთში უნდა შეხვედროდა შეიარაღებული და სამხედრო საქმეში გაწვრთნილი ადგილობრივი მოსახლეობა. ისინი შეავსებდნენ ოსმალეთის მოქმედი არმიის რაგებს. ამრიგად, რაც უფრო ღრმად შეიჭრებოდა რუსეთში თურქეთის არმია, მით უფრო გაიზრდებოდა იგი რიცხვობრივად და განმტკიცდებოდა ორგანიზაციულად. ოსმალეთში კარგად ესმოდათ, რომ რუსეთის იმპერიის ტერიტორიაზე მცხოვრებ აზერბაიჯანელებს, თურქმენებს. ყირგიზებს. თათრებს თუ სხვა „თურქულ“ ერებს შორის თურქთა ერთიანობის იდეა არ შეიძლება ყოფილიყო პოპულარული, ვინაიდან ამ ერებს ჰქონდათ ოსმალებისაგან განსხვავებული თავიანთი ენა და თავისი კულტურა ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიის ხელმძღვანელობა თვლიდა, რომ სანამდე ამ ხალხებში „თურქული“ ეროვნული პატრიოტიზმი სთანაზოდ არ იქნებოდა განვითარებული საჭირო იყო ამ ხალხთა რელიგიური გრძნობების სრულად გამოყენება. ამიტომ „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტია თურქიზმის იდეების პროპაგანდასთან ერთად არ ანელებდა ისლამიზმის — მუსლიმთა პოლიტიკური ერთიანობის იდეის პროპაგანდასაც მაგრამ ახალმა ვითარებამ და ევროპული თანამედროვეობისადმი მიზაძვამ გამოიწვიეს ისლამის ახალი გაგება და მისდამი ახალი დამოკიდებულება. თურქიზმმა რელიგიის ცნება კულტურის ცნებას დაუახლოვა და აღმოსავლეთი და დასავლეთი ერთმანეთისაგან განასხვავა როგორც ორი სხვადასხვა კულტურის სამყარო. „ისევე როგორც დასავლეთის კულტურაში ყველაფერი ქრისტიანული კულტურის საკუთრებაა, ისლამიც

²⁷ O. R. Türkkan. დასახ. ნაშრომი, გვ. 32.

თავისი დაწესებულებებით კანონებით და ყველა მასში არსებული ღირებულებებით ისლამის კულტურის საკუთრებაა“²⁸. თურქიზმისათვის დამახასიათებელია აგერთვე ერის ცნების თავისებური გაგებაც. „ერი. — წერდა ზია გიოქალფი, — ეს არის ისეთ პიროვნებათა ჯგუფი, რომელთაც მიღებული აქვთ ერთნაირი აღზრდა, ადამიანს ურჩევნია იცხოვროს იმათთან ერთად, ვისთანაც აქვს საერთო ენა და რელიგია, ვიდრე იმათთან, ვისთანაც აქვს საერთო სისხლი“²⁹.

ამრიგად, ისლამი იკავებდა მეტად მნიშვნელოვან ადგილს თურქიზმის თეორიასა და პრაქტიკაში. არ იყო შემთხვევითი, რომ ზია გიოქალფის სამი ძირითადი პრინციპი იყო: თურქობა, მუსლიმობა, თანამედროვეობა. ისლამი თურქიზმის განუყოფელი ნაწილი ვახლდა ერთ-ერთი მთავარი ადგილი დაიკავა „ერთიანობასა და პროგრესის“ პარტიის პროპაგანდისტულ გეგმებში, ვინაიდან, როგორც დავინახეთ, თანახმად თურქიზმის თეორიისა, რელიგია ეროვნების ერთ-ერთი ნიშანია. მოახდინა, რა რელიგიის ცნების ერთგვარი მოდერნიზაცია და კულტურის ცნებასთან მისი დაახლოება, თურქიზმმა ისლამის გათურქებაც სცადა. ისლამიზმის ცნობილი თეორეტიკოსი ჯელალ ნური თავის ნაწარმოებში „ისლამის ერთიანობა“ წერდა, რომ თურქი მუსლიმანები მუსლიმანური სამყაროს მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენენ. ჯელალ ნურის გამოანგარიშებით, თურქთა რაოდენობა 75 მილიონს აღწევდა, ხოლო თურქთა შორის გაბატონებულ ნაწილს შეადგენენ ოსმალთა თურქები³⁰. აქედან კი შეიძლებოდა მხოლოდ ერთი დასკვნის გამოტანა: ისლამის სამყაროში ხელმძღვანელობა თურქებს უნდა ეკუთვნოდეთ, თურქებს შორის კი ოსმალთა-თურქებს. კიდევ უფრო მეკეთრად და გასაგებად ეს აზრი გამოხატა თურქმა მწერალმა აჰმედ ჰიქმეთმა, რომლის ერთ-ერთი ლიტერატურული გმირი ოსმან ჩაუში ამბობს: „მაჰმადიან ხალხთა შორის არის მხოლოდ ერთი დამოუკიდებელი სახელმწიფო — თურქეთი, არ არსებობს სხვა უფრო ენერგიული ერი, ვიდრე თურქები. თურქები რელიგიის დასაყრდენნი და ისლამის მფარველები არიან“³¹. ამიტომ თურქეთს როგორც ერთადერთ თურქულ დამოუკიდებელ სახელმწიფოს თავს უნდა ედო მთელი მსოფლიო თურქთა „განთავისუფლების“ მისია. რამდენადაც ეროვნულად აღგზნდა

²⁸ N. Berkes. დასახ. ნაშრომი. გვ. 71.

²⁹ Ziya Gökalp için yazılanlar-söylenler. s. 92.

³⁰ A. C. Тв е р и т и н о в а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69.

³¹ M. L a r c h e r. La guerre turque dans la guerre mondiale. Paris, 1926

ისეთ ადამიანთა ერთიანობას, რომელთაც აქვთ საერთო ენა, რელიგია და კულტურა, ოსმალეთს აღმოსავლეთში მცხოვრებ დანარჩენ „თურქებთან“, უპირველეს ყოვლისა, უნდა დაემყარებინა მჭიდრო კულტურული კავშირი. ეს იქნებოდა ამ ხალხთა ოსმალეთთან შეერთებისაკენ გადადგმული პირველი ნაბიჯი ანუ რუსეთთან ომის მომზადების პირველი ეტაპი. ახალგაზრდა თურქთა 1908 წლის რევოლუციის შემდეგ ოსმალეთისა და რუსეთის თურქულენოვან ხალხებს შორის კულტურული ურთიერთობის საქმე ოსმალეთის სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საქმედ იქცა. ოსმალეთის გაზეულებმა და ეურნალებმა სისტემატურად დაიწყეს თურქთა ერთიანობის პრობლემებისადმი მიძღვნილი სტატიების ბეჭდვა. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ: „იენი ქალემლერ“, „იენი ჰაიათი“, „თურქ იურდუ“ და ახალგაზრდა თურქების ორგანო „თანინი“³². თურქების თემა პოპულარული გახდა თურქულ მწერლობაში: ზია ბეი, მეჰმედ ემინი, ჰუსეინ ჯაჰიდი, ცნობილი პოეტი ქალი ჰალიდე ედიფი თავის ნაწარმოებებს მომავალ თურქანს უძღვნიდნენ. ამ ხანებში ზია გიოქალფი წერს ლექსს „თურქანი“ — „თურქების სამშობლო არ არის თურქეთი, ის არ არის არც თურქესტანი, ეს არის დიდი და საუკუნო ქვეყანა — თურქანი“³³.

ოსმალების პროპაგანდისტული საქმიანობის შედეგად რუსეთიდან ოსმალეთში მიემგზავრებოდნენ ახალგაზრდები განათლების მისაღებად. მათ შორის იყვნენ ყირიმელი თათრები, შუაზიელები, აზერბაიჯანელები და სხვ. ისინი უმთავრესად პედაგოგიურ სასწავლებლებს ამთავრებდნენ და მასწავლებლად ბრუნდებოდნენ რუსეთში. როგორც მასწავლებლებს მათ უშუალო კონტაქტი ჰქონდათ მოსწავლე ახალგაზრდობასთან „თურქებით“ დასახლებულ რაიონებში. ეს კი საშუალებას აძლევდა მათ ფართო პროპაგანდისტული მუშაობა გაეშალათ მოსახლეობაში, დაენერგათ მათ შორის ოსმალური ენა როგორც ყველა „თურქთათვის“ ერთიანი ლიტერატურული ენა. ამ გზით მათ უნდოდათ აღეზარდათ ახალგაზრდობაში მათი „ნამდვილი სამშობლოს“ ოსმალეთისადმი პატრიოტიზმის გრძნობა ისე, რომ რაიმე ეჭვები არ გამოეწვიათ რუსეთის ხელისუფლების ადგილობრივ წარმომადგენლებში. მაგრამ ასეთ „მასწავლებელთა“ და სხვა ხელობის პირთა შორის, რომლებმაც სწავლა-განათლება ოსმა-

³² M. Larcher. დას.ხ. ნაშრომი, 1926, გვ. 24.

³³ Ziya Gökalp. Kızıl Elma İstanbul, 1971 s. 11.

ლეთში მიიღეს, მრავლად იყვნენ, თუ დიდი უმრავლესობა არა, თურქეთის დაზვერვის რეზიდენტები. ამ გზით რუსეთის ტერიტორიაზე შეიქმნა თურქიზმისა და ისლამიზმის იდეების მქადაგებელთა მრავალრიცხოვანი ჯგუფი: ისმაილ გასპრინსკი, ფათიჰ და არიფ ქარიმოვები, მარიამ პარაჩოვა, გულსუმ ხანუმი და სხვები. „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტია მუშაობას აწარმოებს არა მარტო რუსეთის „თურქულ“ რაიონებში. მრავალრიცხოვანი ემისრები იგზავნებიან ყველგან, სადაც კი თურქების აზრით, შესაფერისი ნიადაგი არსებობდა თურქიზმისა და ისლამიზმის იდეების გასავრცელებლად. ასე მიემგზავრებიან ემისრები უნგრეთში, სერბიაში, ავღანეთში, ეგვიპტეში, ერაყში, ტუნისში და სხვა მრავალ ადგილას ახალგაზრდა თურქების პროპაგანდამ ყაშვარამდეც კი მიადგინა, სადაც მათ თავისი წარმომადგენელი გაგზავნეს 1910 წელს³⁴. ოსმალეთიდან რუსეთში სისტემატურად იგზავნებოდა თურქისტული და რელიგიური ხასიათის ლიტერატურა. თანდათანობით რუსეთის მუსლიმურ რაიონებში ოსმალეების აქტიური ხელშეწყობით დაიწყეს გამოსვლა გაზეთებმა და ჟურნალებმა, რომლებიც თურქიზმისა და ისლამიზმის იდეებს ქადაგებდნენ. ასე მაგ., ბუხარის რუსეთის პოლიტიკური სააგენტოს თანამშრომელი შულგა იტყობინებოდა, რომ „ბუხარა მხოლოდ თურქული პრესით იკვებება, რომელიც თურქეთის ხელმძღვანელობით მუსლიმანთა ერთიანობას ქადაგებს“³⁵.

ოსმალეთის იმპერიის ფარგლებს გარეთ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ისლამიზმის იდეების პროპაგანდას ენიჭებოდა, ასე იყო რუსეთის მიმართაც. ამიტომ პროპაგანდაში, რომელსაც აქ ოსმალეთის ემისრები აწარმოებდნენ, ხშირად ძნელი გასარჩევი იყო მუსლიმური პატრიოტიზმისაგან მოუწოდებდნენ მოსახლეობას თუ თურქულსაგან. ისლამის სამყაროს პოლიტიკური ერთიანობის პროპაგანდის საშუალებით თურქები ცდილობდნენ გაეღვიძებინათ სიყვარული და თავყვანისცემის გრძნობა ოსმალეთისადმი როგორც ერთადერთ მუსლიმურ დამოუკიდებელ სახელმწიფოსადმი³⁶. ამრიგად, ოსმალეთისადმი სიყვარული და პატივისცემა შეიძლება ყოფილიყო მიღწეული ისლამისტური პროპაგანდის საშუალებითაც. ასეთი იყო „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიის აზრი. „პანის-

³⁴ Ю. В. Морун, Пантюркизм и панисламизм младотурок, Краткие сообщения Института народов Азии, XIV, М., 1961, с. 44.

³⁵ იქვე.

³⁶ ამ შემთხვევაში ოსმალეთის ემისრები მხედველობაში არ იღებდნენ ირანსა და ბაღდადს, მაგრამ ამავე დროს შიითურს.

ლამიზმი და პანთურქიზმი წარმოადგენენ ორ პოლიტიკურ პროგრამას ოსმალეთის იმპერიის ძალების გასაზრდელად უცხოეთში³⁷. ოსმალები იყენებდნენ რუსეთის განაპარა ჩამორჩენილი მუსლიმანური რაიონების ფეოდალურ-კლერიკალურ წრეებს და მოსახლეობის რელიგიურ ფანატიზმს, რათა რუსეთის მუსლიმან ხალხთა ბრძოლა თავისუფლებისათვის რუსეთის ცარიზმის წინააღმდეგ თავისთვის სასარგებლო კალაპოტით წარემართათ, ამ ხალხებს უქმნიდნენ წარმოდგენას, თითქოს თურქეთი ეს არის იდეალური მუსლიმური ქვეყანა, რომელმაც უკვე მიაღწია დამოუკიდებლობის იდეალს და რომ ის მუსლიმ ხალხთა პოლიტიკური მომავლის გარანტიას³⁸.

თუ იმ პროპაგანდაში, რომელიც ოსმალეთის იმპერიის ფარგლებს გარეთ სწარმოებდა აქცენტი გადატანილი იყო ისლამიზმზე, სამაგიეროდ იმპერიის ფარგლებში ძირითადი ყურადღება ექცეოდა თურქიზმის პრინციპების პროპაგანდას, რაც თვით „თურქთა გათურქებას“ ისახავდა მიზნად. ამ შემთხვევაში ხშირად თურქიზმი და ისლამიზმი ერთმანეთს კი არ ავსებდნენ, არამედ ერთმანეთს ეწინააღმდეგებოდნენ. „თურქთა გათურქებისათვის“ ბრძოლაში წამოყენებული იქნა ისეთი მოთხოვნები, რომლებიც სუნიტური ისლამის ძირითადი პრინციპების უხეშ დარღვევას წარმოადგენდა, ასე მაგალითად, წამოყენებულ იქნა მოთხოვნა, რომ ყურანი გადათარგმნილიყო თურქულ ენაზე და მეჩეთებში ხოტბა არაბულის მაგივრად თურქულ ენაზე წარმოთქმულიყო³⁹.

რუსეთთან ომის მომზადებისათვის ოსმალეთი ცდილობდა, რაც შეიძლება ფართოდ გამოეყენებინა ყველა არსებული და შესაძლებელი საშუალება, რომელსაც მშვიდობიანობის პერიოდი იძლეოდა. იმ პირების გარდა, რომლებიც რუსეთის მკვიდრნი იყვნენ და სწავლის დასრულების შემდეგ ოსმალეთიდან სამშობლოში ბრუნდებოდნენ, რუსეთში ოსმალეთიდან უამრავი სხვა ხალხიც ჩამოდიოდა. ისინი რუსეთში მოდიოდნენ როგორც ვაჭრები, მათხოვრები, სამუშაოს მაძიებელნი, წმინდა ადგილებისაკენ მიმავალი „მოლცველები“, მოგზაურები. მოდიოდნენ დროებით საცხოვრებლად, ხან კი სამუდამოდ დასასახლებლად. ბევრი ასეთი პირი პირველი მსოფლიო ომის წინ საქართველოშიც გამოჩნდა. მათ განსაკუთრებით

³⁷ Инал-Бутаев, Основные моменты в развитии национального движения на мусульманском востоке, Сборник «Колониальный Восток», М. 1924; с. 305.

³⁸ Инал-Бутаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 305.

³⁹ М. Larcher. დასახ. ნაშრომი, გვ. 26.

იზიდავდა მაჰმადიანებით დასახლებული რაიონები: აჭარა, მესხეთ-ჯავახეთი, ბორჩალო, ოსმალეთის ემისრებმა აჭარაში ვერავითარ წარმატებას ვერ მიაღწიეს, სამაგიეროდ, მესხეთ-ჯავახეთის რაიონებში, სადაც ეროვნული შემადგენლობა ქრელი იყო და ქართველი მუსლიმების გარდა ჩამოსახლებული თურქებიც ცხოვრობდნენ, ოსმალეთის წარმომადგენლებმა შესძლეს ერთგვარი დასაყრდენის შექმნა. რაც უფრო ახლოვდებოდა მსოფლიო ომი, მით უფრო იზრდებოდა ოსმალეთის ემისრების ნაკადი რუსეთისაკენ. თურქესტანის გენერალ-გუბერნატორის კანცელარია 1910 წლის აგვისტოში ატყობინებდა რუსეთის მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარეს და შინაგან საქმეთა მინისტრს სტოლიპინს, რომ „მხოლოდ 1910 წლის პირველ ნახევარში „ერთიანობა და პროგრესის“ პარტიის აგენტების რაოდენობა თურქესტანის მხარეში 1909 წელთან შედარებით ორჯერ გაიზარდა“⁴⁰.

ოსმალეთში დიდი ყურადღებით ადევნებდნენ თვალყურს რუსეთის საშინაო ამბების განვითარებას, განსაკუთრებით 1905 წლის რევოლუციის პერიოდში. დიდ დაინტერესებას რუსეთის რევოლუციის ამბებით იჩენდა „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტია. რომელიც თურქეთში სათავეში ედგა ბრძოლას სულთან აბდულჰამიდის რეჟიმის წინააღმდეგ. ახალგაზრდა თურქები ერთგვარად თანაუგრძნობდნენ რუსეთის რევოლუციას მაგრამ ეს თანაგრძნობა არ იყო გამოწვეული ახალგაზრდა თურქების დაინტერესებით რუსეთის მუშათა კლასის გამარჯვებაში პირიქით, „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიის პოლიტიკა ყოველთვის იყო მიმართული თურქეთის მუშათა კლასისა და გლეხობის ინტერესების წინააღმდეგ და ამდენად ის ვერ იქნებოდა დაინტერესებული მუშათა კლასის ბრძოლის წარმატებით მეზობელ ქვეყანაში. ახალგაზრდა თურქებს რუსეთის 1905 წლის რევოლუცია აინტერესებდათ სულ სხვა თვალსაზრისით: მათ მიაჩნდათ, რომ რევოლუციის შედეგად რუსეთში მოხდა პოლიტიკური რეჟიმის ლიბერალიზაცია და რუსეთის ხალხთა ეროვნული თვითშეგნების ზრდა⁴¹. „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტია თვლიდა, რომ ორივე ამ ფაქტორის გამოყენება შეიძლებოდა ოსმალეთის ინტერესების სასარგებლოდ. რევოლუციის შედეგად რუსეთში პოლიტიკური რეჟიმის ერთგვარი ლიბერალიზაცია „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიამ დაუყოვნებლივ შეეცადა გამო-

⁴⁰ Ю. В. Морун, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

⁴¹ Y. H. Bayur, დასახ. ნაშრომი, გვ. 84.

ეყენებინა, რათა რუსეთის მაჰმადიანებთან მჭიდრო ურთიერთობის დამყარების გზით შეექმნა მათ შორის თავის მომხრეთა ჯგუფები. პარტიის პარიზის ცენტრმა შეიმუშავა მოქმედების პროგრამა რუსეთის მუსლიმანებისათვის. ეს პროგრამა წერილის სახით გადაიგზავნა კავკასიაში 1906 წლის 23 ნოემბერს და მიმართული იყო „კავკასიაში მყოფი მუსლიმი ძმებისადმი“⁴². ამ წერილით კავკასიელ მუსლიმებს წინადადება ეძლეოდათ მჭიდროდ შეკავშირებულიყვნენ. განსაკუთრებით იყო ზაზგასმული მჭიდრო ურთიერთობის დამყარების აუცილებლობა დაღისტნელებთან და ჩერქეზებთან⁴³, რომლებიც წერილის ავტორების სიტყვით, გამოირჩევიან თავისი მამაცობით და კარგად იციან იარაღის ხმარება. კავკასიელი მუსლიმები მიღებული ინსტრუქციის თანახმად უნდა დაკავშირებოდნენ და თავისი ინტერესების სასარგებლოდ გამოეყენებინათ პოლონელები და ებრაელები. ქალაქებში უნდა შექმნილიყო „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიის მსგავსი არალეგალური ორგანიზაციები.

„ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტია, რომელიც გარეგნულად თანაუგრძნობდა რუსეთის რევოლუციას და სურდა ფართოდ ესარგებლა რუსეთის რევოლუციის მონაბოვრით, რუსეთის მუსლიმებისაგან მოითხოვდა, რომ მათ რევოლუციურ გამოსვლებში მონაწილეობა არ მიეღოთ. ახალგაზრდა თურქებს ეშინოდათ, რომ მუსლიმების ჩაბმა რევოლუციურ მოძრაობაში გამოიწვევდა მეფის მთავრობის საპასუხო რეპრესიებს, რის შედეგად განადგურდებოდა კადრები, რომლებიც თურქებს რევოლუციისათვის კი არა, არამედ იმ ბრძოლებისათვის სჭირდებოდათ, რომელშიც თურქეთი უშუალოდ იქნებოდა დაინტერესებული. ეს მომენტი დადგებოდა მაშინ, როდესაც თურქეთის არმიები თურანის შექმნის მიზნით რუსეთის წინააღმდეგ დაიწყებდნენ ლაშქრობას. წერილი აფრთხილებდა კავკასიაში მცხოვრებ მუსლიმებს, რომ რუსეთი, რა მდგომარეობაშიდაც არ უნდა ყოფილიყო ის, მაინც შეძლებდა მუსლიმებისათვის დიდი ზიანის მიყენებას. ამიტომ რუსეთის მუსლიმებს ჯერჯერობით არ უნდა გამოემუღავნებინათ თავისი სიმპათიები თურქეთის მიმართ. ამავე დროს რუსეთის მუსლიმებს არ უნდა ჰქონოდათ ოსმალეთის დახმარების იმედი მანამდე, სანამ ხელისუფლების სათავეში სულთანი აბდულჰამიდი იდგა. „უახლოეს მომავალში აბდულჰამიდის მთავრობა დაემხობა და შეიქმნება ახალი მთავრობა,

⁴² Y. H. Baug. დასახ. ნაშრომი, გვ. 85.

⁴³ თურქეთში ჩერქეზს უწოდებენ ჩრდილო კავკასიელ მთიელს.

რომელიც თქვენ დახმარებას გაგიწევთ“ იძლეოდნენ დაპირებას პარიზიდან⁴⁴.

შემდგომში პარიზის ცენტრიდან კავკასიაში კიდევ რამდენიმე წერილი გამოიგზავნა. განსაკუთრებით საინტერესოა ერთ-ერთი მათგანი, დათარიღებული 1907 წლის 9 აპრილით. ამ წერილიდან ნათლად ჩანს, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა კავკასიელ მუსლიმებს შორის მუშაობას „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტია. აღნიშნული წერილით კავკასიელ მუსლიმებს ატყობინებდნენ სულთან აბდულჰამიდის ავადმყოფობის ამბავს და მითითებებს აძლევდნენ, რომ კავკასიელმა მუსლიმებმა ისარგებლონ ანატოლიასთან გეოგრაფიული სიახლოვით და სააგიტაციო მუშაობა გაშალონ ანატოლიელთა შორის, რათა აუხილონ მათ თვალები. იქვეა აღნიშნული, რომ იმ შემთხვევაში, თუ თურქეთში დამყარდა კონსტიტუციური რეჟიმი (რასაც მიზნად ისახავდა იმ პერიოდში არალეგალური მდგომარეობაში მყოფი „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტია — ო. გ.), თურქეთის სახელმწიფო გაძლიერდება, ეს კი დიდ სარგებლობას მოუტანს კავკასიელ მუსლიმებს⁴⁵.

1906 წლის 22 სექტემბრის წერილით კავკასიელმა მუსლიმებმა პარიზის ცენტრიდან მიიღეს ინსტრუქციები სომხებთან დამოკიდებულების შესახებ. წერილის ავტორები ცდილობენ გაარკვიონ კავკასიელი მუსლიმები სომხური საკითხის „ნამდვილ“ ვითარებაში და წერენ, რომ რუსეთის მთავრობამ, რომელსაც კავკასიის დაკარგვის ეშინია, გუშინ, როდესაც სომხები ძლიერნი იყვნენ გაანადგურა ისინი, დღეს კი, როდესაც მუსლიმები გაძლიერდნენ და გაერთიანდნენ, გაერთიანდა სომხებთან, რათა გაანადგუროს მუსლიმები. „ჩვენ ვფიქრობთ, — ნათქვამი იყო წერილში, — რომ თქვენი ყველაზე უფრო დიდი მტერი რუსეთის მთავრობაა“⁴⁶,

„ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიის მოღვაწეები დიდ იმედებს ამყარებდნენ რუსეთის ხალხთა ეროვნული თვითშეგნების ზრდაზე და ეროვნულ-გამათავისუფლებელ მოძრაობაზე. თურქეთში განსაკუთრებით აქცევდნენ ყურადღებას იმ გარემოებას, რომ რუსეთის წინათ დამარჯულებმა ხალხებმა (თურქებს ამ შემთხვევაში აინტერესებდათ მხოლოდ მუსლიმები — ო. გ.). რევოლუცი-

⁴⁴ Y. H. Bayur. დასახ. ნაშრომი. გვ. 87.

⁴⁵ იქვე.

⁴⁶ იქვე.

„ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიის სომხებისადმი ასეთმა დამოკიდებულებამ შეიძლება გაკეთდება გამოიწვიოს, ვინაიდან სწორედ ამ პარტიის მმართვე-

ის შემდეგ გააძლიერეს ბრძოლა ეროვნული ენის დასაცავად⁴⁷. ახალგაზრდა თურქთა ვარაუდით, ეროვნული თვითშეგნების ზრდის შედეგად რუსეთის მუსლიმ ხალხებში თურქული პატრიოტული სული და ოსმალური ყაიდის ისლამისტური მისწრაფებანი განვითარდებოდა, და ეს ხალხები დაიწყებდნენ ბრძოლას რუსეთიდან ჩამოცილებისათვის, ხოლო შემდგომში ოსმალეთის სახელმწიფოს შეუერთდებოდნენ. ამ დასკვნებზე აგებდა თავის პოლიტიკას რუსეთის მიმართ „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტია. მოყვანილი წერილებიდან კარგად ჩანს, რომ „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტია თავის თავს განიხილავდა არა მარტო როგორც ოსმალეთის იმპერიის მომავალ მთავრობას, არამედ როგორც რუსეთის მუსლიმებისა და რუსეთის „თურქების“ მომავალ მთავრობას, ანუ მომავალში ის უნდა ყოფილიყო მსოფლიოს ყველა თურქების მთავრობა.

ახალგაზრდა თურქები ხელისუფლების სათავეში ჩადგომასთან ერთად დაუყოვნებლივ იწყებენ თავის საგარეო პოლიტიკური პროგრამის განხორციელებას. თურქიზმის იდეების პროპაგანდამ ფართო გასაქანი მიიღო, განსაკუთრებით კი 1913 წლის შემდეგ, როდესაც ახალგაზრდა თურქები კვლავ დაუბრუნდნენ ხელისუფლებას. ამ დროს მათ წინაშე იდგა მეტად მძიმე საშინაო პოლიტიკური და ეკონომიკური პრობლემები, რომელთა მოგვარება მათ ძალებს აღემატებოდა. როგორც ყოველთვის ყველა ხელისუფლება ასეთ მომენტში, ახალგაზრდა თურქებიც ცდილობდნენ მთელი ყურადღება გადაეტანათ საგარეო პოლიტიკურ ამბებზე და იმ პერსპექტივებზე, რომელთაც ვითომდა უსახავდა თურქ ხალხს თურქიზმი და თურანიზმი⁴⁸.

ძირითადი ყურადღების საგარეო საქმეებზე გადატანის და თურქიზმის იდეების პრაქტიკულ განხორციელებაზე ზრუნვის გამო თურქეთი რუსეთს უპირისპირდებოდა. საგარეო პოლიტიკის ასეთი მიმართულებით წარმართვას თან სდევდა ანტირუსული პროპაგანდის გაძლიერებაც. რუსეთი თურქეთის პროპაგანდის მიერ იხატებოდა როგორც თურქეთის ბუნებრივი და ისტორიული მტერი.

ლობის დროს თურქეთში ადგილი ჰქონდა სომხების მასობრივ ქლეტას, რის შედეგადაც თურქეთში თითქმის მთლიანად მოისპო სომხური მოსახლეობა. მაგრამ იმ დროს „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტია ჯერ კიდევ არაღივალურ მდგომარეობაში იმყოფებოდა და არსებობდა ბლოკი მასსა და თურქეთში მოქმედ დაწაყების პარტიას შორის, მიმართული აბდულჰამიდის რეჟიმის წინააღმდეგ.

⁴⁷ Univar Veyssel. Istiklâl harbinde bolşeviklerle sekiz ay 1920—1921.

⁴⁸ Y. H. Bayur. დასახ. ნაშრომი. გვ. 503.

ზვიადდებოდა რუსეთის მისწრაფება სრუტეებისაკენ. ანალოგიურ პროპაგანდას თურქების გარდა ეწეოდნენ არა მარტო გერმანელები, რომლებიც, ცხადია, დაინტერესებული იყვნენ რუსეთ-თურქეთის მტრობის გაღვივებით, არამედ ინგლისიც და საფრანგეთიც — რუსეთის მოკავშირეები. ეს ორი სახელმწიფო თითქოს დაინტერესებული უნდა ყოფილიყო იმაში, რომ რუსეთ-თურქეთის წინააღმდეგობანი არ გაღრმავებულიყო და თურქეთი მომავალ კონფლიქტში არ გამოსულიყო გერმანიის მხარეზე. მაგრამ როგორც თურქეთის, ისე ევროპული ქვეყნების პროპაგანდა ამტკიცებდა, რომ რუსეთ-თურქეთის შეტაკება გარდუვალა და ფატალურ აუცილებლობას წარმოადგენს იმის გამო, რომ „თურქეთს უშუალოდ ესაზღვრება სახელმწიფო, რომლისთვისაც კონსტანტინოპოლის ხელში ჩაგდება სასიცოცხლო ამოცანაა“⁴⁹. და რომ „გეოგრაფიულმა განგებამ მოიხურვა, რომ რუსეთს შეუპოვრად, მთელი თავისი არსებით კონსტანტინოპოლის დასაპყრობად ებრძოლა“⁵⁰. ევროპულმა პუბლიცისტიკამ რუსეთი შეადარა მყინვარს, რომელიც ბუნების კანონების ძალით, დროთა ვითარებაში ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ მიიწევს⁵¹.

ამრიგად, თურქეთისა და დასავლეთ ევროპის ქვეყნების პროპაგანდამ თურქეთი რუსეთის მიმართ თავდამცველის, ხოლო რუსეთი თავდამსხმელის როლში გამოიყვანა.

ბალკანეთის ომების დამთავრებისთანავე თურქეთი ენერგიულად შეუდგა ახალი ომისათვის მზადებას. ცხადია, რომ თურქეთში უკვე ჰქონდათ გადაწყვეტილი, თუ ვისთან ექნებოდათ ომი და კარგად იცოდნენ, თუ როგორი მზადება იყო საჭირო. ენერგია, რომლითაც ოსმალეთში სამხედრო ძალების რეორგანიზაციას შეუდგნენ, მხოლოდ გაკვირვებას იწვევდა ევროპაში⁵².

თურქეთის ფლოტის რეორგანიზაცია და მისი ომისათვის მომზადება თავის თავზე აიღო ინგლისმა, საბმელეთო არმიის — გერმანიამ, ხოლო საპოლიციო სამსახურის — საფრანგეთმა. ამრიგად, მომავალი ომისათვის თურქეთს ერთსა და იმავე დროს ამზადებდა

⁴⁹ La Turquie devant le tribunal mondial. Publication du Congrès National. Constantinople, 1919, p. 28.

⁵⁰ იქვე, გვ. 30.

⁵¹ Е. А. А д а м о в, К вопросу об исторических перспективах развития Восточного вопроса, Сборник «Колониальный Восток», М., 1924, с. 15.

⁵² К. М ю л ь м а н, Германо-турецкий военный союз в мировой войне, Перевод с немецкого, Машинописное издание, Тбилиси, 1948, с. 10.

ორი ერთმანეთის პოტენციური მოწინააღმდეგე: გერმანია და ინგლის-საფრანგეთი. და ეს ხდებოდა მიუხედავად იმისა, რომ ორივე მხარემ კარგად იცოდა, თუ ვის წინააღმდეგ და როგორ გამოიყენებდა თურქეთი თავის რეორგანიზებულ სამხედრო ძალებს. გერმანია თურქიზმის მხარდაჭერის გზით, მსოფლიო ომის დაწყებამდე ბევრად უფრო ადრე თურქეთთან ერთად ჩაება რუსეთის წინააღმდეგ ომის მზადებაში. თურქისტული და ისლამისტური ლიტერატურის დიდი ნაწილი, რომელიც რუსეთის და აღმოსავლეთის ქვეყნებში ვრცელდებოდა, გერმანიაში იყო დაბეჭდილი. თურქეთის სასარგებლო მოღვაწეობაში მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში გერმანელი თანამდებობის პირებიც იღებდნენ მონაწილეობას ასე მაგალითად, გერმანელი შიუენმანი, რომელიც თავრიზში საიდუმლოდ თურქეთის საკონსულოს მრჩეველის როლს ასრულებდა. აღნიშნავდა თუ რა დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა თურქეთის საკონსულოების ქსელის გაფართოებას მახლობელ აღმოსავლეთში. მისი სიტყვით, „ამ საკონსულოების აქტიური საქმიანობა მომავალში შესანიშნავ სამსახურს გაუწევს თურქეთსა და გერმანიას“⁵³. არ იყო შემთხვევითი არც ის, რომ გერმანელი აღმოსავლეთმცოდნეები ყოველმხრივ უწყობდნენ ხელს თურქიზმის თეორიის ჩამოყალიბებას.

სრუტეების საკითხს პირველი მსოფლიო ომის წინა წლებში დაემატა თურქებისათვის არანაკლებ მწვავე და მტკივნეული საკითხი დაკავშირებული რეფორმებთან თურქეთის სომხეთში. რეფორმებთან დაკავშირებით სომხური საკითხი ახლებურად დაისვა. აშკარად ლაპარაკი იყო არა სულთნის ქვეშევრდომ სომხების უფლებების მუსლიმებთან გათანაბნობაზე, როგორც ეს იყო თანზიმათის პერიოდში, არამედ ოსმალეთის ტერიტორიაზე სომხური სახელმწიფოს შექმნის შესახებ. ასეთი იყო ნამდვილი შინაარსი პროექტისა, რომელიც შედგენილ იქნა კონსტანტინოპოლის რუსეთის საელჩოს პირველი დრაგომანის მანდელშტამის მიერ თურქეთის სომხეთში ჩასატარებელი რეფორმების საკითხთან დაკავშირებით. თანახმად მანდელშტამის პროექტისა, აღმოსავლეთ ანატოლიაში იქმნებოდა ერთიანი ოლქი შემდეგი 6 ვილაიეთიდან: არზრუმი, ვანი, ბითლისი, დიარბაქირი, ჰარფუთი და სივასი. ოლქს სათავეში უნდა ჩადგომოდა ქრისტიანი გენერალ-გუბერნატორი. მას დაემორჩილებოდა არა მარტო პოლიცია, არამედ ამ ოლქში განლაგებული სამხედრო ძალებიც. ოლქის საპოლიციო ძალების პირადი შემადგენ-

ლობის ნახევარი ქრისტიანები უნდა ყოფილიყვნენ. ოლქის მცხოვრებლები სამხედრო სამსახურს მხოლოდ ოლქის ტერიტორიაზე გაივლიდნენ. ქურთების მსუბუქი კავალერიის ლეგიონები — პამიდრე უნდა დაშლილიყო. ოლქის ტერიტორიაზე საკმაოდ დიდი უფლებები ეძლეოდა არჩევით ორგანოებს (საოლქო პარლამენტი და სხვ.), მაგრამ როგორც აქტიური, ისე პასიური საარჩევნო უფლებებით სარგებლობდნენ მხოლოდ ბინადარი მცხოვრებნი, მომთაბარენი ასეთ უფლებებს მოკლებულნი იქნებოდნენ. ოლქის ტერიტორიაზე მცხოვრებ ერებს ენიჭებოდათ უფლება დაეარსებინათ კერძო სკოლები მშობლიურ ენაზე სწავლებით. ოლქის ტერიტორიაზე იკრძალებოდა მუჰაჯირების დასახლება⁵⁴. დიდი სახელმწიფოები ვალდებულებას კისრულობდნენ თვალყური ედევნებინათ ამ დადგენილების შესრულებისათვის⁵⁵.

მიუხედავად იმისა, რომ მანდელშტამის მიერ შედგენილი რეფორმების პროექტში არ არის ლაპარაკი აღნიშნული 6 ვილაიეთის სრულ გამოყოფაზე ოსმალეთის იმპერიიდან, არავის ეჭვი არ ეპარებოდა იმაში, თუ როგორი იქნებოდა რეფორმების საბოლოო შედეგი და რა იყო მისი ნამდვილი მიზანი. ოსმალეთის იმპერიის ისტორიამ თავისებური „ავტონომიის“ რამდენიმე მაგალითი მოგვცა: დუნაისპირა სამთავროები—მოლდავეთი და ვლახეთი, ბულგარეთი, სერბია. ყოველი მათგანის უფლებებს თავისი სპეციფიკა გააჩნდა, ზოგიერთის უფლებები შეზღუდული იყო, ზოგიერთის შედარებით მეტი მაგრამ საბოლოო შედეგი ყველგან ერთი და იგივე: ყოველი მათგანი ჩამოცილდა ოსმალეთის იმპერიას. თურქეთში ცხადია ესმოდათ, რომ ავტონომიის მინიჭების შედეგად სომხეთიც აღარე თუ გვიან ჩამოცილდებოდა მას. ოსმალეთისათვის ვერც დუნაისპირა სამთავროები და ვერც ბულგარეთი და სერბია ვერ შეედრებოდნენ თავისი მნიშვნელობით სომხეთს, რამდენადაც ისინი ტერიტორიულად თურქული სამყაროს განაპირა რაიონში მდებარეობდნენ, სომხეთი კი თურქულ სამყაროს შუაზე კვეთდა და უღობავდა გზას თურქეთს თავისი „თანამოძმეებისაკენ“, რომლებსაც აღმოსავლეთის სივრცეები ეკავათ. სომხეთის, როგორც პოლიტიკური ერთეულის შექმნა, რა სახითაც არ უნდა ყოფილიყო ის, ნიშნავდა თურქიზმის მარცხს, მისი იდეა-

⁵⁴ ამ მხარეში ოსმალეთის მთავრობა უმთავრესად ასახლებდა ქართველ და ჩრდილო-კავკასიელ მუჰაჯირებს.

⁵⁵ Реформы в Армении, 26 ноября 1912 года — 10 мая 1914 года. Сборник дипломатических документов, Петроград, 1915, с. 51—69.

ლების განხორციელების. იმედების სრულ დამსხვრევას. ამიტომ გასაგებია ის რეაქცია, რომელიც ექნებოდა ახალგაზრდა თურქთა მთავრობას ამ პროექტის და იმ სახელმწიფოს მიმართ, რომელიც მის განხორციელებაში იქნებოდა დაინტერესებული. რუსეთის გამოსვლას სომხების დამცველის როლში და მის მიერ თურქეთის სომხეთისათვის ფართო ავტონომიის მინიჭების მოთხოვნას სათანადო გამოძახილი ჰქონდა ოსმალეთის მმართველ წრეებში და გამორიცხავდა თურქეთის რუსეთთან დაახლოების ყოველგვარ შესაძლებლობას. ასეთ ვითარებაში გერმანია ბუნებრივია დაინტერესებული იყო სომხური საკითხის შემდგომი გამწვავებით. სომეხ-თათართა შეტაკებანი უადვილებდა გერმანიას გაეტარებინა თავისი ტრადიციული აღმოსავლური პოლიტიკა. სომეხ-თათართა ურთიერთობის კიდევ უფრო გამწვავების მიზნით. გერმანია ანატოლიაში თავის საიდუმლო წარმომადგენლებს აგზავნიდა. 1913 წლის ოქტომბერში არზრუმში მოქმედებს გერმანიის კონსულის საიდუმლო აგენტი კარლ-ლენერი, რომელიც ადგილობრივ მუსლიმურ მოსახლეობას სომხების წინააღმდეგ ამბედრებდა⁵⁶. იმავე წლის დეკემბერში რუსეთის ელჩი კონსტანტინოპოლში მ. გირსი ატყობინებს საგარეო საქმეთა მინისტრს ს. საზონოვს: „პარლამენტში არჩევნების გამო სომხების გამოსვლებთან დაკავშირებით ქალაქში (არზრუმში) ხელოვნურად აგულიანებენ მუსლიმებს სომხების წინააღმდეგ... ადგილობრივი ხულიგნები — დაღაშები, რომელთა მეთაური გერმანიის საკონსულოში გამოიძახეს, გაფაციცებით იარაღდებიან. ერთი სიტყვით, ყველაფერი მიუთითებს იმაზე, რომ მზადდება არეულობა. ზოგიერთი სომეხი გამოსთქვამს შიშს, რომ გერმანია განგებ ცდილობს შექმნას არეულობა, რათა დაღუპოს რეფორმების საქმე“⁵⁷.

რეფორმების ჩატარება თურქეთის სომხეთში ხელს შეუშლიდა გერმანიის პოლიტიკური გეგმების განხორციელებასაც, რამდენადაც გერმანიას მიაჩნდა, რომ თურქიზმის იდეები მას გაუადვილებენ რუსეთის დამარცხებას და მისი ტერიტორიების ხელში ჩაგდებას. ამიტომ, ცხადია, გერმანია წინ აღუდგებოდა ყველა იმ პროექტს, რომელიც ხელის შემშლელი იქნებოდა თურქიზმის გეგმების განხორციელებისათვის. გერმანია ისევე, როგორც მისი მოკავშირე ავსტრია-უნგრეთი, სომხეთში განზრახულ რეფორმებთან დაკავშირებით გამოდის თურქეთის ინტერესების დამცველის როლში და აცხადებს,

⁵⁶ Геноцид армян в Османской империи, Сборник документов и материалов под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966 с. 236.

⁵⁷ იქვე, გვ. 237.

რომ თურქეთის სომხეთში რეფორმების ჩატარებასთან დაკავშირებული საპირობა დაცული იქნას ოსმალეთის იმპერიის ტერიტორიული მთლიანობა⁵⁸. ამასთან ერთად გერმანია მოითხოვდა, რომ გათვალისწინებული ყოფილიყო თურქეთის სომხეთში მცხოვრები ქურთების ინტერესებიც⁵⁹. და რეფორმების პროექტების განხილვაში მონაწილეობა მიეღო თურქეთის მთავრობის წარმომადგენელსაც⁶⁰. ასეთი მოთხოვნით გერმანია არა მარტო თურქეთის მთავრობის გულს მოიგებდა, არამედ გააჰიანურებდა და დააბრკოლებდა კიდევ მოლაპარაკებას და ამდენად ისეთი საკითხის გადაწყვეტასაც, რომელშიაც თვითონ არ იყო დაინტერესებული. სამთა კავშირის წარმომადგენლები ცდილობდნენ მოლაპარაკების საფუძვლად დაედგათ არა რუსეთის, არამედ თურქეთის მიერ წარმოდგენილი რეფორმების კონტრაპროექტი⁶¹. ამავე დროს გერმანიის პრესა ავრცელებდა ხმებს, თითქოს თურქეთის სომხეთში რეფორმების ჩატარების გზით რუსეთი ცდილობდა გაბატონებულიყო მთელ მცირე აზიაზე⁶².

გერმანია, რომელიც უჭერდა მხარს ოსმალეთის დაპყრობით გეგმებს, სინამდვილეში არასდროს არ აპირებდა შეესრულებინა თავისი დაპირებანი და ომის წარმატებით დამთავრების შემთხვევაში თურქეთისათვის დაეთმო კავკასია ან შუა აზია. ეს კარგად ჩანს თურქეთის სომხეთში რეფორმების პროექტების განხილვასთან დაკავშირებით. 1913 წლის 13 მარტს რუსეთის ელჩი თურქეთში მ. გირსი კონსტანტინოპოლიდან იტყობინებოდა, რომ მის მიერ მიღებული ცნობების თანახმად გერმანიის სავაჭრო-სამრეწველო წრეები უკანასკნელ ხანებში დაინტერესდნენ სომხეთით. რომ სომხეთში ისინი ხედავენ ახალ სამოქმედო ასპარეზს გერმანული ენერგიისათვის და განიხილავენ მას როგორც დასაყრდენს რუსეთის გავლენის საწინააღმდეგოდ. მ. გირსი ატყობინებდა აგრეთვე რუსეთის მთავრობას, რომ ბერლინში იკითხებოდა ლექციები, რომ გერმანიის მთავრობისათვის სასურველი იქნებოდა აეღო თავის თავზე ინიციატივა სომხეთისათვის რეფორმების ჩატარების საკითხში⁶³. 1914 წლის დასაწყისში ბერლინში შეიქმნა „გერმანია-სომხეთის საზოგა-

⁵⁸ Реформы в Армении, с. 44.

⁵⁹ იქვე, გვ. 45.

⁶⁰ იქვე, გვ. 47.

⁶¹ იქვე, გვ. 72.

⁶² იქვე, გვ. 46.

⁶³ Реформы в Армении, с. 23.

დობა“. საზოგადოება მიზნად ისახავდა გამოყენებინა სომხები გერმანიის სასარგებლოდ და რუსეთის წინააღმდეგ და გერმანიის გავლენისათვის დაემორჩილებინა თურქეთის სომხეთი⁶⁴, რაც საბოლოოდ მიმართული იყო არა მარტო რუსეთის, არამედ თურქეთის ინტერესების წინააღმდეგაც.

საბოლოოდ მანდელშტამის პროექტი უარყოფილ იქნა და მის მაგივრად 1914 წლის 8 თებერვალს რუსეთის საქმეთა რწმუნებულმა კონსტანტინოპოლში კ. გულევიჩმა და ოსმალეთის იმპერიის დიდმა ვეზირმა და საგარეო საქმეთა მინისტრმა საიდ პალიმმა ხელი მოაწერეს კომპრომისულ შეთანხმებას სომხეთში რეფორმების შესახებ. ამ ხელშეკრულების დადების შემდეგ თურქეთის დიპლომატიის მიზანი იყო, რეფორმები არ გატარებულიყო ცხოვრებაში. ეს ხელშეკრულება ოსმალეთში შეფასებულ იქნა როგორც თურქეთზე რუსეთის მხრიდან თავდასხმის მომზადების ერთ-ერთი მთავარი მომენტი: რუსეთი „ყოველმხრივ ემზადებოდა თავდასხმისათვის. ოსმალეთის მთავრობასთან 1914 წლის 8 თებერვალს დადებული ხელშეკრულებით მან უზრუნველყო აღმოსავლეთ ანატოლიიდან, რომელსაც სომხეთი უწოდეს, თავისათვის ერთი ნაწილის ჩამოცილება, და ოსმალეთის არმიასე ცოტათი თუ ბევრად კონტროლის უფლება მოიპოვა“⁶⁵.

1914 წლის 8 თებერვლის რუსეთთან შეთანხმებამ თურქეთი კიდევ უფრო მკიდროდ დაუკავშირა გერმანიას. თვითონ თურქები, თუ ვიმსჯელებთ წარსულის მიხედვით, როგორც ჩანს, ამ შეთანხმებას განიხილავდნენ მხოლოდ როგორც ტაქტიკურ მანევრს. რომლისთვისაც ისინი იძულებულნი იყვნენ მიემართათ თურქეთისათვის შექმნილი არახელსაყრელი საერთაშორისო მდგომარეობის გამო. თურქეთის სომხეთში რეფორმების ჩატარების საკითხი უკვე მრავალი წელია იდგა დღის წესრიგში. ამ საკითხს ეხებოდა 1878 წლის სან-სტეფანოს ზავის მე-16 მუხლი და ბერლინის ტრაქტატის 61-ე პუნქტი. არც ერთი და არც მეორე თურქეთის მთავრობას არ შეუხარულებია. სომხური საკითხის გამწვავების მომენტში 1896 წლის 20 ოქტომბერს რუსეთის, ინგლისის და საფრანგეთის „რჩევით“, სულთანმა აბდულჰამიდ II გამოსცა ბრძანებულება თურქეთის სომხეთში რეფორმების ჩატარების შესახებ. მაგრამ ესეც პოლიტიკური მანევრი აღმოჩნდა და ცხოვრებაში არ გატარებულა. როდესაც კრიზი-

⁶⁴ А. С. А в е т я н, Германский империализм на Ближнем Востоке, М., 1966, с. 45.

⁶⁵ Y. H. B a u r. დასახ. ნაშრომი. გვ. 559—560.

სულმა მომენტმა გაიარა, თურქებმა ის დავიწყებას მისცეს. ასეთ ტაქტიკაში ოსმალეთის იმპერიის მმართველ წრეებს საკმაოდ დიდი გამოცდილება ჰქონდათ. 1876 წელს ოსმალეთში კონსტიტუციის მიღების ერთ-ერთ მთავარ მიზანს საგარეო პოლიტიკური კრიზისის დაძლევა წარმოადგენდა. ეს მიზანი ამოქმედებდა არა მარტო სულთანს, არამედ კონსტიტუციის ავტორსა და შექმნელს მთავად ფაშას. საგარეო პოლიტიკური კრიზისის დაძლევა კონსტიტუციის სასარგებლოდ მისი მოქმედების ერთ-ერთი ძირითადი მოტივი რომ იყო ის თვითონაც არ მალავდა⁶⁶. თუ რა ამოძრავებდათ კონსტიტუციის მიღებისას ოსმალეთის მმართველ წრეებს ეს გასაგები გახდა კონსტიტუციის მიღების პირველსავე დღეებში. სულთნის მთავრობის მითითებით, იმპერიის ქრისტიანულ მოსახლეობას კონსტიტუციის მიღების გამო სულთნის სახელზე აწერინებდნენ სამადლობელ ადრესებს. ამით სულთნის მთავრობას უცხოეთის სახელმწიფოებისათვის უნდა დემტკიცებინა, რომ მათ ჩარევას თურქეთის საშინაო საქმეებში ბალკანეთის ქრისტიანული მოსახლეობის სასარგებლოდ აღარა აქვს აზრი⁶⁷. როგორც კი შეიცვალა საგარეო პოლიტიკური ვითარება, 1878 წელს აბდულჰამიდმა დაუყოვნებლივ შეაჩერა კონსტიტუციის მოქმედება.

მიუხედავად იმისა, რომ მანდელშტამის მიერ შედგენილ პროექტთან შედარებით 1914 წლის 8 თებერვლის შეთანხმება კომპრომისიული იყო და თურქების მიმართ ბევრ დათმობებს შეიცავდა, მისი ძირითადი არსი იგივე რჩებოდა. ამ შეთანხმების ძალით სომხები იღებდნენ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ავტონომიას და არა მარტო ავტონომიურ უფლებებს კულტურულ-რელიგიურ დარგში, რაც მათ გარკვეული სახით ადრევეც ჰქონდათ. აქ ჩვენ მხედველობაში გვაქვს რელიგიური თემებისა და შესაბამისი ეკლესიების უფლებები ოსმალეთის იმპერიაში. მაგრამ აქამდე ეს უფლებები ვრცელდებოდა მრევლზე და არა ტერიტორიაზე. ამჟამად კი სომხები იღებდნენ ტერიტორიას და გარკვეულ ადმინისტრაციულ უფლებებს ამ ტერიტორიის მიმართ. მართალია ეს უფლება მატად შეზღუდული იყო, მაგრამ დასაწყისისათვის მაინც ძალიან ბევრს ნიშნავდა. ცხადი იყო, რომ ეს შეთანხმება მხოლოდ დაპირებად დარჩებოდა, თავისი ნებით თურქეთი მას ცხოვრებაში არ გაატარებდა.

⁶⁶ Ali Haydar Mithad-pasa, sa vie, son oeuvre. Paris, 1908. p. 79. Ю. А. Петросян. «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции. М., 1952, с. 113.

⁶⁷ Документы за Българската история, т. II. София, 1932, с. 282.

მის შესასრულებლად საჭირო იყო ძალის გამოყენება. ამიტომ თურქეთის სომხეთში რეფორმების ჩატარებასთან დაკავშირებით წარმოებული მოლაპარაკება და კონფერენციები სინამდვილეში მომავალი ომის დიპლომატიურ მომზადებას წარმოადგენდა. ეს ასეც ესმოდათ მოლაპარაკებაში მონაწილე მხარეებს. ინგლისმა და საფრანგეთმა მიუხედავად იმისა, რომ თანახმად არსებული პროექტისა თურქეთის სომხეთზე მომავალში დიდ სახელმწიფოთა და მათ შორის ინგლის-საფრანგეთის კონტროლიც უნდა დაწესებულიყო, სინამდვილეში თავი აარიდეს მოლაპარაკებაში აქტიურ მონაწილეობას და მოლაპარაკების მთელი სიმძიმე რუსეთს დააწვა⁶⁸. გერმანელები კი თურქების ინტერესებს იცავდნენ. ამრიგად, როგორც გერმანიამ, ისე ინგლის-საფრანგეთმა ამ მოლაპარაკებათა მსვლელობაში მიიღწიეს თავის მიზანს: თურქების თვალში მის მთავარ მტრად რუსეთი გამოიყვანეს და ამით ურთიერთობა თურქეთსა და რუსეთს შორის უკიდურესობამდე გაამწვავეს⁶⁹. გერმანია, მიუხედავად თურქების ჰიმართ თავისი კეთილგანწყობილებისა, აქტიურ მონაწილეობას იღებდა რა თურქეთის სომხეთისათვის რეფორმების შემუშავებაში, ორ მიზანს ისახავდა: ერთი მხრივ სურდა თურქეთისათვის ეჩვენებია, რომ ის ხელს უშლის რუსეთს ჩაატაროს ფართო მასშტაბის რეფორმები, ხოლო მეორე მხრივ რეფორმების შემუშავებაში მონაწილეობით. მას სომხების გულისმოგება უნდოდა, განსაკუთრებით კილიკიაში. რომელსაც ის თავის გავლენის სფეროდ თვლიდა⁷⁰.

თურქეთის სომხეთში რეფორმების შესახებ შეთანხმების დადების შემდეგ თურქებში, ცხადია, კიდევ უფრო განმტკიცდა რწმენა, რომ გერმანია იყო ის ერთადერთი რეალური ძალა, რომელსაც შეეძლო თურქეთისათვის დახმარების გაწევა არა მარტო თურქების ეროვნული იდეალის—თურანის შექმნის საქმეში, არამედ საჭიროების შემთხვევაში ანატოლიის დაცვაშიდაც. ინგლის-საფრანგეთის დიპლომატიის მოქმედება თურქეთ-რუსეთის ურთიერთობის გასამწვავებლად არ შამოიფარგლა თურქეთის სომხეთში რეფორმების საკითხით. საფრანგეთის დიპლომატიის ზემოქმედების შედეგად უკვე 1914 წლის დასაწყისში რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტ-

⁶⁸ Реформы в Армении, с. 168.

⁶⁹ ინგლის-საფრანგეთის დიპლომატიის მოქმედების მოტივების შესახებ იხ. თ. გიგინეიშვილი, თურქიზმი და ოსმალეთის საგარეო პოლიტიკა, თბ., 1963, გვ. 86—100.

⁷⁰ Реформы в Армении. с. 174.

რომ დაიწყო თურქეთის წინააღმდეგ სამხედრო ღონისძიებების საკითხის განხილვა⁷¹.

რაც უფრო ახლოვდებოდა ომი, მოვლენათა მსვლელობა სულ უფრო მკიდროდ უკავშირებდა ერთმანეთს თურქეთსა და გერმანიას. მართალია, მომავალ ომში გერმანია-თურქეთის კავშირის საკითხი პრინციპულად უკვე გადაწყვეტილი იყო, მაგრამ მიუხედავად ამისა ჯერ კიდევ რჩებოდა დასაზუსტებელი მრავალი დეტალი იმის შემდეგაც კი, როდესაც 1914 წლის 2 აგვისტოს გერმანიასა და თურქეთს შორის საიდუმლო სამხედრო ხელშეკრულება დაიდვა. დაწყებული ომის პირობებში, ეს ნიშნავდა იმას, რომ თურქეთის ომში ჩაბმა მხოლოდ დროისა და შესაფერისი მომენტის ამბავი იყო.

„ეროვნული იდეალი“, რომელიც თურქიზმმა ოსმალეთს დაუსახა, გამოირჩეოდა არა მარტო თავისი გრანდიოზულობით, არამედ ისტორიული უსაფუძვლობით და არარეალულობით. თურქიზმს მიაჩნდა, რომ ოსმალების გაერთიანება რუსეთში მცხოვრებ „თურქებთან“ ერთი სახელმწიფოს შემადგენლობაში ოსმალეთის მეთაურობით ისტორიულად ისეთივე რეალური პერსპექტივაა, როგორიც იყო თავის დროზე გერმანიის გაერთიანებული სახელმწიფოს შექმნა⁷². ენვერისა და მისი თანამებრძოლების უბედურება იმაში მდგომარეობდა, რომ ისინი ისევე როგორც ეს აკვიატებული აზრების მქონე პოლიტიკურ მოღვაწეებს ემართებათ, ერთმანეთისაგან ვერ არჩევდნენ ფანტაზიასა და სინამდვილეს. ენვერი მხოლოდ ერთ საკითხში იყო რეალისტი — ის კარგად ხედავდა, რომ ოსმალეთს არ გააჩნდა საკუთარი ძალა თურქების „ეროვნული იდეალის“ განსახორციელებლად. ამავე დროს მას ბრმად სჯეროდა გერმანიის უძლეველობის და გერმანიის გამარჯვებისა მომავალ ომში. ამდენად თურქეთი როგორც გერმანიის მოკავშირე, მისი აზრით, შეძლებდა ამ „ეროვნული იდეალის“ განხორციელებას. ენვერს მოწინააღმდეგეებიც ჰყავდა, რომლებიც თვლიდნენ, რომ გერმანია ვერ გაიმარჯვებს მომავალ ომში და ამიტომ გერმანიასთან კავშირში ვერც თურქეთი განახორციელებს თავის მიზანს. სხვა ძალა კი, რომელსაც შეეძლო ამ პერიოდში დაყრდნობოდა თურქეთი, არ არსებობდა. აქედან გამომდინარე, მათი აზრით, ოსმალეთისათვის საუკეთესო პოლიტიკური ვარიანტი იქნებოდა ნეიტრალიტეტი. გერმანიის არმიების წარუმატებლობამ, რაც ომის პირველი დღეების გამარჯვებებს მოჰყვა კი-

⁷¹ Ю. А. Боев. Ближний Восток во внешней политике Франции. (Киев, 1964, с. 127.

⁷² О. R. T ü r k k a n. დასახ. ნაშრომი. გვ. 24.

ღევ უფრო განამტკიცა თურქეთის ნეიტრალიტეტის მომხრეთა პოზიციები. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ თურქეთის პოლიტიკური და სამხედრო მოღვაწეების მიერ ნეიტრალიტეტის მოთხოვნა არ ნიშნავდა არც მათ ანგლოფილობას და არც ფრანგოფილობას, ეს მით უმეტეს არ ნიშნავდა რუსოფილობას. არ არსებობს იმის არავითარი საბუთი, რომ ნეიტრალიტეტის მომხრეები არ იზიარებდნენ თურქულ „ეროვნულ იდეალს“ ან თურქების შექმნის პრინციპული მოწინააღმდეგეები იყვნენ.

იმ პირთა რიცხვს, რომლებიც არ იყვნენ დარწმუნებული გერმანიის საბოლოო გამარჯვებაში, ეკუთვნოდა მუსტაფა ქემალ ათათურქი. მუსტაფა ქემალი ენვერისაგან ყოველთვის გამოირჩეოდა მოვლენების რეალისტური შეფასებით და კარგად ხედავდა, თუ სად მთავრდებოდა მოვლენათა რეალური სამყარო და სად იწყებოდა ფანტაზია. სწორედ ასეთმა რეალისტურმა მდგომარეობამ ფაქტებისა და მოვლენებისადმი მისცა მუსტაფა ქემალს საშუალება თურქეთის ომში დამარცხების შემდეგ, როდესაც გამარჯვებული ქვეყნები თურქეთის ტერიტორიულ დანაწილებას შეუდგნენ, დაეწყო და წარმატებით დაემთავრებინა ბრძოლა სულთანის მთავრობისა და ანტანტის ქვეყნების შეიარაღებული ძალების წინააღმდეგ.

როდესაც პირველი მსოფლიო ომი დაიწყო მუსტაფა ქემალი სოფიაში ოსმალეთის სამხედრო ატამეს თანამდებობაზე იმყოფებოდა. იმ დროს სოფია თურქეთისათვის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო მნიშვნელოვან პოლიტიკურ კვანძს წარმოადგენდა, ვინაიდან ბულგარეთის პოზიცია დაწყებულ ომში გარკვეულ გავლენას მოახდენდა თურქეთის პოლიტიკის განსაზღვრაზე. ბულგარეთისათვის იბრძოდა ომში მონაწილე ორივე მხარე, თვითონ ბულგარეთი კი მერყეობდა. ქვეყნის შიგნით მიმდინარეობდა შინაპოლიტიკური ბრძოლა როდოსლავოვის რეაქციულ მთავრობას და ოპოზიციას შორის, ამავე დროს ბულგარეთს უნდოდა მიეღო რაც შეიძლება მეტი იმ მეომარი მხრიდან, რომელსაც ის მიემხრობოდა, მდგომარეობას ამწევებდა ისიც, რომ მიუხედავად რეპრესიებისა, არჩევნების დროს მთავრობამ პარლამენტში დეპუტატების რაოდენობის მხრივ მხოლოდ მინიმალურ უპირატესობას მიაღწია. ასეთ პირობებში ბულგარეთის მომავალი პოზიციის გარკვევაში დიდ როლს თამაშობდა ბულგარეთის თურქული რაიონებიდან არჩეული პარლამენტის 13 თურქი დეპუტატი. ცამეტივე როდოსლავოვის გერმანოფილურ პოზიციებზე იდგა⁷³. ბულგარეთის მერყეობა შედარებით დიდხანს

⁷³ Кратка история на България. София, 1958, с. 239.

გაგრძელდა. 1915 წლის მაისში მისი პოზიცია ჯერ კიდევ იმდენად იყო გაურკვეველი, რომ მან სამხედრო კონვენციის დადებაზე გერმანიას უარი უთხრა⁷⁴. თურქეთი კი ჩაება ომში, როდესაც მერყევი იყო როგორც ბულგარეთის საგარეო პოლიტიკური კურსი, ისე მისი შინაპოლიტიკური მდგომარეობა. ამას არ შეეძლო არ მოეხდინა გავლენა მუსტაფა ქემალზე, როდესაც ის გამოსთქვამდა აზრს, რომ თურქეთის ომში ჩაბმა ნაჩქარევი გადაწყვეტილების შედეგს წარმოადგენდა⁷⁵. მუსტაფა ქემალის ბიოგრაფების ცნობით, მას უკვე ომის დასაწყისში არ ეპარებოდა ეჭვი, თუ როგორი იქნებოდა ომის საბოლოო შედეგი⁷⁶. ე. ი. უკვე მაშინ იყო დარწმუნებული, რომ გერმანია ომს წააგებდა. თურქეთის ოფიციალური ისტორია „თარიჰი“ ამტკიცებს, რომ მუსტაფა ქემალი უკვე მაშინ ცდილობდა დაერწმუნებია თურქეთის მმართველი წრეები, რომ მათ არ მიეღოთ ომში მონაწილეობა⁷⁷. 1926 წელს მუსტაფა ქემალმა გაზეთებში „ჰაქიმეთ-ი მილიე“ და „მილიეთი“ მოათავსა თავისი მოგონებები, სადაც წერდა: „მე არ მჯეროდა, რომ ჩვენი მოკავშირეები სასურველ რეზულტატს მიაღწევდნენ ომში“⁷⁸. ასეთ პირობებში ის, ცხადია, გამოვიდოდა თურქეთის არმიასზე გერმანელების კონტროლის დაწესების წინააღმდეგ. თუ კი გერმანიას ომი უნდა წაეგო, ასეთი კონტროლი ყოველგვარ აზრს კარგავდა. ეს ლოგაკურად გამომდინარეობდა მუსტაფა ქემალის პოზიციიდან, და თავისი დამოკიდებულება ამ საკითხისადმი მუსტაფა ქემალმა მისთვის დამახასიათებელ ემოციურ ფორმებში გამოხატა, უწოდა რა ამ კონტროლს თურქების შეურაცხყოფა⁷⁹.

⁷⁴ К. М ю л ь м а н. დასახ. ნაშრომი. გვ. 62.

⁷⁵ Islam Ansiklopedisi. c. I, s. 723.

⁷⁶ იქვე.

⁷⁷ Tarih. c. 3. Istanbul, 1931, s. 149.

⁷⁸ Ş. S. Aydemir. Tek Adam. Istanbul, 1965, s. 231.

⁷⁹ I. and M. Orga. M. Atatürk. London, 1962. p. 50.

ამჟამად, ხშირად ძნელია დადგენა, როგორი პოზიცია ეკავა ამათ თუ იმ სამხედრო ან პოლიტიკურ მოღვაწეს პირველი მსოფლიო ომის დაწყების მომენტში. თურქეთის დამარცხების შემდეგ დაწერილი მემუარების ავტორები თითქმის ერთხმად ამტკიცებენ, რომ ისინი არ იყვნენ თურქეთის ომში მონაწილეობის მომხრენი, მაგრამ არც ერთი მათგანი არ ამბობს, რომ ის არ იზიარებდა თურქების „ეროვნულ იდეალს“ ან არ სურდა ამ იდეალის განხორციელება. თავის ნეიტრალისტურ პოზიციას ეს ავტორები უმთავრესად ხსნიან იმით, რომ მათ არ სწამდათ გერმანიის ომში გამარჯვება. მაგალითად, რესპუბლიკური თურქეთის ცნობილი სამხედრო და პოლიტიკური მოღვაწე ქაზიმ კარაბეჭირი თავის მოგონებებში ამტკიცებს თითქოს ის ურჩევდა ენვერ ფაშას, რომ თურქეთს არ მიეღო მონაწილეობა ომში, ვინაიდან

თურქეთის ომში მონაწილეობის პირველსავე დღეებში გამოვლინდა ის ღრმა წინააღმდეგობანი, რომლებიც არსებობდნენ თურქეთსა და გერმანიას შორის. ომის დასაწყისშივე ცხადი გაჩადა, რომ გერმანია არ აპირებდა ებრძოლა თურქული „ეროვნული იდეალის“ განსახორციელებლად და თურქეთს მოსთხოვა რაც შეიძლება მეტა ძალები დაეხმარებინა სამხრეთის ფრონტებზე, განსაკუთრებით სუეცის არხის ზონაში. ახალგაზრდა თურქების ლიდერები კი, რომლებიც გერმანიის მხარეს მონაწილეობდნენ ომში იმ იმედით, რომ „დაკარგულ ტერიტორიებს დაიბრუნებდნენ“⁸⁰ კავკასიისკენ მიიწევდნენ. კავკასიის ფრონტზე ენვერის პირველივე შეტევის მიზანი იყო, არა მარტო თურქეთის საზღვრის მახლობლად მდებარე არტანისა და ყარსის აღება, არამედ ბაქოს დაკავებაც⁸¹.

თურქეთი რუსეთის ფრონტზე მარცხს მარცხზე განიცდიდა. თურქეთის არმიები იძულებული იყვნენ დაეტოვებინათ ანატოლიის ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი. ინგლისელები, რომლებმაც მახლობელ აღმოსავლეთში დიდ ძალებს მოუყარეს თავი, პასიურობას იჩენდნენ, რათა მიეცათ საშუალება თურქებისათვის კავკასიაში წარმატებითი ბრძოლები ეწარმოებინათ რუსეთის წინააღმდეგ. ომის მსვლელობაში ანტანტის ქვეყნების დიპლომატიამ შეადგინა ოსმალეთის იმპერიის დანაწილების გეგმები. 1915 წლის გაზაფხულის ინგლის-საფრანგეთ-რუსეთის შეთანხმებით, სტამბოლი და სრუტეები ომის შემდეგ რუსეთის ხელში გადადიოდა, ხოლო 1916 წელს ინგლისი, საფრანგეთი და რუსეთი შეთანხმდნენ თურქეთის მცირე აზიის ტერიტორიების დანაწილების შესახებ. ამ ხელშეკრულებათა განხორციელება ნიშნავდა იმას, რომ დაასრულებდა არსებობას არა მარტო ოსმალეთის იმპერია, არამედ მომავლისათვის საექვო ხელ-

დარწმუნებული იყო, რომ ომში მონაწილეობა თურქეთს უბედურებას მოუტანდა და ამიტომ მხოლოდ შეიარაღებული ნეიტრალიტეტის მომხრე იყო (K. karabekir. *İstiklâl harbinin esasları*. İstanbul, გვ. 24). მემუარულ ლიტერატურას თუ დავუჯერებთ, თალათ ფაშაც ნეიტრალიტეტისკენ იხრებოდა და არა უბრალოდ ნეიტრალიტეტისკენ, არამედ ანტანტის ქვეყნების მიმართ კეთილგანწყობილი ნეიტრალიტეტისკენ. (E. Pech *Allies et la Turquie*, Paris, გვ. 5).

⁸⁰ G. ve A. Ergün. *Tarih*, c. 5. İstanbul, s. 102.

რამდენადაც თურქისტები ჩინგის ყაენისა და თემურ ლენგის იმპერიებს თურქულ იმპერიებად აცხადებენ, ხოლო ჩინგის ყაენს და თემურ ლენგს დიდ თურქებად, „დაკარგულ ტერიტორიებს“ ისინი უწოდებდნენ ტერიტორიებს ანატოლიიდან ჩინეთამდე.

⁸¹ E. B. Ş a p o l y o. *Yeni ve Yakın çağlar ve Türkiye Tarihi*. İstanbul, 1960. s. 270.

ბოდა თურქულ ეთნოგრაფიულ საზღვრებში თურქული სახელმწიფოს არსებობის შესაძლებლობაც. ომის დასაწყისში რუსეთი თავშეკავებულად მოქმედებდა და ცდილობდა თავიდან აეცდინა ომი თურქეთთან. მაგრამ კავკასიის ფრონტზე წარმატებებთან ერთად რუსეთი თანდათანობით ზრდიდა თავის ტერიტორიულ მოთხოვნებს თურქეთის მიმართ. განსაკუთრებით ეს ეხებოდა შავი ზღვის აუზს. თითქოს ახლოვდებოდა იმ საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა, რომელიც რუსეთის წინაშე დიდ პრობლემად იდგა 1774 წლიდან, ქუჩუქ კაინარჯაში დადებული ზავის შემდეგ. რუსეთის ვარაუდით, შავი ზღვა მეორე აზოვის ზღვად — რუსეთის შიდა ზღვად უნდა გადაქცეულიყო, ხმელთაშუა ზღვისა და სპარსეთის ყურის რაიონებს კი ინგლისელებსა და ფრანგებს უთმობდა⁸².

ომის მსვლელობაში თურქეთის ეკონომიური და პოლიტიკური მდგომარეობა მკვეთრად გაუარესდა. ვრცელი ტერიტორიები ანატოლიასა და არაბეთის ქვეყნებში მოწინააღმდეგის მიერ იყო ოკუპირებული. გაჩანაგდა თურქეთის სოფლის მეურნეობა, მოიშალა ეკონომიკა, ტრანსპორტი. აღარ იყო მუშახელი. ყველა, ვისაც იარაღის ხმარება შეეძლო, ჯარში იყო მობილიზებული. ცოცხალი ძალა არმიასაც აკლდა. დეზერტირობამ არნახული მასშტაბები მიიღო. არმიიდან გაქცეული ჯარისკაცები მშვიდობიან მოსახლეობას ძარცვავდნენ. ყველაფერში იგრძნობოდა, რომ თურქეთი სწრაფად უახლოვდებოდა სამხედრო კატასტროფას. „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიის აგენტურისტულმა პოლიტიკამ თავისი ნაყოფი გამოიღო. დიდი თურქეთის იმპერიის შექმნის ნაცვლად ახალგაზრდა თურქები ანატოლიასაც კარგავდნენ. თურქ ხალხს იმპერიალისტური ქვეყნების მხრიდან დამონება ემუქრებოდა, თურქების მიერ დაპყრობულ ხალხებს კი ძველი მონობის ახალი უღლით შეცვლა.

დიდმა ოქტომბრის სოციალისტურმა რევოლუციამ უღრმესი ზემოქმედება მოახდინა მსოფლიო იტორიის მთელ შემდგომ მსვლელობაზე. საბჭოთა სახელმწიფომ დაიწყო ახალი პრინციპების განხორციელება ხალხებისა და სახელმწიფოთა ურთიერთობაში. მან თავის საგარეო პოლიტიკას საფუძვლად დაუდვა სახელმწიფოთა სრული თანასწორობის, მათი სუვერენიტეტისა და დამოუკიდებლობისადმი პატივისცემის, და საშინაო საქმეებში ჩაურევლობის პრინ-

⁸² Раздел Азиатской Турции. По секретным документам бывш. Министерства иностранных дел. Под ред. Е. А. Адамова. М., 1924. с. 181.

ციპები. რევოლუციის მეორე დღესვე, 8 ნოემბერს ვ. ი. ლენინის მოხსენების საფუძველზე, სრულიად რუსეთის საბჭოების მეორე ყრილობამ მიიღო დეკრეტი ზავის შესახებ, რომლითაც წინადადება მიეცათ ყველა მეომარ ხალხებსა და მათ მთავრობებს დაუყოვნებლივ დაეწყათ მოლაპარაკება სამართლიანი, დემოკრატიული ზავის დადების შესახებ. სამართლიანი ანუ დემოკრატიულ ზავად საბჭოთა ხელისუფლებას მიაჩნდა ზავი უანექსიოდ, ე. ი. სხვისი მიწაწყლის მიუტაცებლად, უცხო ეროვნებათა ძალდატანებით შემოუერთებლად და უკონტრიბუციოდ⁸³. 1917 წლის 3 დეკემბერს ვ. ი. ლენინისა და ი. ბ. სტალინის ხელისმომწერით გამოქვეყნდა მოწოდება რუსეთისა და აღმოსავლეთის ყველა მშრომელი მუსლიმანისადმი, სადაც ნათქვამი იყო, რომ საბჭოთა ხელისუფლება აუქმებს მეფის მთავრობის მიერ დადებულ და კერენსკის მთავრობის მიერ დადასტურებულ ხელშეკრულებებს კონსტანტინოპოლის დაპყრობის შესახებ. იქვე იყო ნათქვამი, რომ სახალხო კომისართა საბჭო სხვისი მიწების დაპყრობის წინააღმდეგია და კონსტანტინოპოლი მუსლიმანთა ხელში უნდა დარჩეს⁸⁴. იმავე წლის 9 ნოემბერს საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარიატმა გამოაქვეყნა განცხადება რომლითაც დაგმო საიდუმლო დიპლომატია და გამოაცხადა, რომ დაიწყება საიდუმლო დიპლომატიური დოკუმენტების გამოქვეყნება. ეს იყო კიდევ ერთი საბუთი იმისა, რომ საბჭოთა მთავრობა უარს ამბობდა ყველა იმ ხელშეკრულებაზე, რომელიც თურქეთის დანაწილებას ითვალისწინებდა.

თურქეთისათვის, რომელიც სამხედრო მარცხის წინაშე იდგა უანექსიო და უკონტრიბუციო ზავი ეროვნული დამოუკიდებლობის შენარჩუნების ერთადერთი რეალური საშუალება იყო. მაგრამ „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიას უკვე ჰქონდა რუსეთის რევოლუციასთან დამოკიდებულების თავისი თეორია და პრაქტიკა. ახალგაზრდა თურქებს სურდათ ესარგებლათ რუსეთის რევოლუციით თურქიზმის ინტერესებისათვის ისევე, როგორც ეს მათ სცადეს 1905 წლის რუსეთის რევოლუციის დროს. თურქებმა უწინარეს ყოვლისა სცადეს გამოეყენებინათ მძიმე სამხედრო მდგომარეობა, რომელშიდაც აღმოჩნდა ახალგაზრდა საბჭოთა სახელმწიფო იმპერიალისტური გერმანიის შემოტევისა და შინაგანი კონტრრევოლუციის მოქმედების შედეგად. ენვერსა და ახალგაზრდა თურქებს იმედი მიეცათ,

⁸³ Документы внешней политики СССР. т. I, М., 1957, с. 11—14.

⁸⁴ იქვე, გვ. 34—35.

რომ ისინი შეძლებდნენ შექმნილი მდგომარეობის გამოყენებას: განაახლებენ შეტევას კავკასიის მიმართულებით და არა თუ დაიბრუნებენ რუსეთის ჯარების მიერ ოკუპირებულ ანატოლიის ტერიტორიას, არამედ შეიჭრებიან კიდეც კავკასიასა და შუა აზიაშიც. მათი აზრით, სიტუაციამ რუსეთში შექმნა რეალური პირობა თურქული „ეროვნული იდეალის“ განხორციელებისათვის. ის, თუ რამდენად არარეალურად მსჯელობდნენ „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიის ხელმძღვანელები, კარგად ჩანს იქიდან, რომ მსოფლიო ომში დამარცხებაზე ერთი კვირით ადრე ენვერ ფაშას ჯერ კიდევ სჯეროდა, რომ მსოფლიო ომიდან თურქეთი გამარჯვებული გამოვიდოდა⁸⁵. ეს აიხსნებოდა იმით, რომ ომში დამარცხების წინა დღეებში-დაც კი ახალგაზრდა თურქთა ხელმძღვანელების ფსიქიკა მთლიანად იყო შეპყრობილი თურქეთის არმიის შექრით ამიერკავკასიაში. მათ უკვე ეკავათ ბაქო და დერბენი, ეშელონები თურქი ჯარისკაცებით ქალაქ პეტროვსკს (აჟამად მახაჩყალა) უახლოვდებოდნენ. ამ ამბავმა თურქების შეგნებაში დაფარა ყველაფერი: კატასტროფული სამხედრო მდგომარეობა ევროპის ფრონტებზე, ნგრევა და ანარქია თურქეთში. ენვერსა და მის თანამებრძოლებს ეგონათ, რომ ისინი შეატრიალებდნენ ომის მთელ მსვლელობას. დიდმა ვეზირმა თალათ ფაშამ ანტანტის ჯარების მიერ ბულგარეთის ფრონტის გარღვევის დღეს, ერთი დღით ადრე, სანამ ბულგარეთი იარაღს დაყრიდა და ანტანტის ქვეყნებს დანებდებოდა, სტამბოლის გაზეთების კორესპონდენტებთან საუბარში განაცხადა, რომ ის თურქესტანში გაგზავნის ოფიცრებს, რომლებიც იქ შექმნიან არმიებს და ამ არმიებით თურქეთი შეძლებს ომის მსვლელობის თავის მოკავშირეების სასარგებლოდ. შემოტრიალებას⁸⁶. გეგმებს რუსეთის მიმართ ახალგაზრდა თურქები აგებდნენ არა მარტო რევოლუციის შედეგად რუსეთის სამხედრო ძლიერების დასუსტების ვარაუდზე. 1905 წლის რევოლუციის დროს მათ სცადეს თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინათ რუსეთის მუსლიმ ხალხთა ეროვნული თვითშეგნების ზრდა. ამჟამად კი ასევე უნდოდათ გამოეყენებინათ თავისუფალი ეროვნული თვითგამორკვევის უფლება, რომელიც მისცა ყოფილი რუსეთის იმპერიის ხალხებს საბჭოთა ხელისუფლებამ.

ახალგაზრდა თურქების წინაშე იდგა არა მარტო აღმოსავლეთის სივრცეების დაპყრობის ამოცანა. საჭირო იყო, რომ მათ ბალკანეთი-

⁸⁵ S. S. Aydemir. დასახ. ნაშრომი. გვ. 323.

⁸⁶ იქვე.

დან ვიდრე უიღურებამდე გადაქმნილი ერცელი ტერიტორიებისა-
სათვის გარკვეული პოლიტიკურ-ორგანიზაციული სახე მიეცათ.
ახალგაზრდა თურქებს კარგად ესმოდათ, რომ ამ ტერიტორიებზე
მცხოვრები ხალხების პირდაპირი და დაუყოვნებლივი შეეყვანა ის-
მალეთის იმპერიის სახელმწიფო ფარგლებში შეუძლებელი იყო.
უცხო ტერიტორიების შემოერთების მხრივ ოსმალეთის იმპერიას,
რომელიც მთლიანად დაპყრობების ნიადაგზე იყო აღმოცენებული,
უკვე ჰქონდა საკმაოდ დიდი ისტორიული გამოცდილება. ოსმალთა
დაპყრობების წარმატების მიზეზი უნდა ვეძებოთ არა მარტო
იმპერიის სამხედრო ძლიერებაში, არამედ იმ მოქნილ პოლი-
ტიკაშიც, რომელსაც ოსმალეთი დაპყრობილი ტერიტორიების
მიმართ ატარებდა. სწორედ ამიტომ ოსმალეთში, რომელიც
ცენტრალიზებული სახელმწიფოს კლასიკურ ნიმუშს წარმოადგენ-
და, ზოგიერთი პროვინციის მმართველობის სისტემას თავისე-
ბურებანი ახასიათებდა, და ეს თავისებურებანი კი გამოწვეუ-
ლი იყო იმით, რომ ოსმალები ითვისისწინებდნენ დაპყრობილი
პროვინციების სპეციფიკას. დაპყრობილი ტერიტორიების მარ-
თვის იგივე პრინციპებს, მხოლოდ მოდერნიზებული სისტემით და
ტერმინოლოგიით, აწვითარებდა თურქიზმი თავის თეორიაში. ამ
შემთხვევაში თურქიზმი ერთგვარად ანგარიშს უწევდა რეალურად
არსებულ ფაქტებს, კერძოდ იმას, რომ ხალხებს, რომელთაც თურ-
ქიზმის თეორია თურქებად თვლიდა, ჰქონდათ თავთავიანთი ენა და
ცხოვრობდნენ შეექმნათ საკუთარი კულტურა⁸⁷. სწორედ ამიტომ
საჭირო იყო დრო და მრავალ ღონისძიებათა გატარება, რათა ეს
ხალხები კულტურული დახლოების ნიადაგზე ეროვნულად შერ-
წყმოდნენ ოსმალებს, ხოლო ამ ხალხთა საბოლოო ეროვნულ შერ-
წყმამდე კი, სანამ მათ შორის კიდევ იარსებებდა ენობრივი თუ
სხვა სახის განსხვავება, ამ ხალხებს ფედერაციული ტიპის სახელ-
მწიფო უნდა შეექმნათ⁸⁸. ეს სახელმწიფო გაატარებდა „თურქების
გათურქებისათვის“ საჭირო პოლიტიკას. კავკასიის მიმართულებით
შეტევის შედეგად თურქები აპირებდნენ დაპყრობილი ტერიტორი-
ების ნაწილის უშუალოდ შემოერთებას, ნაწილზე კი შეეცდებოდნენ
შეექმნათ რაღაც თურქული სახელმწიფოების მსგავსი, რომლებიდა-
ნაც, მათი აზრით, ფედერაცია შეიქმნებოდა.

ბრესტ-ლიტოვსკში საზავო მოლაპარაკებების დროს გერმანიამ და

⁸⁷ Зареванд. დასახ. ნაშრომი. გვ. 92.

⁸⁸ A. En gin. დასახ. ნაშრომი, გვ. 79.

თურქეთმა საბჭოთა სახელმწიფოს წამოუყენეს რუსეთ-თურქეთის 1878 წლამდე არსებული საზღვრის აღდგენის მოთხოვნა, მაგრამ თურქებისათვის ეს იყო მხოლოდ პირველი ნაბიჯი. ბრესტის ზავი თურქებს არ აწყობდა არა მარტო იმიტომ, რომ ეცოტავენოდათ ბრესტის ზავით მიღებული ტერიტორია, არამედ რაც მთავარია, იმიტომ, რომ ბრესტის ზავი უღობავდა მათ გზას თურანისაკენ. იმ შემთხვევაში, თუ თურქები დაკმაყოფილდებოდნენ ბრესტის ზავით, მაშინ მათ უარი უნდა ეთქვათ თურანის შექმნის განზრახვაზე. ბრესტის ზავი მიუღებელი იყო თურქებისათვის იმ მიზეზის გამოც, რომ ამ ზავის პირობების თანახმად, არტანის, ყარსის და ბათუმის საბოლოო ბედი თვით ამ ოლქების მოსახლეობას უნდა გადაეწყვიტა „მეზობელ ქვეყნებთან და განსაკუთრებით თურქეთთან შეთანხმებით“⁸⁹. თურქები ცნობდნენ თვითგამორკვევის უფლებას ყოფილი რუსეთის იმპერიის ხალხთა მიმართ და ამავე დროს უარყოფდნენ მას როგორც საყოველთაო პრინციპს, რომელიც შეიძლება გავრცელებულიყო ოსმალეთის იმპერიის არათურქ ხალხებზე, ასეთი მოთხოვნის გავრცელება ოსმალეთზე მათ საშინაო საქმეებში ჩარევად მიიჩნიეს⁹⁰. ამიტომ თურქების მთავარ საზრუნავ ამოცანას ბრესტის ზავის შემდეგ ამ ზავის უარყოფა და ახალი ზავის დადება წარმოადგენდა. თურქებს სურდათ ისეთი ზავი, რომელიც მათ თურანისაკენ გაუხსნიდა გზას.

ამიერკავკასიის სეიმის მიერ ბრესტის ზავის უარყოფა შესანიშნავი საბაბი იყო თურქებისათვის, რომ თვითონაც დაერღვიათ ეს ზავი და მოეთხოვათ ახლის დადება. თუ ახალი ზავის დადებისას მათ საქმე ექნებოდათ სეიმის დელეგაციის სახით ამიერკავკასიის სახელმწიფოს წარმომადგენლებთან ე. ი. თუ ამიერკავკასიის სახელმწიფო იარსებებდა, მაშინ ახლად დადებული ზავი საერთაშორისო სამართლის თვალსაზრისით კანონიერი იქნებოდა. ამიტომ ტრაპიზონის კონფერენციაზე, რომელიც 1918 წლის მარტში გაიხსნა, თურქებმა ამიერკავკასიის სეიმის წარმომადგენლებისაგან არა მარტო ბრესტის ზავის პირობების მიღება მოითხოვეს, რომელიც მათ ესმოდათ მხოლოდ როგორც მათთვის ყარსის, არტანის და ბათუმის გადაცემა, არამედ ამიერკავკასიის დამოუკიდებლობის გამოცხადებაც. თურქებს საქმე ისე უნდოდათ გამოეყვანათ თითქოს ამიერკავკასიის ჩამოცილება რუსეთიდან — ეს არის შედეგი თავისუფალი

⁸⁹ Документы внешней политики СССР, т. I, М., 1957, М., с. 121.

⁹⁰ G. C o r g a n o f. La participation des arméniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase. Paris, 1927. p. 132.

ეროვნული თვითგამორკვევისა, რომლის უფლება საბჭოთა ხელისუფლებამ მისცა ყოფილი რუსეთის იმპერიის ხალხებს. რამდენადაც თურქებმა კარგად იცოდნენ, თუ როგორ იქნებოდა მიღწეული ასეთი „დამოუკიდებლობა“ ამიერკავკასიის მიერ, ისინი ამ ახლადშექმნილ სახელმწიფოში საოკუპაციო ჯარების შეყვანის შემდეგ იზრუნებდნენ, რომ მისი „თავისუფალი“ განვითარება თურქებისათვის სასურველი გზით წარმართულიყო.

ტრაპიზონის კონფერენციაზე ჩამოსული თურქეთის დელეგაცია არც აპირებდა საქმიანი მოლაპარაკების წარმოებას. მიიღებდა თუ არ მიიღებდა ამიერკავკასიის სეიმის დელეგაცია ბრესტის ზავის პირობებს — თურქები ყარსს, არტაანს და ბათუმს მაინც დაიკავებდნენ. თურქების მთავარი ამოცანა ტრაპიზონის კონფერენციაზე საბჭოთა რუსეთიდან ამიერკავკასიის ჩამოცილება იყო. თურქები დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ამ საქმეში ამიერკავკასიის კონტრრევოლუცია მისი ერთგული მოკავშირე იქნებოდა: ის გარემოება, რომ ბრესტის ზავი არ იყო თურქების ნამდვილი მოლაპარაკების საგანი, გამოჩნდა თურქეთის დელეგაციის ჩამოსვლისთანავე. თურქებმა ამიერკავკასიის დელეგატებს ჩამოსვლისთანავე აგრძნობინეს, რომ ოსმალეთის მთავრობას სურს ბრესტის ხელშეკრულებას დაუმატოს ახალი ხელშეკრულება⁹¹. მაგრამ როგორი იქნებოდა ამ ახალი ხელშეკრულების პირობები ამის შესახებ ოსმალეთის დელეგაციას არც არაფერი არ უთქვამს და არც ოფიციალურად დაუსვამს ამის შესახებ რაიმე საკითხი. ტრაპიზონის კონფერენცია საამისო ადგილი არ იყო. ახალი ზავის და ე. ი. ახალი ტერიტორიული მოთხოვნების საკითხი, შეიძლებოდა დასმულიყო მხოლოდ მას შემდეგ, როდესაც ფორმალური აქტით დეკლარირებული იქნებოდა ამიერკავკასიის ჩამოცილება საბჭოთა რუსეთიდან. ეს იყო მიზეზი იმისა, რომ თურქეთმა რუსეთ-თურქეთის 1829 წლამდე არსებული საზღვრის აღდგენის მოთხოვნა წამოაყენა არა ტრაპიზონში, არამედ ბათუმის კონფერენციაზე 1918 წლის მაისში.

თურქები ბათუმის კონფერენციას ტრაპიზონის კონფერენციიდან განსხვავებით განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. თუ ტრაპიზონის კონფერენციაზე ოსმალეთის დელეგაციას სათავეში ედგა რაუფ ბეი, რომელიც მხოლოდ სამხედრო-საზღვაო ფლოტის პირველი რანგის კაპიტანი იყო და ამდენად მას არაფერი ეკითხებ-

⁹¹ საქართველოს სსრ ოქტომბრის რევოლუციის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი (ორცა), ფონდი 13, საქმე I, ფურცელი 1—3.

ბოდა, ბათუმში ოსმალები ახალგაზრდა თურქების ერთ-ერთი ლიდერის პაღალ ბეის მეთაურობით ჩამოვიდნენ. რამდენადაც ამიერკავკასიის დამოუკიდებლობა უკვე იყო გამოცხადებული თურქებმა ბათუმში ახალი მოთხოვნები ჩამოიტანეს—რუსეთ-თურქეთს შორის 1829 წლამდე არსებული საზღვრის აღდგენა, ე. ი. თურქეთისათვის საქართველოს ტერიტორიიდან ახალციხისა და ახალქალაქის გადაცემა. ამრიგად, საქართველო-თურქეთის საზღვარი ამიერიდან აჭარა-მესხეთის ქედზე გაივლიდა. მაგრამ ეს არ იყო თურქეთის მთავარი მოთხოვნა. მიიღებდა თუ არ მიიღებდა ამ მოთხოვნას ამიერკავკასიის დელეგაცია — ამას თურქებისათვის არსებული მნიშვნელობა არ ჰქონდა. ისინი ახალციხე-ახალქალაქს მაინც დაიკავენენ. ოსმალებისათვის მთავარი იყო სხვა. ახალციხე-ახალქალაქის დაკავებით ოსმალეთი აღადგენდა თავის იმპერიის XVIII საუკუნის საზღვრებს. ეს ტერიტორია უშუალოდ უნდა ყოფილიყო ინკორპორირებული ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში. ამის შემდეგ ოსმალები იწყებდნენ ახალი ამოცანის გადაწყვეტას. ეს იყო ის, რასაც შემდგომში ზია გიოქალფმა თურქების „ეროვნული იდეალის“—თურქთა ერთიანობის განხორციელების პირველი საფეხური უწოდა — ანატოლიელი თურქების გაერთიანება აზერბაიჯანელებთან და ხორეზმელ თურქებთან⁹². რაც, როგორც აღვნიშნეთ, რალაც ფედერაციის მსგავს სახელმწიფოდ ჰქონდათ წარმოდგენილი. ამიტომ მათ აწყობდათ ყოფილი რუსეთის იმპერიის ტერიტორიაზე „თვითგამორკვევის“ შედეგად შექმნილი სახელმწიფოები იმ პირობით, რომ ისინი თავისი ეთნიური შემადგენლობით, ენითაც და კულტურითაც „თურქულები“ იქნებოდნენ. ამიერკავკასიაში კი, თუმცა ის ამიერიდან „დამოუკიდებელი“ იყო, მოსახლეობის შემადგენლობის მხრივ უპირატესობა არ ეკუთვნოდა არც „თურქებს“ და არც მუსლიმებს. ამიტომ ბათუმის კონფერენციაზე თურქეთის დელეგაციას უნდოდა მიეღწია ამიერკავკასიის პოლიტიკური რეორგანიზაციისათვის მისი გამუსლიმანებისა და „გათურქების“ მიზნით. ამ ამოცანის შესრულებას თურქები აპირებდნენ ამიერკავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკის კავკასიის სახელმწიფოდ გარდაქმნის გზით. როდესაც ჩრდილოკავკასიელი მუსლიმანები აზერბაიჯანელებს დაემატებოდნენ, „თურქები“ და მუსლიმები უმრავლესობაში აღმოჩნდებოდნენ და ამით კავკასიის სახელმწიფო, მათი აზრით, თურქული პოლიტიკური ორიენტაციის

⁹² A. Engin. დასახ. ნაშრომი. გვ. 79.

;გზას დაადგებოდა, 1918 წლის 8 მაისს ჩრდილო კავკასიისა და დაღესტნის დელეგაციის წარმომადგენელმა ჰაიდარ ბამატოვმა თხოვა სამხრეთ კავკასიის (ხაზი ჩენია — ო. გ.) დელეგაციის თავმჯდომარეს ა. ჩხენკელს დაეშვა კონფერენციაზე მონაწილეობის მისაღებად ჩრდილო კავკასიისა და დაღესტნის დელეგაცია⁹³. ოსმალეთი, რომლის მიერაც იყო ინსპირირებული ჩრდილოკავკასიელთა თხოვნა, ცხადია, დაუყოვნებლივ გამოთქვამს თავის თანხმობას⁹⁴.

ისლამისტურად და თურქისტულად განწყობილ ჩრდილოკავკასიელ მთიელ მოღვაწეებს საკმაოდ მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ ოსმალეთთან და „თავიანთი რესპუბლიკის დამოუკიდებლობის გამოცხადებისთანავე, ისინი ეძიებდნენ დიპლომატიურ და ყოველგვარ დახმარებას კონსტანტინოპოლში⁹⁵. დამახასიათებელია, რომ ბათუმის კონფერენციაზე ჩრდილოკავკასიის დელეგატები ჩამოვიდნენ არა ჩრდილო კავკასიიდან, არამედ კონსტანტინოპოლიდან ოსმალეთის დელეგაციასთან ერთად⁹⁶.

კავკასიის სახელმწიფოს შექმნის ცდა თურქების მხრიდან ამავე დროს გერმანელების წინააღმდეგ გადადგმული ნაბიჯი იყო. როგორც თურქეთის, ისე გერმანელების აზრით, უკვე დადგა ნადავლის განაწილების დრო. გერმანია აღარ აპირებდა დათქმულის შესრულებას, რომ დახმარებოდა ოსმალეთს თურქების „ეროვნული იდეალის“ შესრულების საქმეში. გერმანიას ამიერკავკასია თავის კოლონიად უნდოდა და თურქებისათვის მის დათმობას არ აპირებდა. ამიტომ გერმანიას სულაც არ აწყობდა კავკასიის სახით თურქული ორიენტაციის სახელმწიფოს არსებობა. გერმანიის დელეგაციის მეთაურმა გენერალმა ფონ ლოსოვმა ამიერკავკასიის დელეგაციის თავმჯდომარის ა. ჩხენკელისადმი გაგზავნილ წერილში თუმცა კი განაცხადა, რომ „არ არის წინააღმდეგი ჩრდილო კავკასიის დელეგატების მონაწილეობისა ბათუმის კონფერენციაში, მაგრამ ამავე დროს ექვს ქვეშ დააყენა მათი როგორც დელეგატების კანონიერება⁹⁷.

გერმანიას, რომელიც ამიერკავკასიაში ქართველ მენშევიკებსა და სომეხ დაშნაკებს ეყრდნობოდა, ურჩევნოდა საქმე ჰქონოდა შედარებით მცირე პოლიტიკურ ერთეულებთან. ასე უფრო ადვილად

⁹³ ორცხა, ფონდი 13, საქმე I, ფურცელი 26.

⁹⁴ იქვე, ფურცელი 28.

⁹⁵ ზ. ა. ვ. ა. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., საქართველოს დამოუკიდებლობა, თბ., 1929; გვ. 39.

⁹⁶ იქვე.

⁹⁷ ორცხა, ფონდი 13, საქმე I, ფურცელი 28.

იყო მისთვის კავკასიის თავის პლაცდარმად გადაქცევა. ამ პლაცდარმზე დაყრდნობით ის შეძლებდა ბრძოლას მახლობელი აღმოსავლეთისა და შუა აზიისათვის. კავკასიის საკითხის გარშემო დიპლომატიური ბრძოლა გერმანიასა და თურქეთს შორის ბათუმის კონფერენციაზე გერმანიის გამარჯვებით დამთავრდა.

ყველა იმ ადგილებში, რომლებსაც თურქები იკავებდნენ, იწყებოდა მასობრივი რეპრესიები და მშვიდობიანი მოსახლეობის ხოცვა-ჟლეტა. თურქებმა, ცხადია, მხედველობაში არ მიიღეს არტაანის, ყარსის და ბათუმის ოლქების მოსახლეობის ნება-სურვილი და ისე გადაწყვიტეს ამ ტერიტორიების თურქეთთან შეერთების საკითხი. 1918 წლის 12 აპრილს საბჭოთა მთავრობამ საპროტესტო ნოტით მიმართა გერმანიის საგარეო საქმეთა სამინისტროს, სადაც ნათქვამი იყო: „ხელშეკრულება, რომლისთვისაც ჩვენ იძულებული ვიყავით ხელი მოგვეწერა არტაანის, ყარსის და ბათუმის მოსახლეობის ბედის გადაწყვეტას ამ მოსახლეობისვე ნება-სურვილს ანდობდა“, „საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარიატი ენერგიულ პროტესტს აცხადებს იმის წინააღმდეგ, თუ როგორ იქნა გამოყენებული არტაანის, ყარსის და ბათუმის მოსახლეობის თვითგამორკვევის უფლება“⁹⁸.

თურქების მოქმედების წინააღმდეგ საბჭოთა მთავრობამ არა ერთხელ განაცხადა მტკიცე პროტესტი. 1918 წლის 20 სექტემბერს რუსეთის ფედერაციული საბჭოთა რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარმა კვლავ განუცხადა თურქეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს, რომ საბჭოთა მთავრობა არ ცნობს ყარსის, არტაანის და ბათუმის შეერთებას ოსმალეთის იმპერიასთან და თვლის, რომ ყარსის, არტაანის და ბათუმის მცხოვრებლებს არ გამოუყენებიათ თავისი უფლება დააწესონ ახალი წყობილება ამ ოლქებში. საბჭოთა მთავრობა აცხადებდა აგრეთვე, რომ თურქეთის არმიის რეგულარული ნაწილები ყაჩაღთა ბანდებთან ერთად იკავებდნენ საბჭოთა რესპუბლიკის ტერიტორიას, ნოტაში ეწერა, რომ „ოსმალეთის მთავრობამ თავისი მოქმედებით ფაქტიურად გააუქმა ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულება, რომელიც სამშვიდობო ურთიერთობას ამყარებდა რუსეთსა და თურქეთს შორის“⁹⁹.

ბრესტის ზავის დარღვევა თურქებსა და გერმანელებს ძვირად დაუჯდათ, მთელს ამიერკავკასიაში თურქი და გერმანელი ოკუპანტების წინააღმდეგ სახალხო პარტიზანული ბრძოლა გაიშალა. თურ-

⁹⁸ Документы внешней политики СССР, т. 1, М., 1957, с. 240—241.

⁹⁹ იქვე, გვ. 490—492.

ქების არმია ცოცხალი ძალის მხრივ ადგილობრივი რესურსების ზარჯზე შევსების მაგივრად სწრაფად ღნებოდა. ამრიგად, ახალგაზრდა თურქთა იმედი, რომ რუსეთის მუსლიმები და „თურქები“ შეავსებდნენ ოსმალეთის არმიის რიგებს, არ გამართლდა. რუსეთის და მათ შორის ამიერკავკასიელი მუსლიმები და ყველა ისინი, ვისაც ახალგაზრდა თურქები თურქებად თვლიდნენ, იარაღით ზელში იბრძოდნენ ოსმალეთის შემოსევის წინააღმდეგ.

1918 წლის 29 ოქტომბერს ოსმალეთი დანებდა ანტანტის ქვეყნებს. რამდენიმე დღის შემდეგ დანებდა გერმანიაც. მუსტაფა ქემალ ფაშას ვარაუდი სწორი აღმოჩნდა—გერმანიამ ომი წააგო და თურქეთს გერმანიასთან კავშირმა უბედურების მეტი არაფერი მოუტანა. მუდროსის დროებითი ზავის ძალით ოსმალეთის იმპერიის ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი ოკუპირებულ იქნა ანტანტის ქვეყნების მიერ. ანტანტის ქვეყნებმა ოსმალეთის იმპერიის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს წარმატებით გამოიყენეს ქრისტიანიზმის, პანელინიზმის და პანარაბიზმის დროშები.

ანტანტის ფლოტი სრუტეებში შემოვიდა და სტამბოლის რეიდზე გაჩერდა. პერასა და გალათას უბნებში ბერძნებმა, სადაც ისინი დიდი რაოდენობით ცხოვრობდნენ, გამოფინეს ანტანტის ქვეყნების დროშები და ყვავილწულებით მორთული საბერძნეთის პრემიერ-მინისტრის ვენიზელოსის პორტრეტები. ბერძნების გარდა სხვა ბევრი არათურქიც სიხარულით ხვდებოდა იმათ ვინც დაამარცხა თურქეთი. ბერძნები გამოსთქვამდნენ იმედს, რომ ანტანტა სტამბოლს საბერძნეთს გადასცემდა¹⁰⁰. ეს ბერძნები იყვნენ შთამომავალნი ფანარიოტებისა, რომლებსაც ჯერ კიდევ XIX ს. დასაწყისამდე არ გააჩნდათ არც სამშობლო და არც რაიმე ეროვნული პატრიოტიზმი.

ოკუპირებულ სტამბოლში აღარ იყო ანტანტის ქვეყნებისათვის წინააღმდეგობის გამწევი ძალა. სულთანი და მისი მთავრობა ინგლის-საფრანგეთის მონამორჩილნი აღმოჩნდნენ სამაგიეროდ, ანატოლიაში, რომელიც არ იყო ოკუპირებული, იდგა ოსმალეთის არმია. მუდროსის დროებითი ზავის პირობების თანახმად, მან დატოვა ამიერკავკასიის ტერიტორია. ეს ტერიტორია საოკუპაციოდ ანტანტის ქვეყნებს გადაეცა. თურქეთის არმიამ კი დაიხია რუსეთ-თურქეთის 1878 წლამდე არსებული საზღვრის იქით. ეს არმია ენვერის მიერ გამოზრდილ და თურქიზმის ფანატიკოს ოფიცერთაგან იყო დაკომპლექტებული. ისინი არ თვლიდნენ თავს დამარცხებულად და

არც იმ გეგმებზე აპირებდნენ ეთქვით უარი, რომლისთვისაც ოთხი წლის განმავლობაში იარაღით ზელში იბრძოდნენ. მაგრამ არმიის უმრავლესობას წარმოადგენდნენ რიგითი ჯარისკაცები, ფარაჯიანო თურქი გლეხები. მათ ამიერკავკასიაში თავისი თვალთ წახეს, თუ რა არის რევოლუცია და რისთვის იბრძოდნენ რუსეთში მუშები და გლეხები. ოქტომბრის რევოლუციის იდეები უპასუხებდა მათ სურვილებსა და მისწრაფებებს. აქ მრავლად იყვნენ რუსეთის ტყვეობიდან დაბრუნებული თურქი ჯარისკაცები, რომელთაგან ბევრი გაელენთილი იყო რევოლუციური იდეებით. ისინი არ იყვნენ დაინტერესებულნი არც თურქიზმით და არც ისლამიზმით. მათ სურდათ ენახათ თურქეთში ისეთივე სოციალური გარდაქმნები, როგორიც ჩატარდა რუსეთში. ოქტომბრის რევოლუციის იდეები ღრმად შეიჭრა თურქეთში, სტამბოლში დაიწყო გამოსვლა ჟურნალმა „ბოლშევიკმა“¹⁰¹ სტამბოლის ჰამიდის უნივერსიტეტის სტუდენტებმა მოითხოვეს, რომ ოქტომბრის რევოლუციის ბელადის ლენინისათვის მიენიჭებინათ ნობელის პრემია. სტამბოლის უნივერსიტეტში ლენინის პორტრეტი დაკიდეს¹⁰².

თურქეთში სოციალური რეფორმების განსახორციელებლად, უპირველეს ყოვლისა, საჭირო იყო იმპერიალისტური ქვეყნების საოკუპაციო რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლა. თურქეთის ტერიტორიაზე და განსაკუთრებით კი სრუტეებზე და სტამბოლზე ანტანტის ქვეყნებისათვის ანტისაბჭოთა ინტერვენციის გამო გადამწყვეტი მნიშვნელობა მოიპოვეს.

1919 წლის 19 მაისს სამსუნში ჩავიდა მე-9 არმიის ინსპექტორად დანიშნული მუსტაფა ქემალი. მას დახვდა არმია, რომელიც მზად იყო ებრძოლა ოკუპანტების წინააღმდეგ და გაენთავისუფლებინა თურქეთი. მაგრამ არმიაში იყო ორი დიამეტრალურად საწინააღმდეგო ძალა. ოფიცრობას და მათი სახით თურქეთის ბურჟუაზიას კარგად ახსოვდა ანტანტის ღრუშები და ვენიზელოსის პორტრეტები გალათასა და პერას უბნებში და არაბთა ლეგიონები ინგლისის ჯარებთან ერთად, რომ იბრძოდნენ თურქების წინააღმდეგ. მათ კარგად დაინახეს, რომ ვერ შექმნიდნენ თურქებს მანამდე, სანამ თავისივე სახელმწიფოს არ გარდაქმნიდნენ პრინციპით „ერთი ერი — ერთი სახელმწიფო“. თურქეთის ბურჟუაზიას აშინებდა ოქტომბრის

¹⁰¹ А. Н. Х с ђ е ц, Влияние Октябрьской революции на угнетенные народы Востока. Сборник «Великий Октябрь и народы Востока», М., 1957; 33. 37.

¹⁰² იქვე.

რევოლუციის იდეები და ის გააყვებდა ყველაფერს, რომ თურქეთი არ წასულიყო რუსეთის გზით. ჯარისკაცის ფარაჯიანი თურქი გლეხობა კი მზად იყო ებრძოლა ანტანტელი ოკუპანტების წინააღმდეგ, რათა თურქეთი ეროვნული დამოუკიდებლობის მიღწევის შემდეგ წასულიყო ისეთივე სოციალური გარდაქმნების გზით, როგორც რუსეთი.

მუსტაფა ქემალმა კარგად დაინახა, რომ თურქეთის ეროვნული დამოუკიდებლობის მიღწევისათვის მხოლოდ ერთი გზა არსებობდა — საბჭოთა სახელმწიფოსთან მეგობრობის გზა. მუსტაფა ქემალი არ შემცდარა. წარმატებითი ბრძოლა ისეთ ძლიერ მოწინააღმდეგესთან, როგორიც იყვნენ ანტანტის ქვეყნები, თურქეთმა შეძლო მხოლოდ იმიტომ, რომ მის გვერდით იყო საბჭოთა სახელმწიფო, რომელმაც მას დიდი დიპლომატიური, სამხედრო და ეკონომიური დახმარება გაუწია. ეს იყო პირველი შემთხვევა თურქი ხალხის ისტორიაში, როდესაც მას უწევდნენ ნამდვილ მეგობრულ დახმარებას. ყოველგვარი პირობის გარეშე.

ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ ТУРЦИИ

ТУРЦИЯ В КОНЦЕ XVIII В.

(Резюме)

После заключения Кючук Кайнарджийского мира положение в Османской империи резко обострилось. Усилилась феодальная смута, центральная власть потеряла авторитет. Ее ослабление особенно чувствовалось на окраинах империи, где основную массу населения составляли покоренные турками народы. Военные силы дезорганизовались, дезертирство приняло угрожающие размеры. Войска разбежались еще до того, как они достигали места назначения. Так разбежалось войско Али пашы, который должен был выступить в поход к персидской границе. Дагыстанлы Али паша был направлен с войсками в Бендеры и Хотин. Но из 10.000 человек до Бендер дошло не более 1500 человек, остальные дезертировали. Подобные настроения характерны не только для рядового, но и для высшего командного состава, который также под различными предлогами старался избежать направления в район боевых действий.

Военные действия на территории Османской империи ни на минуту не прекращались. Военные расходы истощили казну. Правительство не могло выплачивать жалованье войску и задолжало даже стамбульским янычарам.

Разложение государственного аппарата, взяточничество, хищение государственных средств становятся явлением, против которого султанская власть бессильна была вести борьбу. Попытки правительства навести порядок в янычарском войске и вынудить военных ленников выполнять свои обязательства не дали результатов. В 1776 году в доме янычар агы был опубликован указ султана о запрещении выдавать государственное содержание тем янычарам, которые не находились на действительной военной службе. Но уже в 1777 году правительство было вынуждено пойти на уступки и тем янычарам, которые не получили в срок жалованья, было разрешено не выступать в поход, если только они сами того не захотят, а в некоторых провинциях военные ленники получили

право заменять свои военные обязательства денежными взносами.

Стараясь преодолеть острый финансовый и экономический кризис, правительство все шире применяет откупную систему. На откуп сдается не только право сбора налогов, но и доходы с таможен, в частности со стамбульских и измирских. С этой целью были выпущены акции, которые продавались желающим без права наследственной передачи. В поисках финансовых средств правительство усиливало налоговый пресс и одновременно возлагало на население и отдельных чиновников высшего ранга разные поборы и обязательства.

Центральное правительство было сильно встревожено положением в провинциях, где в результате настоящего разбоя, чинимого правителями провинции, народное недовольство принимало опасные для правительства масштабы. Но искоренить данное явление султанское правительство было не в силах, так как само было заинтересовано в грабежах, чинимых правителями провинции. Часть награбленных денег в виде взятки, подношений и в результате поборов, наложенных на правителей провинции, попадало в руки центрального правительства. В этом отношении классическим примером являются Придунайские княжества, во главе которых султанское правительство неизменно назначало стамбульских греков-фанариотов, единоверцев с молдаванами и валахами и верными прислужниками султана. Но когда недовольство населения Придунайских княжеств достигало критической точки, султанское правительство, чтобы обелить себя, предъявляло обвинения в притеснении народа господарям Молдавии и Валахии. В этом отношении характерны обвинения, предъявленные молдавскому господарю Григорию Гика в 1777 году.

Правящие круги Турции не оставляют надежды восстановить былую мощь империи, хотя каких-либо ощутимых результатов мероприятия центрального правительства в этом направлении не дали. Среди таких мероприятий следует отметить быстрый рост государственных закупок вооружения, военных материалов и военных кораблей за границей, так как отсталая турецкая промышленность не могла обеспечить вооруженные силы Турции современным оружием и боевыми кораблями. Таким образом, от внешней торговли начинают зависеть вооруженные силы и благополучие империи. Вопросы внешней торговли становятся одним из основных факторов, определяющих направление внешней политики Турции.

Кючук Кайнарджийский договор поставил в порядок дня, но окончательно не разрешил два равных по значимости

и тесно связанных между собой вопроса: Крыма и Грузии. Поэтому основной задачей России, которая выступала в роли освободительницы, было реализовать в свою пользу все возможности, которые давал ей Кючук Кайнарджийский мир. В этом, в первую очередь, были заинтересованы как покоренные турками христианские, так и мусульманские народы. Это хорошо понимали и в Турции и в Западной Европе. Естественно, что в Турции активизировалась дипломатия западных держав, особенно французская, которая поддерживала агрессию Турции в районе Черного моря. Поэтому дипломатические представители России получают инструкцию сделать все возможное, чтобы Франция не приобретала для своих кораблей права свободной навигации в Черном море.

Потеря Турцией Крыма означала переход господства на Черном море от Турции к России. В связи с этим резко возрастает влияние России на Кавказе, что дало возможность заключить в 1783 году между Россией и Грузией Георгиевский трактат, в результате которого была прорвана турецкая блокада и грузинский народ был спасен от физического уничтожения. Грузия теперь становится реальной силой в Турции.

Турция старается в борьбе против Грузии использовать ахалцихского пашу, но последний в условиях ослабления центральной власти и усиления сепаратизма правителей провинции начинает часто выходить из повиновения султана, «склоняясь» иногда на сторону царей Ираклия II и Соломона I — царя Имеретин. Но подобные действия ахалцихского паши вовсе не были результатом его грузинской ориентации (ахалцихские паши по этническому происхождению были грузинами). Они слишком крепко были привязаны к государственной системе Османской империи и верны ей, а их «склонение» на сторону Ираклия или Соломона было лишь тактическим шагом для получения большего веса в глазах султанского правительства.

После 1774 года ухудшаются турецко-персидские отношения и Турция пытается использовать Грузию против Персии. В связи с этим Турция ведет переговоры с Ираклием II при посредничестве ахалцихского паши Сулеймана. Переговоры касаются позиции Грузии в турецко-персидской войне. Однако Турции не удалось использовать Ираклия в своих интересах. Ираклий, имея поддержку России, проводил в переговорах с Турцией самостоятельную политику. В связи с обострением русско-турецких отношений перед войной 1787—1792 гг. Турция готовит новый поход на Грузию, используя для опустошительных набегов лезгин. Однако по-

следовавший за войной Ясский мир на этот раз кладет конец попыткам Турции добиться реванша в Грузии.

Ага-Мохаммед хан еще в период борьбы за иранский престол установил контакты с правителями Османской империи. Он предложил Турции союз против России и не скрыл, что готовится к карательному походу против Грузии как территории, Персии издревле принадлежавшей, но отложившейся от нее. Русская ориентация царя Ираклия и заключенный в 1783 г. в г. Георгиевске союзный договор между Грузией и Россией, вызвавший большое беспокойство в турецких правительственных кругах, должен был, как будто, обеспечить турецкую поддержку Ага-Мохаммед хану. Однако несмотря на симпатии отдельных государственных деятелей Турции к планам Ага-Мохаммед хана Турция отказалась поддерживать его в действиях, направленных против России или Грузии. Это были годы, когда в Турции проводились реформы, для успеха которых было необходимо сохранить мир, в первую очередь с Россией. Группа турецких государственных деятелей-реформаторов хорошо понимала, что трудности, встречаемые при проведении реформ, в случае войны с Россией не только возрастут, но и могут привести к катастрофическим результатам. Поэтому указанная группа делает все необходимое для избежания каких-либо осложнений с Россией. С этой целью она проводит политику нейтралитета в европейском конфликте, ту же политику, по той же причине она проводит и на Востоке, где уже с начала XVIII века она лицом к лицу сталкивается с Россией. Политика турецких государственных деятелей, направленная на сохранение мира с Россией, была единственной политикой, отвечавшей национальным интересам Турции и подготовившей почву для турецко-русского союза, заключенного в 1799 году, после вторжения Наполеона в Египет.

После революции 1789 года политика Франции на Ближнем Востоке, в частности в Турции, активизируется, но ее основное направление остается без изменений. Основным интересом Франции к Турции состоял в левантской торговле.

Усиление России в бассейне Черного моря и на Балканах и получение ею прав свободной навигации по Черному морю и свободного прохода через Проливы вызывало беспокойство во Франции, которая намеревалась расширить Левантийскую торговлю проникновением в бассейн Черного моря путем поощрения агрессии Турции.

II. КАВКАЗСКАЯ ПОЛИТИКА МЛАДОТУРОК

В конце XIX и начале XX веков среди государственных деятелей Турции по вопросам внешнеполитической ориентации не было единства взглядов. Среди них имелись сторонники как Германии, так и Англии, Франции и России. Но перед первой мировой войной в лице членов триумvirата вся власть принадлежала сторонникам Германии, а в их лице армии. Подавляющее большинство турецкого офицерства в вопросах внешней политики поддерживало Энвера, Талаата и Джемала. Турецкое офицерство, особенно молодые офицеры, поддерживая внешнюю политику триумvirата, тем самым поддерживало политические цели тюркизма. Последний являлся идеологией турецкого буржуазного национализма, но выразителем этой идеологии была не турецкая буржуазия в целом, так как она являлась многонациональной по своему составу и космополитической по настроению, а более однородная армия. Создание идеологии тюркизма было прямым результатом формирования турецкой буржуазной нации. Идеи тюркизма начали зарождаться еще в период танзимата в среде младоосманов. Консолидация покоренных турками немусульманских народов в нацию опередила по времени национальную консолидацию самих турок. О том, что национальное самосознание появилось ранее всех у немусульманских народов Турции, потом у албанцев и арабов и только после этого у турок, писал и Зия Гёкальп. Но место господствующей идеологии в Турции тюркизм занял не сразу. Победа тюркизма в условиях многонациональной Османской империи означала крайнее обострение внутривнутриполитических и внутринациональных отношений в государстве. И лишь после того, как доктрина османства, ставившая целью создание видимости национального равноправия и национального единства в Османской империи потерпела полный провал, тюркизм занял место господствующей идеологии Турции, поскольку являлся партийной идеологией младотурок, в руках которых находилась вся полнота власти перед, и в период первой мировой войны. Тем самым окончательно определился и внешнеполитический курс Турции, направленный на союз с Германией

против России, так как осуществление внешнеполитических задач тюркизма было возможно только лишь в результате военного поражения России. Исходя из внешнеполитических целей тюркизма младотурки еще до младотурецкой революции 1908 года начали проводить подрывную работу на территории России. Младотурки отрицали национальную самобытность тюркских народов России и их право на независимое национальное существование и развитие. Идеология тюркизма определила политику младотурок в отношении Кавказа, который по их расчетам должен был войти в состав «Великой Турции». Так было, например, в период революции 1905 года в России. Партия «Единение и прогресс» проявляла большую заинтересованность в отношении революции в России. Младотурки, которые в те годы возглавляли борьбу против режима Абдулгамид II, сочувствовали русской революции. Но сочувствие не было вызвано заинтересованностью младотурок в победе рабочего класса России. Наоборот, политика партии «Единение и прогресс» всегда была направлена против интересов турецких рабочих и крестьян и поэтому они не могли быть заинтересованы в успехе борьбы рабочего класса в соседней стране. Младотурок русская революция 1905 года интересовала по совершенно другой причине. Они надеялись, что в результате революции в России произойдет либерализация политического режима, а это облегчит им проникновение в среду тюркоязычного населения России и пропагандистскую работу в этой среде. Парижский центр младотурецкой партии даже выработал соответствующую программу действий, которая была переслана на Кавказ 23 ноября 1906 года в виде обращения «Находящимся на Кавказе братьям мусульманам». В обращении младотурки требовали от кавказских мусульман не принимать участия в революционных выступлениях, так как это могло вызвать ответные действия царского правительства и разгром кадров, которые младотуркам нужны были не для революционной борьбы, а для осуществления целей тюркизма. А такой момент должен был наступить, когда турецкая армия вместе со своими союзниками начала бы наступление против России с целью создания Турана.

Особенно активизировали свою деятельность младотурки на Кавказе после 1913 года, когда партия «Единение и прогресс» приступила к практическому осуществлению внешнеполитической программы тюркизма. Германия была тем государством, которое всецело поддерживало Турцию в осуществлении пантюркистских планов. Однако Германия на деле не только не собиралась выполнить свои обещания и

уступить Турции Кавказ и Среднюю Азию, но намеревалась Турцию превратить в своего вассала. Это стало ясно еще во время рассмотрения проектов реформ в Турецкой Армении.

Тюркизм, ставший господствующей идеологией Турции и определивший место Турции, как союзницы Германии, в первой мировой войне, по сути дела являлся авантюристической идеологией, а политика, проводимая на основе этой идеологии, авантюристической политикой, приведшей к поражению Турции в первой мировой войне. Авантюристический характер политики тюркизма проявился уже в начале войны, когда Турция попыталась захватить Закавказье. Наступление турок потерпело поражение и к 1916 году русские войска овладели Эрзинджаном и Трапезундом. Англия, находясь в состоянии войны с Турцией и сосредоточив на фронтах Ближнего Востока значительные силы, своей реально проводимой политикой лишь поощряла пантюркистские устремления младотурецкого режима.

Первые же декреты советской власти давали возможность Турции, которая к этому времени находилась на грани полного поражения, выйти из войны и заключить мир с Россией без аннексии и контрибуции. Однако власти Турции, верные авантюристическим идеалам тюркизма, постарались использовать в своих интересах тяжелое военное положение, в котором оказалась молодая советская республика в результате наступления Германии и действий внутренних контрреволюционных сил. Младотурки решили, что в России создалась ситуация, благоприятная для осуществления Турцией «Национального идеала». Энвер, Талаат и Джемаль настолько были одержимы идеями тюркизма и опьянены вступлением турецких войск в пределы Закавказья, что всего за неделю до капитуляции Энвер все еще был уверен в победе.

В период первой мировой войны в Турции всерьез обсуждались политико-организационные вопросы, связанные с будущим объединением под эгидой Турции территории от Балкан до уйгуров. К практическому осуществлению этого проекта турки приступили на Кавказе после его оккупации, когда попытались создать вассальное Кавказское государство.

Развернувшаяся на территории всего Кавказа борьба против турецких оккупантов, помощь, оказанная Советской Россией народам Кавказа, привели к полному поражению пантюркистской политики Турции.

ტერმინოლოგიური შენიშვნები

ბეილიქი — სრული სახელწოდება „ბიილიქი-ი ღივანი ჰუმაიუნ“. განაგებდა ღივანი-ი ჰუმაიუნის ერთ-ერთ ე. წ. ბეილიქის ანუ როგორც მას ხშირად უწოდებდნენ შემოკლებულად ღივანის კანცელარიას. ბეილიქის კანცელარია თავის მხრივ სამი განყოფილებისაგან შედგებოდა: მუჰიზე, კანუნჯი და ილანჯი. ბეილიქის კანცელარია აწარმოებდა ბრძანებულებათა და მთავრობის დადგენილებათა რეგისტრაციას სპეციალურ დაეთარში, ამზადებდა ბრძანებულებების ტექსტებს. აგრეთვე უცხოეთის სახელმწიფოებთან დასადები ხელშეკრულებების ტექსტებს, აქვე ინახებოდა დამტკიცებული კანონების ორიგინალები, იძლეოდა განმარტებებს მოქმედ და ახლადგამოსულ კანონებთან დაკავშირებით. ბეილიქის კანცელარია ამოწმებდა ღივანი-ი ჰუმაიუნში განხილული საქმეების დანიშნულების მიხედვით გაგზავნას. ბეილიქი საკანცელარიო ბიუროკრატიას ეკუთვნოდა და ღივანი-ი ჰუმაიუნის საქმეთა მმართველობაში მეორე პირი იყო რეის-ულ ქუთაბის შემდეგ. მიმართავდნენ ეფენდით.

დერბეი — დერე — ხეობა, ბეი-ბატონი. ხეობის ბატონი. ამ სიტყვამ თურქულ ენაში მიიღო გადატანითი მნიშვნელობა და იხმარება ურჩის, აუღავმავის და ტირანის მნიშვნელობით. სწორედ ამ მნიშვნელობით იხმარებოდა ოსმალეთში ეს ტერმინი ანატოლიის იმ პროვინციების მმართველების მიმართ რომლებიც ფორმალურად თუმცა ემორჩილებოდნენ ცენტრალურ მთავრობას, მაგრამ სინამდვილეში წარმოადგენდნენ დამოუკიდებელ ან ნახევრადდამოუკიდებელ ფეოდალებს. ესენი იყვნენ თავის დროზე ცენტრალური მთავრობის მიერ პროვინციაში დანიშნული მოხელეები, რომლებმაც ისარგებლეს რა ცენტრალური მთავრობის დასუსტებით: გამოვიდნენ მის მორჩილებიდან და თავის მხრივ გახდნენ ცენტრალური მთავრობის შემდგომი დასუსტების მიზეზი. დერებეები განსაკუთრებით გაძლიერდნენ და გამრავლდნენ ანატოლიაში XVII საუკუნის დასასრულიდან და XIX საუკუნის დასაწყისამდე ანატოლიის უდიდესი ნაწილი მათ ხელში აღმოჩნდა. ზოგიერთმა დერებემ თავისი დინასტიაც კი შექმნა. ასეთები იყვნენ: კარაოსმანოღლუთა, ჩაფანოღლუთა, ჰაჯი ალიფაშოღლუთა, ქუშადალი ილიასოღლუთა გვარები. დერებეები არ იყო ოფიციალური ტიტული.

დიდი ვეზირი — იბ. სადრ-ი აზამი.

ღივანი-ი ჰუმაიუნი — შემოკლებით უწოდებდნენ ღივანს. ოსმალეთის იმპერიის სახელმწიფო საბჭო. სახელმწიფო საქმეების გადამწყვეტი მთავარი ორგანო. თავისი ფუნქციებით და ადგილით სახელმწიფო სისტემის სტრუქტურაში უდრიდა თანამედროვე სახელმწიფოების მინისტრთა საბჭოს. XVIII ს. მეორე ნახევარში ღივანი-ი ჰუმაიუნის წევრები იყვნენ ოსმალეთის იმპერიის შემდეგი თანამდებობის პირები: სადრ-ი აზამი, რომელიც თავმჯდომარეობდა ღივანი-ი ჰუმაიუნის სხდომებს, რუმელიისა და ანატოლიის კაზასკერები, რუმელიისა და ანატოლიის ბეგთა-

ბეგები, ნიშანჯი; დეფთერდარები: პირველი, მეორე და მესამე, ქაფუდან ფაშა, იენიჩერ-ალა და თალის ვეზირები. სულთან მეჰმედ ფათიჰის (1451—1481) შემდეგ სულთნები დივანის სხდომებში მონაწილეობას არ იღებდნენ, არამედ ისხდნენ დივანის სხდომის გვერდით ოთახში და იქიდან უსმენდნენ. ვეზირთა გამოსვლებს და მათ კამათს. კამათი კი დივანის სხდომებზე ხშირად ძალიან ცხარე იყო. სხდომის შემდეგ დიდი ვეზირი აცნობდა ხოლმე სულთნს დივანის დადგენილებებს, დადგენილება ძალაში შედიოდა მხოლოდ მას შემდეგ, როცა სულთანი მას დაამტკიცებდა.

ვალი — ვილაეთის (ვალეთის) მმართველი. იგივეა რაც ბეგთაბეგი (ბეილერბეი) და მირმირანი. ვალის ნიშნავდა ცენტრალური მთავრობა.

ვილაეთი — აღმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული ოსმალეთის იმპერიაში. იმპერიის ტერიტორია იყოფოდა ვილაეთებად (ეალეთებად), ვილაეთები სანჯაყებად, სანჯაყები ყაზებად, ყაზები ნაჰიებად.

იენიჩერი — ქაფუქულუს ჯარის უმნიშვნელოვანეს და რჩეულ ნაწილს იენიჩრები შეადგენდნენ. იენიჩრები ქვეითიჯარის სახეობა იყო. ოსმალეთის ისტორიის კლასიკურ პერიოდში იენიჩრების კორპუსი ოსმალეთის სამხედრო ძლიერების დასაყრდენს წარმოადგენდა. იენიჩერი თურქულად ახალ ჯარს ნიშნავს. ამ ჯარის შემქმნელი არის სულთანი მურად I (1326—1389).

თარაფჰანა ემინი — ზარაფხანას უფროსი. ეკუთვნოდა საკანცელარიო ბიუროკრატია. ეძლეოდა პაჭევანი-ი დივანი-ი ჰუმაიუნის ანუ პაჭევანის წოდება.

თული — ოსმალეთის იმპერიაში მაღალი თანამდებობის პირთათვის სახელმწიფოსგან მინიჭებული ძალაუფლების ნიშანი. წარმოადგენდა კვერთხს, რომელსაც თავზე ეკეთა სპილენძის მოოქროვილი ბირთვი, ხანდახან ვერცხლის ნახევარ-მთევარე. იყო უბირთვო თულებიც. თული ბოლოვდებოდა ცხენის ძუს კონით. კანონი ზუსტად განსაზღვრავდა თუ რომელ თანამდებობას ეკუთვნოდა თული და რამდენი და როგორი, ბირთვიანი თუ უბირთვო. ყველაზე დიდი რაოდენობა თულებმაჟა, რომელიც შეიძლება ჰქონოდა თანამდებობის პირს იყო სამი. მხოლოდ სულთნს ჰქონდა 6 თული. თულების რაოდენობა განსაზღვრავდა მოხელის მდგომარეობას ოსმალეთის სახელმწიფო სისტემის იერარქიაში. თული ეკუთვნოდათ, როგორც სამხედრო-აღმინისტრაციული სამსახურის უმაღლესი რანგის მოხელეებს, ასევე იმათ ვისაც მაღალი თანამდებობა ეკავა საკანცელარიო ბიუროკრატიულ აპარატში (მაგ. ნიშანჯი, რეის-ულ ჰუთაბი) და სასულიერო იერარქიის ზედა საფეხურზე მყოფთ (მაგ. შეიხ-ულ ისლამი, კაზასკერები). თულები ჰქონდათ იმ დიდი თანამდებობის პირებსაც, რომლებიც ქრისტიანები იყვნენ, მაგ. მოლდავეთისა და ვლახეთის მთავრებს. თულების მქონე პირს ეკუთვნოდა შესატყვისი ამაღალი თულების რაოდენობის მიხედვით.

იენიჩერ-ალა — ანუ იენიჩერ-ალასი — იენიჩერთა კორპუსის საარდალი. ოსმალეთის იმპერიაში ითვლებოდა ერთ-ერთ უმაღლეს თანამდებობად. ოსმალეთის სახელმწიფოს არსებობის პირველ პერიოდში იენიჩერ-ალა თავისი დონით უტოლდებოდა სანჯაყებს. იენიჩერთა კორპუსის გავლენის ზრდასთან ერთად იზრდებოდა იენიჩერ-ალას მნიშვნელობაც და ავტორიტეტიც. ჯერ ისინი გაუთანაბრეს ბეგთაბეგებს, ხოლო XVII საუკუნის შუა წლებიდან ვეზირობასაც აძლევდნენ. ვეზირ იენიჩერ ალას „ვეზირ-ალას“ უწოდებდნენ და ის დივანი-ი ჰუმაიუნის წევრი იყო.

ლევანტიელი — ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ ნაწილში ოსმალეთის იმპე-

რიის ტერიტორიაზე დასახლებული ევროპელი. ლეგანტელები უშთავრესად ვაჟ-რობას მისდევდნენ. დიდი უბრავესობა იყო კათოლიკე: ფრანგი და იტალიელი.

ლეკი — ფულის ერთეული ოსმალეთის იმპერიაში.

მიმარაში — ანუ არქიტექტორების უფროსი. ოსმალეთს სახელმწიფო სამსახურში ყავდა არქიტექტორების (მიმარების) საკმაოდ დიდი რაოდენობა. მიმარი ასრულებდა, როგორც არქიტექტორის, ასევე მშენებელი ინჟინრის მოვალეობას. მიმარები და მიმარაშაშები იყვნენ, როგორც სტამბოლში, ასევე ვილაეთების ცენტრებში, დიდ ქალაქებში და იმ რაიონებში სადაც იყო მნიშვნელოვანი ციხე-სიმაგრეები. მათ ფუნქციებში შედიოდა ყოველგვარი სახელმწიფო შენობების და გზების შეკეთება და მშენებლობა.

მუდრიხი — მუსლიმურ ეკლესიასთან არსებული სკოლების (საშუალო და უმაღლესი) მასწავლებელი.

მუქათა — სახაზინოს შემოსავლის წყაროს იქარით გაცემა.

მუშარეში — მუსლიმური კალენდრის პირველი თვე.

ნიჰამანაშე — წესდება, რეგლამენტი.

ორთა — იენიჩერთა კორპუსის ქვედანაყოფი, დაახლოებით უდრის ასეთულს.

პაისტრი ანუ ყურუში — ოსმალეთის იმპერიაში ბრუნვაში მყოფი უცხოურა ფულის საერთო სახელწოდება XVI საუკუნის დასასრულიდან დაიწყეს ოსმალური ყურუშის მოქრა, რომელიც 80 აქჩეს უდრიდა.

რეის-ულ ქუთაბი — ანუ რეის-უფენდი. დივან-ი ჰუმაიუნის კანცელარიების უფროსი. სათავეში ედგა დივან-ი ჰუმაიუნის მთელ საქმეთა წარმოებას. უდრიდა თანამედროვე საქმეთა მმართველს. მას ემორჩილებოდა აგრეთვე დივან-ი ჰუმაიუნის თარჯიმანთა კორპუსი. ევალეობდა საგარეო-პოლიტიკური ურთიერთობათა გაძლოლაც. მისი საშუალებით წარმოებდა სტამბოლში აკრედიტებული უცხო სახელმწიფოთა ელჩებთან ურთიერთობა. მიუხედავად იმისა, რომ არ იყო დივან-ი ჰუმაიუნის წევრი ოსმალეთის იმპერიაში იყო ერთ-ერთი ყველაზე უფრო გავლენიანი პირი. საკანცელარიო ბიუროკრატიულ სისტემაში კი მფორმადგომი ეკავა ნიშანჭის შემდეგ.

რუმელია — ფართო მნიშვნელობით მთელი ევროპული თურქეთი. ამავე დროს ვილაეთის სახელწოდება, რომლის საზღვრები იყო ბალკანეთის ქედი და შავი, ევროსის და მარმარილოს ზღვები. რუმელიის ვილაეთის ადმინისტრაციული ცენტრი იყო ქალაქი სოფია. რუმელიის ეალეთი ითვლებოდა ოსმალეთის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვან ეალეთად, ხოლო რუმელიის ბეგთაბეგი, ბეგთაბეგებს შორის უპირველესად.

სადრ-ი აზამი — ანუ დიდი ვეზირი. უწოდებდნენ აგრეთვე ვეზირ-ი აზამს ან საჰიბ-ი დევლეთს. თანამედროვე ტერმინოლოგიით მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარე. ოსმალეთის იმპერიაში წარმოადგენდა მეორე პირს სულთანს შემდეგ. ითვლებოდა სულთნის მოადგილედ საერო დარგში. მინიჭებული ძალაუფლების ნიშნად მას ჰქონდა ჩაბარებული სახელმწიფო ბეჭედი მუჰურ-ი ჰუმაიუნი. თავმჯდომარეობდა დივან-ი ჰუმაიუნის სხდომებს. ოსმალეთის შეიარაღებული ძალების მთავარსარდლად ითვლებოდა სულთანი. მას შემდეგ რაც სულთნები საომარ ასპარეზზე აღარ მიდიოდნენ ომში, ჯარებს სარდლობდა სადრ-ი აზამი. სარდლობის დროს მას ანიჭებდნენ სადრ-ი ექრემის ტიტულს. ომის დროს სადრ-ი აზამთან ერთად ფრონტზე მიემგზავრებოდა ყველა ვეზირი. ოსმალეთის იმპერიის არსებობის მთელ მანძილზე, ქემალისტურ რევოლუციამდე, გამოიცვალა 184 დიდი ვეზირი, მათ შორის იყო 14 თურქი, 22 ალბანელი, 10 ქართველი, 13 ბოსნიელი, 6

აბაზა, 5 ჩერკეზი, 3 ბერძენი, 2 იტალიელი 1 არაბი, 1 რუსი, 1 ბულგარელი და სხვ.

სანჯაყი — ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეული ოსმალეთის იმპერიაში. ოსმალეთის სახელმწიფოს არსებობის პირველ ხანებში სანჯაყები ყველაზე უფრო მსხვილ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებს წარმოადგენდნენ. შემდგომში რამდენიმე სანჯაყი ერთ ეალეთად გაერთიანდა. მაგრამ შემდგომშიც იყო შემთხვევები ახალდაპყრობილ ადგილებში სანჯაყების შექმნისა, რომლებიც უშუალოდ სტამბოლს ემორჩილებოდნენ. ეალეთის იმ სანჯაყში, რომლის ტერიტორიაზე იყო ბეგთაბეგის რეზიდენცია, სანჯაყბეგი არ ინიშნებოდა და მას უშუალოდ ბეგთაბეგი მართავდა. ასეთ სანჯაყს „ფაშა-სანჯაყი“ ეწოდებოდა.

სელიამ-აღასი — სტუმართუხეცესი (ცერემონიებისტერი). თანამდებობა ოსმალეთის იმპერიაში. სელიამ აღასი ყავდათ დიდ ვეზირს და ზოგიერთ სხვა უმაღლესი რანგის თანამდებობის პირს. მის მოვალეობაში შედიოდა დარბაზობების ხელმძღვანელობა. სელიამ აღასის მოვალეობაში შედიოდა აგრეთვე დიდი ვეზირისა და ვეზირების მიერ სტუმრებისა და მთხოვნელების მიღების ორგანიზაცია.

სერასკერი — ოსმალეთის იმპერიაში თანამდებობა და წოდება, რომელიც არსებობდა მხოლოდ ომის წარმოებისა და მომზადების დროს. როდესაც ცხადებოდა ომი ძლიერ მოწინააღმდეგესთან (რუსეთი, ავსტრია) და ომში მონაწილეობა უნდა მიეღო ოსმალეთის იმპერიის მთელ შეიარაღებულ ძალებს ან მის დიდ ნაწილს, ფრონტს სარდლობდა დიდი ვეზირი და მას ენიჭებოდა სერდარ-ი ექრემის წოდება. იმ შემთხვევაში, როდესაც დიდი ვეზირი ფრონტზე არ მიდიოდა, რასაც ადგილი ჰქონდა ლოკალური ომების დროს, ფრონტის სარდლად ინიშნებოდა რომელიმე ვეზირი ან უფრო ხშირად ფრონტისპირა ერთ-ერთი ეალეთის ბეგთაბეგი. ასეთ შემთხვევაში მას ენიჭებოდა სერასკერის წოდება. ამრიგად დიდი ვეზირი არ შეიძლებოდა ყოფილიყო სერასკერი. შედარებით სუსტ მოწინააღმდეგესთან კონფლიქტის დროს ომის წარმოება ეკისრებოდა ფრონტისპირა რამდენიმე ვილაეთს. ეს ვილაეთები ომის პერიოდში გადადიოდნენ სერასკერის სრულ გამგებლობაში. სერასკერი ამ ვილაეთების მიმართ დიდი ვეზირის უფლებებით სარგებლობდა. სერასკერისადმი დამორჩილებული ვილაეთების ბეგთაბეგები ვალდებული იყვნენ საქმიანი მიმოწერა ეწარმოებინათ არა უშუალოდ სტამბოლთან, არამედ სერასკერთან და მხოლოდ სერასკერს ჰქონდა უფლება უშუალოდ დაკავშირებოდა ცენტრალურ მთავრობას. სწორედ ასეთი დიდი უფლებების მოპოვების მიზნით ომში მონაწილე ვილაეთების ბეგთაბეგები ყოველთვის ცდილობდნენ მიეღო სერასკერობა და ამით მოეპოვებინათ უპირატესობა მეზობელი ვილაეთების ბეგთაბეგების მიმართ. სერდარ-ი ექრემის დროს იზრდებოდა დიდი ვეზირის უფლებებიც. მას ენიჭებოდა ზოგიერთი ისეთი უფლება, რაც მშვიდობიანობის დროს მხოლოდ სულთანს ჰქონდა. (მაგ. ვეზირების გადაყენება, ბეგთაბეგის გავეზირება, ბეგთაბეგის სიკვდილით დასჯა და სხვ.). სერასკერი შეიძლება დანიშნულიყო იმ ფრონტებად, სადაც იყო სერდარ-ი ექრემი. ასეთ შემთხვევაში სერასკერი სარდლობდა ფრონტის ფრთას

სიფაჰ აღასი — ქაფიქულუს ქარის ცხენოსანი შენაერთების პირველი ლეგიონის, რომელსაც სიფაჰების ლეგიონი ეწოდებოდა, მეთაური.

სიფაჰ ქათიბი — ქაფიქულუს ცხენოსანი შენაერთების სიფაჰების ლეგიონის კანცელარიის უფროსი. მასთან ინახებოდა ლეგიონის მებრძოლთა პირადი საქმეები, ჯამაგიის უწყებები. სიფაჰ ქათიბი ლეგიონის მებრძოლებს ურიგებდა ჯამაგირს. ეკუთვნოდა საკანცელარიო ბიუროკრატიას. ჰქონდა ჰაჯეგანის წოდება.

ხუტარი — ქალაქი ბოსფორის აზიის სანაპიროზე სტამბოლის გაღმა მხარეს. აშეამად უსუღლარი.

ულემა — პირდაპირი მნიშვნელობით „სწავლულები“ (მრავლობითი რიცხვი) მუსლიმური სამღვდლოება, რომელსაც მიღებული ჰქონდა მაშინდელი დროისათვის უმაღლესი სასულიერო განათლება. ულემებს ოსმალეთში მრავალმხრივი ფუნქციები ეკისრათ, როგორც სასულიერო, ასევე სამართლის და სწავლა-განათლების დარგში. ულემები განაგებდნენ აგრეთვე ნახიებსა და ყაზეჰში სამოქალაქო და მუნიციპალურ მმართველობას. ულემების რიცხვს ეკუთვნოდა ოსმალეთის უმაღლესი რანგის სამღვდლოება: რუმელიის და ანატოლიის კაზასკერები და შეი-ულ ისლამი. ეს უკანასკნელი ულემების სათავეში იდგა.

ფადიშაჰი — ასე უწოდებდნენ, უმთავრესად სასაუბრო ენაში, ოსმალეთის სულთნებს. ტერმინი ფადიშაჰს ოსმალები ხმარობდნენ როგორც იმპერატორის აღმნიშვნელ ტერმინს.

ფანარიოტი — კონსტანტინეპოლის დაპყრობის შემდეგ ოსმალებმა მოსახლეობა ქალაქში რელიგიური კუთვნილების მიხედვით უბნებად დაასახლეს. მართლმადიდებელი ბერძნები დასახლდნენ შექერას უბანში, მათ შუქურასუბნელებში ანუ ფანარიტებში ეწოდათ (თურქულად ფენერ ნიშნავს შუქურას).

ფაშა — წოდება, რომელიც ოსმალეთის იმპერიაში ენიჭებოდათ სამხედრო-აღმინისტრაციული სამსახურის უმაღლესი თანამდებობის პირებს. არავისობდა ფაშის სამი ხარისხი. ხარისხის განმასხვავებელი ნიშანი თულების რაოდენობა იყო. იყო ერთი, ორი და სამთულიანი ფაშები. ფაშის წოდებაც ღ ხარისხიც ენიჭებოდათ დაკავებული თანამდებობის მიხედვით. ფაშობა სამხედრო-აღმინისტრაციული სამსახურის მოხელეს ეკუთვნოდა სანჯაყბეგის თანამდებობიდან დაწყებული. სანჯაყბეგი იყო ერთთულიანი ფაშა, ბეგთაბეგი ორი, ხოლო ვეზირი სამი. თანამდებობაზე მოხელეები ინიშნებოდნენ გარკვეული ვადით. ფაშობა და თული ეძლეოდათ უვადოთ. იმ შემთხვევაში თუ სანჯაყბეგს დანიშნავდნენ უფრო მაღალ თანამდებობაზე მაშინ თულების რაოდენობა მას მოემატებოდა, მაგრამ თუ გადიოყვანდნენ უფრო დაბალ თანამდებობაზე სხვა თანამდებობის უქონლობის გამო, მაგ. რომელიმე ციხე-სიმაგრის გარნიზონის უფროსად, მას როგორც წესი რჩებოდა წოდებაც და ხარისხიც. თუ ვეზირს გადაიყვანდნენ ბეგთაბეგად მას რჩებოდა ვეზირობაც და სამი თულიც. ამიტომ ოსმალეთის იმპერიის გვიანდელ პერიოდში ბეგთაბეგებად ხშირად არიან ვეზირები სამი თულით, სანჯაყბეგებად ორთულიანი ფაშები. წოდებაც და ხარისხიც რჩებოდათ იმ შემთხვევაშიც თუ თანამდებობაზე გადაადგილების დროს შესაფერისი ვაკანტური თანამდებობის უქონლობის გამო ისინი დროებით უმუშევრად რჩებოდნენ, ასევე რჩებოდათ ფაშობაც და თულებიც მოხელეებს პენსიაზე გასვლის შემთხვევაში. რაიმე დანაშაულის შემთხვევაში, რაც თანამდებობიდან მოხსნით მთავრდებოდა, მოხელე კაზგავდა წოდებასაც და ხარისხსაც.

ფეთვა — მუფთის წერილობითი დასკვნა ეთანხმება თუ არა ესა თუ ის საკანონმდებლო აქტი, მათ შორის სულთანის ბრძანებულებაც ისლამის რელიგიურ დოგმებს. ფეთვა შეიძლება ყოფილიყო აგრეთვე მუფთის მიერ რაიმე კანონის ან კანონის ცალკეული მუხლის განმარტება. მუფთის ფეთვის შემდეგ კანონი ძალაში შედიოდა და მისი გამოყენება შეუძლო ყალიბს.

ქაფიჟული — ოსმალეთის შეიარაღებული ძალები ორი ძირითადი ნაწილი. საგან შედგებოდა: 1) ფეოდალური ლაშქარი, რომელიც მხოლოდ ომის შემთხვევაში იკრიბებოდა. მოლაშქრეებს ლენის მფლობელები ინახავდნენ, წვრთნიდნენ.

და მათვე გამოყავდათ სალაშქროდ. ლაშქარი ბეგთაბეგების და სანჯაყბეგების ღროშების ქვეშ იბრძოდა. მოლაშქრეები ცხენოსნები იყვნენ. მოლაშქრე ჯარისკაცს სიფაში ეწოდებოდა. 2) სულთანის ჯამაგირზე მყოფი მუდმივი ჯარი. ვინაიდან ეს ჯარი სულთნის კმაყოფიან იმყოფებოდა მისი ჯარისკაცები სულთნის შვილებად, სულთნის ყმა მონებად ითვლებოდნენ და მათ ქაფიქულუს ანუ სულთნის ჯარის მონების ჯარს უწოდებდნენ. ქაფიქულუს შემადგენლობაში რამდენიმე სახეობის ჯარი იყო და ყოველი მათგანი თავის კორპუსს — ოჯაქს ქმნიდა.

ქაფიქიბაში — ქაფიქიების, ანუ კარის მცველების უფროსი. ქაფიქიებს საპოლიციო მოვალეობანი ჰქონდათ დაკისრებული. ისინი იცავდნენ სულთანის სასახლეების შესასვლელებს, დივან-ი ჰუმაიუნის სსდომების ღროს შესასვლელს სსდომის დარბაზში. მათ იყენებდნენ სასახლის შიგნით წვრილმანი დავალებების შესასრულებლად, მათ მიჰქონდათ პროვინციის მმართველებთან სულთანის ბრძანებულებანი და სხვა სახელმწიფო მნიშვნელობის საბუთები, ისინი ატარებდნენ საიდუმლო ფოსტას, მათვე ევალებოდათ ვეზირების, ბეგთაბეგების და სანჯაყბეგების მიმართ გამოტანილი განაჩენების სისრულეში მოყვანა. ქაფიქიბაშიებს თავისი უფროსები ყავდათ — ბაშქაფიქიბაშიები. ბაშქაფიქიბაშის (მირ-ი ალემ) ევალებოდა აგრეთვე ოსმალეთის სახელმწიფო აღმის (შტანდარტის) სანჯაყ-ი შერაფის დაცვა, თოფქაფის სასახლეში, ხოლო ლაშქრობის დროს მისი ბაღრაგი. ქაფიქიების, ქაფიქიბაშიების და ბაშქაფიქიბაშიების რაოდენობა დროთა ეთაბრებაში იცვლებოდა. იყო შემთხვევა, როდესაც ქაფიქიების რაოდენობამ 2300 გადააჭარბა, ქაფიქიბაშიების რაოდენობამ 20, ბაშქაფიქიების რაოდენობამ კი 6 მიაღწია. ოსმალეთის იმპერიის გვიან პერიოდში ქაფიქიები და ქაფიქიბაშიები პროვინციის მმართველებზე გაიზარდა. ქაფიქიბაში თანდათანობით წოდებაც გახდა და ცენტრალური მთავრობა მას ურიგებდა პროვინციელ მმართველებს.

ქაფულან ფაშა — უწოდებდნენ აგრეთვე ქაფთანფაშას, ქაფულან-ი დერიას. ოსმალეთის სამხედრო-საზღვაო ძალების სარდალი. მის გამგებლობაში იყო აგრეთვე სავაქრო ფლოტიც. ოსმალების მარმარილოს ზღვაზე გამოსვლის და დარღველის გადალახვის შემდეგ მათთვის ზღვების მნიშვნელობა განუწყვეტლივ იზრდება. დროთა განმავლობაში შაგი, აზოვის და წითელი ზღვები ოსმალეთის ტბებად იქცნენ. ისინი დაეპატრონენ ჰელთაშუა ზღვის ნაპირების დიდ ნაწილს. ოსმალეთი ძლიერ საზღვაო სახელმწიფოდ იქცა. სულთან ილირიმ ბაიზეთის (1389—1402) დროიდან, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა ოსმალეთის სამხედრო საზღვაო ფლოტს, ფლოტის სარდალად ნიშნავდნენ გელიბოლუს (დარდანელის ნახევარკუნძული) სანჯაყბეგს, რომელსაც დერია-ბეის წოდებას, ანუ ზღვის ბეგის წოდებას ანიჭებდნენ. ოსმალეთისათვის ზღვების მნიშვნელობის და ფლოტის ზრდასთან ერთად იზრდება ფლოტის სარდალის მნიშვნელობაც. ამასთან ერთად ფართოვდება ტერიტორია რომელიც ფლოტის სარდალის გამგებლობაში იყო გადაცემული. გელიბოლუ ეალეთის ცენტრი ხდება, ხოლო ქაფულანფაშა ეალეთის მმართველად — ბეგთაბეგად. XVI საუკუნის დასასრულიდან ქაფულანფაშები უკვე ვეზირები და დივან-ი ჰუმაიუნის წევრები. ქაფულან ფაშად ხშირად ინიშნებოდა ისეთი ვეზირი რომელსაც საზღვაო საქმის არაფერი გაეგებოდა.

ქეთჰულა — თურქულ სასაუბრო ენაში უწოდებდნენ ქაიას. მეტად გავრცელებული თანამდებობა ოსმალეთის იმპერიაში. ქეთჰულა ყავდა ყველა ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვან თანამდებობის პირს. ქეთჰულას უწოდებდნენ მოადგილეებს და თანაშემწეებს უმთავრესად სამეურნეო დარგში, მოხელეებს, რომ-

ლები ზემდგომი მოხელის პირად განკარგულებაში იმყოფებოდნენ და ამა თუ იმ საქმეში მათი რწმუნებულად ითვლებოდნენ. ცალკე ტერმინად ქეთჳლდა არ იხმარება. მას თან უნდა ახლდეს განმარტება თუ რისი და ვისი ქეთჳლდაა. ასე მაგ. დიდი ვეზირის კარის ქეთჳლდა, გამსაშენის ქეთჳლდა და ა. შ.

შეიპ-ულ ისლამი — ოსმალეთის სახელმწიფო იერარქიაში მეორე პირი დიდი ვეზირის შემდეგ. წარმოადგენდა სულთნის მოადგილეს სასულიერო დარგში სა-თავეში ელგა მუსლიმურ სამღვდლოებას ანუ ე. წ. „სწავლულთა კორპუსის“ (İlmiye teşkilatı) ამ კორპუსის ფუნქციებში შედიოდა: 1. ფეთეების გამოცემა, 2. სწავლა-განათლების ხელმძღვანელობა, 3. შარიათისა და ადათის საფუძველზე სასამართლო საქმისადმი ხელმძღვანელობა. ამ დარგებს ემსახურებოდნენ: 1) მუფთიები, 2) მუდერისები, 3) ყადიები (მოსამართლეები). „სწავლულთა კორპუსის“ იერარქიაში თანამდებობათა საფეხურებით წინსვლისათვის საჭირო იყო, რომ თანამდებობის მაძიებელს ჰქონოდა საძიებელი თანამდებობისათვის შესაფერისი განათლების ცენზი.

შეიპ-ულ ისლამის უშუალო ხელქვეითები იყვნენ პროვინციებში მომუშავე მუფთიები. შეიპ-ულ ისლამი იყო სტამბოლის მუფთი და ამდენად მუფთიებს შორის უპირველესი. ის ნიშნავდა ეალეთების მუფთიებს, შეიპ-ულ ისლამი არ იყო დივანი ჰუმანიუნის წევრი და მას პირადად სასამართლო ძალუფლება არ გააჩნდა. მის ფუნქციებში შედიოდა ფეთეის გამოცემის საშუალებით კანონის ძალში შეყვანა და სულთნის ბრძანებულების კანონიერების დამოწმება და კანონების ინტერპრეტაცია მუსლიმურ რელიგიურ დოგმებზე დაყრდნობით. სწავლულთა კორპუსის იერარქიაში შეიპ-ულ ისლამის და რუმელიის და ანატოლიის კაზასკერების შემდეგ მოდიოდნენ ყადიები და მუდერისები. დაწინაურებისას რუმელიის კაზასკერი შეიპ-ულ ისლამი ხდებოდა, ხოლო ანატოლიის კაზასკერი რუმელიისა.

ქისა — წარმოადგენდა ტყავის ტომარას, რომელსაც ფულის საწყაოდ იყენებდნენ. შემდგომში ფულის გარკვეული რაოდენობის აღმნიშვნელ ტერმინად იქცა. დროთა განმავლობაში ეს რაოდენობა იცვლებოდა. სულთან მეჰმედ II ფათიჰის დროს (1451—1481) უდრიდა 20000 აქჩეს, XVII ს. შუა წლებში 40000 აქჩეს, XVIII ს. შუა წლებში 50000 აქჩეს.

ხარაჯა — არამუსლიმებზე შეწერილი გადასახადი. ხარაჯა იყო ორნაირი: ჰარაჯ-ი რუუს — სულადობრივი გადასახადი (იგივეა რაჲ ჯიზე) და ჰარაჯ-ი არაზი — გადასახადი მიწაზე. ჰარაჯ-ი არაზი თავის მხრით იყო ორნაირი ჰარაჯ-ი მუქასიმ — გადასახადი მოსავალზე და ჰარაჯ-ი მუვაზელ — გადასახადი მიწის ფართობზე.

ჰაჯეგანი — ანუ სრულად ჰაჯეგანი-ი დივანი ჰუმაიუნ. ეს წოდება ენიჭებოდა საკანცელარიო ბიუროკრატიული აპარატის ზედა ფენას. პირველ, მეორე და მესამე დეფთერდარებს, ნიშანჯის, რეის-ულ ქუთაბს, ბეილიქის, იენიჩერთა კორპუსის საქმეთა მმართველს, ზარაფჰანესა და თოფჰანეს უფროსებს და სხვ. სახელმწიფოს საკანცელარიო-ბიუროკრატიული აპარატის რიცხობრივ ზრდასთან ერთად, იზრდებოდა ჰაჯეგანების რაოდენობაც. XVIII საუკუნეში ჰაჯეგანის ტიტულს იღებდნენ ვეზირების კანცელარიებში მომუშავენიც.

ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ი

ხ ა ე უ თ ა რ ხ ა ხ ე ლ თ ა

- აბაშიძე ქაიხოსრო 64
 აბდი ფაშა 14, 21
 აბდულა 21
 აბდულა ეფენდი 96
 აბდულაჰ ეფენდი 71
 აბდულაჰ ფაშა 32
 აბდულაჰმად I—12, 18, 24, 34, 83, 84, 85, 86
 აბდულაჰმად II—111, 112, 114, 126, 127, 128, 135
 ადამოვი ე. ა. 130, 142
 ავალიშვილი ზ. ა.
 ავეტიანი ა. ს. 135
 ათათურქი მუსტაფა ქემალი 119, 139, 140, 152, 153
 აიღემირი შ. ს. 140, 244
 აივან ბეი 20
 არიფ აჰმედ ფაშა 72
 აქთეფე მისირი 68, 69, 71, 72
 აქჩურა (აქჩურინი) იუსუფ 116
 ალა მაჰმად ხანი 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97
 აჰმედ III
 აჰმედ ბეი 26
 აჰმედ ხანი 79, 80
 ბათალ ფაშა 51
 ბაირაქტარი მუსტაფა ფაშა 8
 ბაიური ი. პ. 117, 126, 128, 135
 ბამატოვი ჰაიდარი 149
 ბეისანოლლუ შეეჟეთი 114
 ბერქესი ნ. 114, 122
 ბოევი ი. ე. 138
 ბონაკი დე 73
 ბოცვაჟე თ. დ. 69
 ბუტკოვი პ. 78
 გალიბი მირზა 88
 გასპარინსკი ისმაილი 124
 გიბინსი გ. 99
 გიკა გრიგოლი 25
 გიოქალფი ზია 114, 115, 118, 122, 118, 122, 123, 148
 გირეი შაგინ 25
 გირსი მ. 133, 134
 გორგუნი მირზა 79
 გულკევიჩი კ. 135
 გულსუმ ხანუმი 124
 დაგერი 14
 დავითი (იხ. სოლომონ II)
 დამად იბრაჰიმ ფაშა 71
 დანიშმანი ზუჰური 7, 45, 76
 დანიშმენდი ისმაილ პაში 8, 20, 70, 71, 72
 დანციგი ბ. მ. 103
 დალისტანლი ალი ფაშა 15, 32
 დერეჟ მუჰმედ ფაშა 44, 45
 დერენდელი მუჰმედ ფაშა 63
 დრუჟინინა ე. 9
 ებუბეჟირ რატიფ ეფენდი 96
 ელიფი ჰალიფე 123
 ეკატერინე II — 54, 59, 60, 64, 88
 ემინი მუჰმედი 123
 ემირ ჰუსეინი 118
 ენგინი ე. 119, 145
 ენერ ფაშა 110, 119, 120, 138, 139, 140, 143, 144
 ერგუნი გ. 141
 ერგუნი ა. 141

ერეკლე II — 57, 58, 62, 77, 79, 80,
81, 82, 89, 93
ერიში ნიპალ 73, 74

ვასო დე გაბა 75
ვახტანგ VI 71
ვენიზელოსი 152

ზარევეანდი 116, 120, 145

ოალთ ფაშა 110, 114, 115, 119, 141,
144

ფედორე იოანეს ძე 119
ფეშურ ლენგი 141
ფურქანი ო. რ. 118, 100, 121, 138

იბრაჰიმ ფაშა 71, 72
იენიშეპირლი აბდულაჰ ეფენდი 71
იზეთ მეჰმედ ფაშა 25
ინალ-ბუტაევი 125
ინალი ქ. შ. 111
იუსუფ ალა 96, 97
იფსილანტი ალექსანდრე 31

კარაბეჟირი ქიაზიმ 140, 141
კარა-ვეზირი მეჰმედ ფაშა 84
კარალი ენვერ ზია 7
კერესკი 143
კირშეპიროდლე ე. 104
კურატი ა. ნ. 67, 73, 74, 75
კუტუზოვი შ. 88

ლარშე შ. 122, 123, 125
ლევაშოვი პ. 54, 55
ლენერი კარლ 133
ლენინი ე. ი. 117, 118, 143, 152
ლოსოვი ფონ 119
ლუი XIII 103
ლუი XIV 100
ლუი XV 4

მანდელშტამი 131, 132, 135, 136
მარკოვა ო. პ. 9
მარქსი კ. 11, 46, 47
მაჰმუდ ნელიშ ფაშა 110, 111
მეჰმედ ალი 21
მეჰმედ ბეი 76

მეჰმედ ეფენდი 74
მეჰმედ II ფათიჰი 48
მეჰმედ ფაშა 32
მიტჰალ ფაშა 136
მილერი ა. 8
მიულმანი კ. 130, 140
მორუნოვი ი. ვ. 124, 125, 126, 131
მურთაზა ყული ხანი 88
მურუზი კოსტაკი 25, 27
მუსტაფა III
მუჰამეზ ფაშა 32

ობრეზკოვი 11
ოზთუნა თ. ი. 7, 84
ოლივე გ. ა. 76, 89
ომერი 23, 21
ორგა ი. 140
ორგა შ. 140

პარაჩოვა მარიამი 124
პეტრე I — 54, 68, 69, 74
პეტროსიანი ი. ა. 136
პეში ე. 141, 151
პიერ-დიურარი 8
პროზოროვსკი 14

რასიმ აჰმედი 103
რაჟუ ბეი 147
რამიდ ეფენდი 57, 96
რეპინინი ნ. 11, 14, 15, 30, 31, 38
რეფიქი აჰმედი 4
როდინსონი შ. 46
როდოსლავევი 139
რუმბინცევი პ. 25

სადეყ ხანი 76
საზონოვი 133
სედოვი ლ. პ. 47
სელიმ III — 4, 7, 70, 83, 85, 86, 105
სილაჰდარ იბრაჰიმ ფაშა 71, 72
სილაჰსორ ქეჰანი მუსტაფა ალა 68
სინანი (არქიტექტორი) 4
სინან ფაშა (დიდი ვეზირი) 119
სკანავი 45
სმირნოვი ე. დ. 3, 11, 69, 78
სმირნოვი ნ. ა. 119

სოისალი ისმაილი 100
 სოლოვიოვი ს. მ. 11
 სოლომონ I — 57, 58, 79
 სოლომონ II — 89
 სტალინი ი. ბ. 143
 სტახიევი ა. 27, 42, 43, 57, 81, 82
 სტოლიპინი 126
 სულეიმანი (ახალციხის ვალი) 57, 58, 59, 62, 78, 79, 80
 სულეიმანი (ბაღდადის ვალი) 91
 სულეიმანი (3 თულიანი ფაშა) 32
 სულეიმან I კანუნი 48, 103
 სფანაქჩი ფაშა 21

ტვერიტინოვა ა. ს. 117, 122
 ტეპლოვი ვ. 119
 ტოტლებენი 92

უზუნჩარშვილი ისმაილ ჰაქი 7, 71, 82,
 ულიანიცკი ვ. 36, 53, 56

ფედოროვი მ. პ. 36
 ფინდციოლუ ზ. ფ. 119
 ფირდევსი მეჰმედ ეფენდი 89
 ფონტონი 87
 ფრანცისკო I — 103, 104

ქარიშოვი ერიკ 124
 ქარიშოვი ფათიჰ 124
 ქერიმ ხან ზენდი 20, 21, 22, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 87
 ქიოფრულუ აბდულაჰ ფაშა 42
 ქორ ალი ფაშა 21
 ქოშუ რეშად ექრემ 78
 ქუჩი ბეი გორიჯელი 3, 11
 ქუჩუქ ჰუსეინი 96

ყორანოვი გ. 146
 ყული ხანი 70

ჩაუში ოსმანი 122
 ჩელეზი მუსტაფა ეფენდი 87
 ჩინგის ყაენი 141
 ჩოჩიევი ვ. 52
 ჩხენკელი ა. 149

ხეიფეცი ა. ნ. 152

შარაშენიძე ზ. 88, 91
 შაპოლიო ე. ვ. 13, 141
 შენგელია ლ. 20, 76
 შიენემანი 131
 შულგა 124

ჭავჭავიშვილი ივ. 35
 ჭალილი ნური 122
 ჭამბურ მუსტაფა ბეი 104, 105
 ჩანიკლი ალი ფაშა 59, 62, 64, 79, 80
 ჩაჰიდ ჰუსეინი 123
 ჩევედუ ფაშა აჰმედ 7, 77, 79
 ჩეზაირლი გაზი ჰასან ფაშა 14, 65, 84
 ჩელალ ნური 122
 ჩელალედინ ავღანი 118
 ჩეშალ ფაშა 110, 114, 116, 119

ბალილ ბეი 148
 ბალილ ჰამიდ ფაშა 84, 85, 86
 ბაშა ემირი 60
 ბასან ფაშა 72
 ბაჩი მუსტაფა ფაშა 105
 ბიქმეთი აჰმედ 122
 ბუსეინ ალი ხანი 78, 79, 80
 ბუსეინ ზადე ალი 118

გეოგრაფიულ სახელთა

ადანა 20
 ავსტრია 10, 29, 32, 38, 65, 69, 86, 99, 104
 ავსტრია-უნგრეთი 133
 ავღანეთი 119, 124

აზერბაიჯანი 70, 71, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 93
 აზია 41, 49, 67, 117, 134
 აზოვის ზღვა 98, 142
 ათენი 10

აფნალი კაეაქი 106
 ალბანეთი 19
 ალუპო 22
 ალუბი 60
 აშერიკა 98, 99, 106
 ამიერკავკასია 9, 59, 69, 70, 72, 73,
 80, 119, 121, 144, 146, 147, 148,
 149
 ანაპა 77
 ანატოლია 29, 49, 50, 52, 54, 55, 58,
 59, 61, 69, 82, 92, 93, 112, 118,
 128, 131, 133, 137, 141, 142
 ანკარა 51
 აიაბული ქვეყნები 32, 42, 142
 არდებილი 60
 არეზი 74
 არზრუმი 54, 61, 69, 70, 71, 78, 86,
 91, 94, 131, 133, 148
 არტანი 141, 146, 147
 ასტრახანი 52, 59, 66, 67, 88, 119
 აფრიკა 75
 აჰარა 126
 აჰარა-მესხეთი 148
 ახალციხე 55, 56, 57, 58, 62, 63, 70,
 78, 79, 80
 ახალქალაქი 148
 ზაბანი 76
 ზათუმი 57, 63, 146, 147, 148, 149
 ზალყანეთი 15, 49, 50, 51, 59, 75, 99,
 105, 107, 109, 117, 118, 119, 120,
 130, 136, 144
 ზალტიისპირეთი 119
 ზასრა 23
 ზაქო 72, 74, 141, 144
 ზალდადი (ერაყის) 21, 23, 40, 70, 72,
 76, 86, 88, 91, 93, 95, 97
 ზალდადი (საქართველოსი) 57, 75, 76
 ზეირუთი 20, 23
 ზენდერი 14, 15, 32
 ზერლინი 134
 ბითლისი 131
 ბორჩალო 126
 ბოსნია 36
 ბოსფორი 36, 49, 153

ბრესტ-ლიტოვსკი 145
 ბულგარეთი 28, 132, 139, 136, 144
 ბუხარა 66, 124
 გალათა 152
 განჯა 70, 71, 72
 გეორგიევსკი 62, 63
 გერმანია 109, 118, 130, 131, 133, 134,
 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143,
 145, 149
 გორი 72
 დარდანელი 23, 36, 56
 დალისტანი 59, 60, 61, 74, 149
 დერბენდი 61, 144
 დიარბექირი 72, 118, 131
 დუნაი 16
 დუნაისპირა სამთავროები 24, 28, 29,
 32, 39, 40, 49, 52, 132
 ეგეოსის ზღვა 107
 ეგვიპტე 49, 76, 108, 124
 ევროპა 3, 4, 5, 6, 30, 31, 36, 41, 48,
 49, 50, 51, 52, 53, 60, 61, 65, 70,
 73, 76, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 95,
 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 106,
 109, 111, 117, 144
 ევროპის ქვეყნები 33, 34, 35, 38, 45,
 54, 75, 102, 107
 ებირი 51
 ერაყი 72, 124
 ერევანი 68, 70, 78, 79, 89, 90, 91,
 92, 133
 ესპანეთი 99
 ვანი 86, 91, 94, 131
 ვენა 52, 65, 66
 ვენეცია 10, 69, 99
 ვილინი 51
 ვლახეთი 24, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 34,
 70, 132
 ვოლგა 67
 ვოლგისპირეთი 121
 ზაპოროჟიე 54
 თაერიზი 70, 71, 131

52, 61, 62, 64, 67, 77, 82, 85, 105,
123
ყუბანი 71
შავი ზღვა 31, 33, 35, 36, 37, 38, 39,
49, 52, 53, 54, 59, 62, 67, 68, 85,
95, 98, 99, 105, 107, 109, 142
შემახა 90
შვეცია 34, 35, 63, 100
შირვანი 71, 74, 78
შუა აზია 45, 60, 66, 67, 68, 69, 119,
121, 123, 141
შუშა 90, 91
ჩილდირი 55, 56, 57, 70, 80, 86, 91,
93
ჩინეთი 117, 141

ჩერკასი 36
ჩრდილო კავკასია 61, 66, 68, 69, 77,
78, 120, 121, 127, 132, 149
წითელი (მეწამული) ზღვა 53
ხერსონი 99
ხმელთაშუა ზღვა 37, 49, 53, 54, 95,
99, 101, 107, 108
ხოი 78, 79, 90, 91
ხორასანი 22
ხორეზმი 119, 149
ხოტინი 15, 32
ბარფუთი 131
კიპლაია 60

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინასიტყვაობა	3
I. ოსმალეთი XVIII საუკუნის დასასრულს	10
1. თურქეთი ქუჩუქ კაინარჯის ზავის შემდეგ	10
2. თურქეთი და ირანი	65
3. ლევანტის ვაჭრობა და თურქეთ-საფრანგეთის ურთიერთობა	97
II. ახალზაფრდა თურქების კავკასიური პოლიტიკა	109
Очерки по истории Турции (Турция в конце XVIII в.) Резюме	154
ტერმინოლოგიური შენიშვნები	161
საძიებელი	168

Отар Исидорович Гигинишвили
ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ ТУРЦИИ
(на грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

ИБ — 406

რეცენზენტები: ისტ. მეცნ. დოქტორი შ. კურდღელაშვილი
ისტ. მეცნ. კანდ. ლ. შენგელია

გამომცემლობის რედაქტორი დ. ლეჟავა
ტექნორედაქტორი ნ. ოკუჩავა
მხატვარი ვ. ხმალაძე
კორექტორი ლ. შაბურიშვილი

გადაეცა წარმოებას 31.1.1978; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 23.11
ქალაქის ზომა 60×90¹/₁₆; ქალაქი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 1
საღარიცხო-საგამომცემლო თაბახი 9.2;

უე 01215; ტირაჟი 2000; შეკვეთა № 4
ფასი 1 მან. 10 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ.
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузов

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузов